

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHİLOLOGICA

1956.

NYELV ÉS IRODALOM

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

SPRACHE UND LITERATUR

II.

SZEGED

SZERKESZTIK:
BARÓTI DEZSŐ ÉS MÉSZÖLY GEDEON

A kiadásért felelős a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja
1956.

A kézirat nyomdába érkezett: 1956. november   Megjelenés: 1957. március   Példányszám: 500

Terjedelem: 12 (A/5) ív

Készült linó-szedéssel, ives magasnyomással, az MNOSZ 5601-54 és az MNOSZ 5602-50 Á szabványok szerint

Szegedi Nyomda Vállalat 56-4560

F.v.: Vincze György

MUTATVÁNY MÉSZÖLY GEDEON ODISSZEA-FORDÍTÁSÁBÓL

ELSŐ ÉNEK

— — — — —
 Kik Tróját jártukban nem estek beléje
 Végső veszedelmük meredek vermébe,
 Bátorságban immár odahaza ültek,
 Csatáról, tengerről épen megkerültek.
 De az eggy Ulisszes hazájába érni,
 Hiába ohajtott hitvesihöz térti;
 Tündér Kalipszónak szigetére jutva,
 Az a bűvös-bájos nem engedte utra:
 Boltozatos barlang — maráztotta benne,
 Úgy odavolt érte, csak a párja lenne!
 És folytak az évek, betelt az idő is,
 Istenek elvégzék, hazajusson ő is;
 De még Ithakában, édes otthonában,
 Volt a része ott is sok kemény próbában.
 Mind a többi isten meg is szánta volna,
 Csak az eggy Pozidon hozzá nem hajolna:
 Annak a bosszúja elkísérte végig,
 Ama nagy Ulisszest szülötte földéig.

— — — — —
 Kedvesitől távol rég kesereg árván
 Hab-szegte szigeten, tengerek boglárán.
 Szép, erdős szigetet tündérleány lakja,
 A vészkeltő isten, Átlász ennek apja,
 Az, ki jól látója tengeri mélységnek,
 Oszlopit tartója földre hajló égnek.
 Annak a leánya tartja vissza régen
 A búbánatos hőst ott a messzeségben.
 Mézes-édes szókkal csábítja hiába,
 Hogy vissza ne vágyjon tőle Ithakába,
 De Ulisszes inkább meghalna ő tüstént —
 Hej, csak egyszer látná háza szálló füstjét!

— — — — —
 Ulisszes meg akkor indult egymagába'
 Alcínous király nagyhírű lakába.
 A csudálkozástól meg-megállott közbe',
 Úgy jutott oda a vörösréz-küszöbre.

Mint a nap világa, mint a hold sugára,
Dicső Alcinous büszke palotája.
Mindenfelül ércfal, jó magasra húzták,
Fölül kék zománcsal körülkoszorúzták;
Erős épületnek főterme kitárva,
Benn minden ajtónak arany a két szárnya,
Aranyos a szárnya, rezes a küszöbje,
Küszöbin a félfá szinezüsttel fődve;
Szinezüsttel fődve a szemöldökfája,
Arany az ajtószárny húzó-karikája.
Jobb felén, bal felén a főbejárásnak
Arany kutyák állnak, ezüst kutyák állnak.
Ezt Vulkánus isten bölcsen remekelte:
A kutyák ott állnak kapu-őrizetre;
Fiatal erőben vannak, a hogy voltak,
Maradnak örökké halhatatlanoknak.
Belül véges-végig a falak tövének
Nekitámogatva háts-karosszékek;
Szépre szőtt, lágy lepel fölübük terítve,
Feáksz asszonyoknak ékes keze-míve;
Bennük üldögelnek feáksz fejedelmek
Soha ki nem fogyó étel-ital mellett.
Legények, aranyból ügyesen formálva,
Fognak égő fáklyát érctalpakon állva:
Ha már a sötétség a teremre szállott,
A vendégseregnek tartják a világot.
Ötvenen ott vannak a ház szolgái:
Piros buzát némely kézimalmon őrli,
Mások fonalakból szőtttest szövögetnek,
Mások guzsalyt fognak és orsót pörgetnek;
Sűrűn ültükben szaporán mozognak,
Mint levelecskéi jegenye-lomboknak.
Készül a szép vászon tömötten szövöttre,
Rajt' síkos olajnak csurran alá csöppje;
Mert a mint gyors hajót mind a feáksz férfi
Tengeren hajtani a legjobban érti,
A feáksz fehérnép szőni-fonni első —
Megáldotta avval Áthéne istennő;
Oly eleven elmét mindannyiba oltott:
Mivelnek kezükkel csupa remek dolgot.
Kívül meg a házon kapu közelében
A házi-kert négy hold, bekerítve szépen.
A gyümölcsfák vannak egyik harmadában,
Gyönyörű növésben, buja lombozásban:
Körte, pomagránát, kimosolygó alma,
Édes-husú füge, viruló olajfa;
Rajtuk a gyümölcsnek se híja, se vége
Egész esztendőben, se nyárba', se télbe'.
Napnyúgati szélnek enyhe fuvalatja

Egyiket fakasztja, másikat dagasztja:
Érik az új füge rá az ó fűgére,
Alma az almára, körte a körtére.
Álcinous kertje második felében
Beültetett szőlő, termő erejében.
Térhelyen egy részük a szedett fűrtöknek
A nap sugarában mazsolává tőpnek;
Emitt meg most szedik, amott meg tapossák,
Másfelé a tőkék még az egrest hozzák;
Itt elől a vessző virágát hullatja,
Amodább most kékül a bogyónak alja.
Mellette a szőlő legszélső sorának
Sorakoznak rendben a zöldséges ágyak;
Van vetve azokban mindenféle fajta,
Mindenféle ujság mindig akad rajta.
Forrás pedig van ám kettő is a kertben;
Öntözi az egyik kanyarogva ebben,
A másik azonban egyenest haladva
Alatta a falnak befoly az udvarba,
Többi lakosnak is vizet az szolgálván —
Ennyi istenáldás Álcinous házán!

»Fortélyos Ulísszes, isten származottja!
Megállj, hagyd már abba a mindenek harcát:
Messzelátó Zeus megharagudhat rád!«

Áthéné Ulisszest akkor így intette,
Az szót is fogadott, nagy örömmel tette,
És akkor Áthéné, Zeusnak leánya,
Ki Mentornak képét öltötte magára,
Erős frigyét szerzett, következett béke:
Király közt, népe közt ez lett a harc

VÉGE.

AZ ODISSZEA MAGYARRA FORDÍTÁSÁNAK MÓDSZERE

Minden filológus, ki hallott Odisszea-fordításom készültéről, először is azt kérdezte tőlem, hogy hexameterben fordítom-e, vagy rímes »alexandrin«-ban. Mikor pedig megvallottam, hogy bizony ebben az utóbbiban fordítom (én ugyan *alexandrin* helyett Horváth János szavával *felező tizenkettes*-t mondok), akkor a szolgálai alakhűség hívei azt a megjegyzést tették, hogy csak a hexaméteres fordítás a filológiai fordítás és a magyar hexameter is nagyon szép.

Igaz is, hogy lehet szép. De egy-egy versalaknak nemcsak szépsége van, hanem bizonyos stilushangulata is — evvel is számot kell vetnie a *teljes* filológiai hűségre törekedő fordítónak. A fordítás akkor igazán hű, ha nemcsak hogy szépnek szép, hanem szépsége *olyan stílusú*, mint az eredetinek szépsége az illető másnyelvű irodalomban, s a magyar fordító akkor találja meg a kellő versalakot, ha a magyar nyelven lehetséges versalakokból azt választja ki az Odisszea számára, mely a magyar irodalomban olyan stílusértékű, mint a hexameter a régi görög költészetben. Ismétlem: a műfordítás filológiája megköveteli, hogy az idegen nyelvű költeményből mindent, amit abban a költő mond, olyan stílusú szépségben hozzunk át nyelvünkbe, amilyenben az eredeti van írva. Persze, aki Homéroszt görögül akarja olvasni, annak csak a görög filológiára van szüksége, de aki Homéroszt magyarra fordítja, annak elő kell vennie a magyar filológiát is. A görög és magyar filológia két oszlopára kell fölépítenünk a magyar nyelvű Odisszea boltívét, mert ha csak egyik láb hiányzik is, épületünk leomlik.

Ami a versalakot illeti, a görög filológia azt mondja, hogy Homérosz hexameterre az illető görög népnek olyan hagyományos nemzeti versalakja, melyet a költő úgy örökölt és művészetével tovább alakított eposza versalakjává. A magyar filológia pedig világossá teszi előttünk azt, hogy az Odisszea görög hexameterre a maga földjén a maga népében lehetett ugyan hagyományos és lehetett nemzeti eposznak versalakja, de a magyar hősköltemények hexameterre *nem nemzeti*, hanem a római Vergiliustól átvett epikai versforma, ezáltal csak múlt századelei idegen újság, mely Vörösmarty költői ereje és hatása dacára sem vált hagyományossá, s nem tudta megszakítani a vers-ritmusi kapcsolatot Árgírus Királyfi és János Vitéz között, János Vitéz és Toldi között. A görög eposz hexameterével nyilvánvalóan *nem egyező stílusú* a magyar eposz hexameterre: tehát az Odisszeát magyarra hexameterben fordítani ellenkezik a filológiával, mármint az olyan filológiai hűséggel, mely az eredeti költeménynek nemcsak értelmét, hanem irodalmi stílusát is éreztetni akarja a fordításban.

Ha tehát nem a hexameter a magyarban a hagyományos nemzeti epikai versalak, hát melyik az? A *rímes felező tizenkettes* (6 + 6, nem 4 + 4 + 4) —

Gyöngyösi, Gyergyai Albert, Petőfi, Arany példája szerint. Megjegyzendő azonban, hogy Homérosz is alakított a hexameteren s a most említett magyar költők sora is a magyar tizenkettesen.

Az Odisszeát magyarra hexameterben fordítani olyan álfilológiai hűség, mint ógörög nyelvre a Toldit hangsúlyos, rímes, felező tizenkettesben fordítani.

Mint az örökölt nyelven, úgy az örökölt versalakon is természetsszerűleg meglátszik a verselőnek egyénisége. Ha a filológiai bizonyítékok világánál a történelem előtti kezdetektől fogva nézem a magyar verselés részben kikövetkeztethető, részben adatszerű folyamatját, akkor úgy látom, hogy a magyar eposznak eredeti hagyományainkban gyökerező *mai* versalakja a páros rímű tizenkettes lehet, mégpedig a tizenketteseknek versszakokra nem tagolt olyan füzére, melyben a sorokat *páronként* nemcsak a ritmus lebegése és a rím csengése tartja össze, hanem a sorpáronként összeillő gondolat és mondattani szerkezet is — és valamint az egész költemény gondolat-, mondat- és rímmeghatározta sorokból áll, úgy a sorpárokon belül is mindenik sort két határozatos félből álló egységgé teszi nemcsak a hatodik szótag utáni sormetszet, hanem a tartalmi és mondattani egyensúly is. Ami pedig az ütemeket illeti, sor közepén és végén a metszetnek nemcsak szót nem szabad szétvágnia, hanem a beszédnek több szóból álló, de egy főhangsúllyal ejtett egységeit sem, a fonetika műszavával élve: a több szóból álló úgynevezett fonetikai *szólamokat* sem. (Irodalmunkban a négyesrímű versszak nyugati hatás.)

A bor jó, de ez s ez a bor nem jó. A következő verselés sem jó:

Zengd a leleményes férfit nekem, Múza,
Ki annyit bolyongott, miután *feldúlta*
A szent Trója várát. Látta sok embernek
Városát, sokféle észjárást ismert meg:

(Csengery)

Nem jó, mert a gondolat és mondattani szerkezet nem tartja össze a rímelő sorpárokat. Hiába más sorba szedetni a »feldúltá«-t meg az »A szent Trója várát«-ot. A »feldúltá« állítmány olyan szorosan kapcsolódik a harmadik sorbeli »A szent Trója várát« teljes tárgyhoz, hogy erőszakos szétválasztásuk az első két sor gondolati és mondattani párosságát megbontja. Hiába választjuk szét nyomdatechnikával a »sok embernek«-et meg a »Városát«-ot: a »sok embernek« birtokos és a »Városát« birtok mondattanilag oly szoros viszonyban van egymással, hogy két külön sorba szakításuk annak a sornak az egységét is megcsonkítja, melyben a »sok embernek« maradt, és annak a sornak az egységét is megzavarja, melybe a »Városát« szorult. Az idézett sorokból az utolsó azért is hibás, mert a »sokféle észjárást« egyetlen fonetikai szólam, tehát sormetszettel kettévágni nem szabad, márpedig az történt vele:

Városát, sokféle // észjárást ismert meg

Sokféle észjárás van, de olyan magyar ész- és nyelvjárás nincs, mely a »sokféle észjárást«-ot úgy ejtené, hogy a három szótagos puszta jelző és a jelzett szó között szünetet tartana — pedig valamint szünet nélkül sormetszet nincsen, szabályos metszet nélkül meg felező tizenkettes verssor nincsen, hanem csak próza. Olyan hagyományos magyar nemzeti epikai verselés sincsen, melyben verssorok és nem verssorok váltogatnák egymást. Pedig efféle keverék válik

mindjárt az idézett négy sorból, mihelyt nem csupán nézem, hanem természetes magyar kiejtéssel hallhatóan olvasom is:

Zengd a leleményes férfit nekem, Múza,
Ki annyit bolyongott, miután feldúlta
A szent Trója várát. Láttá sok embernek városát,
Sokféle észjárást ismert meg.

Ugyanennek a résznek más szerzőtől való fordítása ugyancsak rímes tizenkettesekben így van:

Ama bölcs bajnokról, Múza, beszélj nékem,
Ki annyit bolyongott sok messzi vidéken,
Mikor már feldúlta Trója magas várát.
Sok népet megesmért, sok város határát.

(Baksay)

Itt a harmadik sor a bűnös. Bűne az, hogy kétfelé kacsingat: mondattanilag a második sorhoz tartozik, mert annak mellékmondata, hangzásával azonban a negyedik sorhoz, mert avval rímel. Ez is olyan diszharmonia, amilyent nemzeti páros rímes verselésünk, eposzi tizenkettesünk eredeti szabálya nem szenvedhet.

Aki pedig úgy véli, hogy sok versszabályt követelek, újakat és szokatlakat attól, aki nemzeti rímes versalakban akar írni, annak azt felelem, hogy olvassa a régi népballadákat és a hetedfélszáz esztendőös Ó-magyar Mária-síralmat. Az előbbieket megtanítják a tizenkettes sorok hibátlan középmetrumú és sorvégződésű ritmusára, az Ó-magyar vers pedig arra tanítja meg, hogy amely sorok összerímelnek, azokat a gondolatnak és mondattani szerkezetnek is össze kell kapcsolnia. S ha az egyszerű nép és a középkori pap magyar versszabályainál többet és mást nem kívánok — ez csak nem sok és nem új?

Van olyan magyar Odisszea-fordítás is (Vértessy Jenőé), mely rímtelen tizenkettes (6 + 6), nem célja párokba rendelni a sorokat, nem ügyel arra, hogy sormetszet és sorvég szólamot ketté ne vágjon. Írója a régi népballadák versalakját tartja mintájának, de nem elég okkal; ugyanis azoknak a balladáknak sormetszetei és sorvégei egyeznek a fonetikai szólamvégekkel, rímtelen soraikban is megvan a páronként való szorosabb mondattani kapcsolat, sőt a legtöbb sorpárban megvan a mondattani kapcsolatot hangsúlyozó rím is. Íme:

Tizenkét kűmijes // esszetanakodék, //
Magos Déva várát // hogy fölépéttenék, //
Hogy fölépéttenék // félvéka ezüstér, //
Félvéka ezüstér, // félvéka aranyér. //

Más:

Hova mégy, hova mégy, // tizenkét kűmies? //
»Elmenyünk, elmenyünk, // hogyha dolgot kapnánk!« //
Jertek, megfogadlak, // jertek megfogadlak, //
Hogy építsétek fel // magos Déva várát, //
Egy véka aranggyal, // két véka ezüsttel, //
Két véka ezüsttel, // három véka rézzel, //

Más:

Júlia szép leány // egykoron kimőne //
Búzavirág sződni // a búzamezőre, //
Búzavirág sződni, // koszorúba kötni, //
Koszorúba kötni, // magát ott mulatni. //

Próbálná csak az illet valaki prózának olvasni — akkor is vers lenne! Ellenben Vértessy fordításában sűrűen találunk ilyen sorokat:

Lám, Aigisthos is így // vette el Atreides //
Hites feleségét, // őt magát megölte. //

Magyarán ejtve:

Lám, Aigisthos is
Így vette el Atreides // hites feleségét, //
Őt magát megölte.

Vértessy:

Órjás Polyphemos, // kyklopszok ereje //
Vala ez: szülte őt // Thoosa, a nympa,

Magyarán ejtve:

Órjás Polyphemos, // kyklopszok ereje vala ez:
Szülte őt // Thoosa, a nympa,

Vértessy metszetével:

Hát ottan találta // a délceg kérőket, //
Ajtó előtt kocka // játékkal mulattak, //
Maguk ölte ökor // bőre volt alattuk. //

Magyarán ejtve:

Hát ottan találta // a délceg kérőket //
Ajtó előtt // kockajátékkal mulattak, //
Maguk ölte ökor bőre volt // alattok. //

Ez nem a népballadák versalakja, nem ősi magyar versalak, sőt egyáltalában nem versalak, annál kevésbé olyan előadási forma, mely Homérosz könnyen folyó verseléséhez illenék.

A magyar Odisszea tizenketteseinek olyan hibátlan ritmusúaknak kell lenniük, mint a görög Odisszea hexameterének.

A finom stílusérzékű Arany csak komikus eposz versalakjának választott hexametert, azonban komoly eposzaihoz a rimes tizenkettést tartotta méltónak. »Klasszikusok körmönfont fordítása« című paródiáját éppen ezért nem középmetres tizenkettesben írta, mint Baksay a maga Iliász-fordítását, hanem szaporázó ütemű táncnóta sorokban, hogy a komikumot az epikus tartalom és nem-epikus versalak közti ellentét is nevelje, követve Csokonai »Békaegérharc«-a versalakjának és nyelvének stílusát. Aranynak az a tréfás verse is tehát, ha összevetjük komoly eposzai versalakjával, azt mutatja, hogy Arany is a rimes tizenkettést tartotta a magyar költői nyelv eposzi versalakjának. Vegyük figyelembe azt is, hogy Ariosto lovagi eposzának stanzáit Arany magyar fordításban páros rímű tizenkettésekre váltotta: ő tehát példát is adott arra, hogy más népnek sajátos nemzeti versalakban írt eposzát a

magunk nyelvére a magunk nemzeti epikai versalakjában fordítsuk, tudniillik a rímes tizenkettesben.

Péterfy Jenő azonban azon a véleményen volt, hogy a »rímes alexandrin« nem alkalmas Homérosz hű fordítására. Szerinte annak »csöngése, bongása a nyugodtabb, plastikai rajzot majdnem lehetetlenné teszi«. Én azonban nem merném hinni, hogy Péterfy is — állítása ellentmondásául — ne tartotta volna »nyugodt plastikai rajz«-nak a rímek »csöngése, bongása« dacára is az efféle sorokat:

Egy, csak egy legény van talpon a vidéken,
Meddig a szem ellát pusztá földön, égen:
Szörnyű vendégoldal reng araszos vállán,
Pedig még legénytoll sem pehelyzik állán,
Széles országútra messze, messze bámul,
Mintha más mezőkre vágyna e határrul:
Azt hinné az ember, élő tilalomfa,
Útve »általutnál« egy csekély halomba.

Ugyancsak Péterfy szerint Homérosz-fordításban »hosszabb lélekzettel olvasva a rímek úgy hatnak végül, mint valami zengő kalapács«. Ez a hasonlat azonban olyan értékű — gondoljunk megint a Toldi trilógiára és Buda halálára — mintha más valaki meg avval a képpel érvelne, hogy a hexameter olyan, mint egy örökös dobpergés.

Akár filológusnak öntudatos ítéletével mérjük, akár a magyar életben nevelődött műélvezőnek öntudatlan érzésével közelítjük hát a magyar Homérosz-fordítás versalakjának kérdését, akár pedig a Homérosszal legkongeniálisabb epikusra, Arany példájára hivatkozunk, a vége ez: a páros rímű, magyar ritmusú tizenkettes éppoly legvalóbb alakja a magyar nyelvű eposznak, mint a hexameter a görög nyelvűnek.

Megjegyzem, hogy valaminek Vértessy Homérosz-fordításának tizenkét szótagos sorú versalakja lényegében más, mint a tizenkét szótagos sorú népbaladáké, úgy Baksay és Csengery fordításáé is más, mint a János Vitéz és Toldi-trilógia versalakja; ugyanis sem Baksay nem ír, sem Csengery, megszakítás nélkül folyó, vagy pedig egyenlő strófákkal egyenletesen haladó, páros rímű tizenkettesekben. Baksay a páros rímeket keresztrímekkel, ölelkező rímekkel, ráütő rímekkel keveri, s a tizenkét szótagú sorokat hat szótagú sorokkal tarkázza. Csengery is egy-egy darabon páros rímekkel él ugyan, de azoknak a folyását ráütő rímekkel meg-megállítja, néha meg más sorral nem rímelő, közérimű sorokat iktat közbe. A magyar tizenkettesekben való verselésnek mind Baksay-, mind Csengery-féle változatai tehát különböznek mind a Murányi Vénus és Árgirus Királyfi verselésétől, mind a János Vitéztől és Toldiétől, és nem is illenek Homérosz versalakjának eposzi folyamatosságához. Baksay és Csengery Odisszea-fordításának versalakja éppúgy nem tartható *mindenütt* magyar ritmusú hagyományos nemzeti epikai versalaknak, mint Vértessyé, holott az Odisszeáé — ismétlem — végig hagyományos nemzeti epikai versalak.

Ami különben általában a rímelést illeti, már Petőfi megmondta, hogy más a magyar cadentia, mint a német; én így fogalmaznám meg ezt az igazságot: más természetű rímelés illik a magyar hagyományos nemzeti versalakokhoz, más a nyugat-európai mértékben írt magyar versekhez. *A magyar*

rimelésen még rajta van a ragozó nyelv mondataiból való eredetnek bélyege. A vogul hősénekekből láthatjuk, minő fokozatokon át fejlődhetett ugor-kori verselésünk parallellizmusa még a történelem előtti időkben odáig, ahol több finnugor nép verselő elve tart: párhuzamos sorokban azonos ütemértékű *azonos mondatrészek* azonos sorrendben. A hetedfél százados Ó-magyar Mária-siralom pedig megmutatja, hogy mint lett a további fejlődés képlete a magyarban az, hogy az összerímelő sorok végső üteme vagy az összerímelő sorok második fele azonos szótagszámú, lejtésű és lehetőleg azonos alaktani szerkezetű, *azonos mondatrész legyen.* Amaz ó-magyar vers még frissen mutatja azt, hogy az összetartozó sorok mondattani összeállításából miképpen született meg az olyan rím, mely *még nem vált öncélúvá* abban az értelemben, hogy az összerímelő sorok mondattani és szórendi párhuzamosságát megbontsa:

Ó, én ézes urodum,
Eggyen-igy fiódum,
Síróv anyát teküntséd,
Buábelől kinyúhad!

A latin forrás:

Fili, dulcor unice,
Singulare gaudium,
Matrem flentem respice,
Conferens solatium!

Az *unice*: nomen vocativusa, a vele rímelő *respice* verbum imperativusa; a *Fili, dulcor unice*: megszólítás, a *Matrem flentem respice*: teljes állítmány — ilyen különböző mondatrészekkel végződő s egészükben is különböző képletű sorok a magyar hagyományos verselésben nem rímelhettek össze: a *Singulare gaudium* megszólítás nem rímelhett volna ó-magyar verselési elv szerint a *Conferens solatium*-mal, igenévhez tartozó tárggyal. Az idézett magyar versben az első két összetartozó sor mondattani, szórendi, alaktani, ritmikai egyezésének *következménye* az, hogy mind a két sor e hangokkal végződik: *-odum* — vagyis, hogy ott rím lett. Viszont a második két sorban a *teküntséd* és *kinyúhad* nyugat-európai verstan szerint nem rím ugyan, de az eredeti magyar verselő hagyomány nem is tűrt volna meg a *kinyúhad* helyett a *teküntséd*-del hangtanilag bármennyire összecsengő más rímet azon az áron, hogy változtatás történt volna egy hangrim kedvéért ama két sor mondattani és ritmikai szerves összefüggésének *magasabb rendű* zeneiségén. Az Ó-magyar Mária-siralom írója verselést nem a latin himnuszból tanult, hanem a korában még divatjukat nem múlt magyar énekmondóktól. Mikor a latin himnusz fordításába, illetőleg — akkori szokás szerint — átköltésébe belefogott, akkor öntudatos nyelvművészként az ősmagyar versalakok közül kiválasztotta azt, mely legjobban illik az elővett latin himnusz versalakjához — és így általában példát adott a kései magyar műfordítóknak is.

Az ó-magyar verselésnek mondattani ritmusa és rímélése természetszerűleg nem tűrt enjambement-t. Az Ó-magyar Mária-siralom után századokon át jellemzi az enjambementtalanság a magyar verselést, akkor is még, mikor már a nyugat-európai nem-azonos-mondatrészrím (ennek is van egyetlen csírája az Ó-magyar Mária-siralomban) mindinkább terjed. A XVIII. sz. és a XIX. századfordulókor azonban magyar versalakokban is gyakori az az idegen-

szerűség, hogy az összerímelő sorpár első sorának végére öncélú rím kedvéért azon az áron kerül egy szó, hogy nemcsak az illető sor mondattani egysége, kerektsége csorbul meg, hanem az összetartozandó két sor mondattani párhuzamossága, egyensúlya is megbomlik, a fonetikai szólam pedig fülbántó csikorgással kettétörik.

Az ilyen hibáknak nem volna szabad előfordulniuk a *hagyományos* magyar tizenkettesekben. Mennél jobb Baksay Iliász-fordítása a többinél, annál nagyobb kár, hogy ő is gyakran elköveti a szólam-metsző enjambement-okat egy-egy úgynevezett kitűnő rím miatt. Az ilyen, fonetikai szólamokat rím-szorultságból átmetsző enjambement-t ál-enjambement-nak nevezem, hogy röviden megkülönböztessem a fonetikai szólamot át nem metsző, művészi célú és hatású enjambement-októl. Példák az ál-enjambement-okra:

Véres ütközetek fájdalma, *jajjai*

Miatt sok bút lát még danaus, trójai.

Más:

Most kavargó a nép, mint mikor az *Ikar*
Tengert megcsapja két szembe-kelő vihar.

A *jajjai miatt* nemcsak értelem szerint, hanem hangzás szerint is olyan szoros egység az élő magyar nyelvben, mint az, hogy *jajjaiért*. Az *Ikar-tenger* is olyan hangtani egység, mint *Magyarország*. Ha az első sorok végén verstani szabály szerint szünetet tartunk, akkor valóban csak a rím csöng-bong, úgy, amint joggal nem tetszik Péterfynek: és ilyen ríméreztető előadásban a sorpárok mondattani egyensúlya, a magyar hagyományos *komoly* eposzi versalak lényege, csak nincsen meg. Ha meg magyar kiejtés szerint egy hangsúllyal ejtjük azt, hogy *jajjai miatt* és *Ikar-tenger*, akkor fölbillennek a versütemek, sőt megkukul maga a keresett rím is, lesz a ritmikus versből döcögő próza, — Homérosz szép, ritmikus verselésének hamis visszaadására:

Véres ütközetek // fájdalma, *jajjai miatt* //

Sok bút lát még // danaus, trójai.

— — — — —
Most kavargó a nép // mint mikor az // *Ikar-tengert*

Megcsapja két // szembe-kelő vihar.

A természetes hangsúlynak és a ritmusnak az öncélú rím kedvéért való összeütközését (tanulva a székely népballadákából és az Ó-magyar Mária-siralomból) a János Vitéz és Toldi-trilógia illető helyein a magyar hagyománnyal ellenkező *iskolai hatásnak* kell tartanunk. A magyar Homérosz-fordítónak Petőfi és Arany tizenketteseinek is csak az ősi magyar epikai verselést őrző és fejlesztő elemeit kell követnie. Az összerímelő sorok mondattani szerkezetétől független, öncélú rímelést a rímmel virtuózkodó keresztyénkori latin versekből tanulhatták el a magyar iskolák növendékei, verselői is.

* * *

Sokan, akik beletekintettek fordításom kéziratába, azt sem hagyták szó nélkül, hogy *Uliisses-t* írok *Odüsszeüs* helyett, kétszótagos *Zeus-t* diftongusos *Zeüs* helyett stb. Erre is a görög-magyar filológia adja meg a feleletet.

Jól tudjuk, hogy az Odisszea főszereplőinek személyneveit Homérosz nem maga költötte, mint például Vörösmarty a *hadrontó Tüzimá*-t. Homérosz a trójai háború hőseinek neveit abból a nyelvből vette, melyen népe már az ő kora előtt is hallgatta a trójai mondakör regéit: a nemzeti epikai nyelvből. Ebből az következik, hogy az igazi filológiai magyar fordításnak is abból a magyar nyelvvrétegből kell vennie az Odisszea hősének nevét (a többiével együtt), amelyen a magyar közönség hallgatta, olvasta századokon át a Trója ostromához fűződő, magyarul előadott történeteket. Az a magyar epikai nyelv pedig nem ismer *Odüsszeusz*-t; még Dugonics is »*Uliszesnek* történeteiről« írt (Rousseau is *Ulysse*-t Joyce is *Ulysses*-t emleget). Homérosz személyeinek nevei és a trójai harc történetei latin nyelvű regényből jutottak el a keresztyén Európa olvasóközönségéhez és nemzeti nyelven zengő énekeseihez. Ezért nem írtak a mi régibb íróink és nem mondtak a mi régi énekeseink soha *Odüsszeusz*-t. Hagyományos epikai hangulata magyar költeményben az *Uliszes*-nek van, az *Odüsszeusz*-nek pedig újkori, iskolai hangulata.

Akinek mégis *Zeusz* kellene s megütődik a *Zeuson*, azt figyelmeztetem a *Krisztus* név példájára. A *Chrisztosz* nevet az eredeti görög szövegből a filológiai képzettségű emberek bizonyára minden időben többen olvasták, mint a *Zeusz* nevet a görög eredetiből. Mégis eszükbe sem jut a mi papjainknak magyarul *Chrisztosz*-t mondani, hanem a hagyományos magyar vallási irodalmi nyelvben a latin Vulgata-ból átvett *Krisztus* nevet emlegetik: ez a név van meg a nem Vulgata után, hanem filológiai céllal görög szövegből készült bibliafordításokban is. Márpedig a *Chrisztosz* és *Krisztus* névváltozat közti különbség ugyanolyan, mint a *Zeusz* és *Zeus* közti. Aki filológiai hűségre való hivatkozással nem tágit az *Odüsszeusz*-től és *Zeusz*-től, annak *Chrisztosz*-t kellene írnia *Krisztus* helyett, *Daréjosz* kincsit *Dárius* kincse helyett, és nem illenék beszélnie trójai háborúról sem, csak tróei háborúról, tróei mondakörrel stb.

* * *

Az *Uliszes*-e, vagy *Odüsszeusz*, *Zeus*-e, vagy *Zeusz* kérdése már nem a versalak stílusát illeti, hanem a fordítás nyelvi stílusát. Erről a témáról szükség még egy kissé többet is szólnunk.

Galeotti csodálkozott azon, hogy Magyarországon ugyanazokat az énekeket megérti és velük »ugyan él« úr is, paraszt is. Valóban Magyarországon egymástól annyira eltérő dialektusok soha nem voltak, hogy szükség lett volna közérthetőség miatt külön udvari irodalmi nyelvre. Hibás az a fölösztás, hogy van népnyelv, van *műveltek* nyelve — mintha bizony a népnyelv, melytől Petőfi és Arany és József Attila érdemesnek tartotta tanulni, műveletlen nyelv volna. A meglévő magyar nyelvvrétegek közti jelentős különbséget a *foglalkozás*, *életmód* és *beszédtárgy* különbsége okozza.

Mármost a filológiai megfontolást el nem mellőző Homérosz-fordítónak föl kell vetnie azt a kérdést, hogy az Odisszea társadalmának élete nagyvárosi élet-e, vagy a földmivesek, parasztok, kétkéz-munkások világa? Laertes, a király apja, kinn él a tanyán, szőleijében dolgozgat, nyáron a szabad ég alatt aluszik, télen a tűzhely mellett. Uliszes király nemcsak szükségből ékel össze tutajt, hanem völgegykorában maga faragta a nyoszolyáját, és fűkaszázásban is versenyre állna bárkivel. Különben személye körüli minisztere a számadókanásza. Telemachus királyfi, ha elunja magát a palotában, napokra

is elveszi magát a mezőre a disznók, birkák mellé. A gazda Álcinous királynak, istenek atyjafiának, dédelgetett leánya maga is mossa a szennyest együtt a szolgálókkal. Anyja meg, a hatalmas királyné, a maga szőttére ismer rá abban a ruhában, melyet tudta nélkül ajándékozott leánya a mezítelen Uliszesznek. Mikor egyik király a szomszéd királyhoz kocsin küldi tovább a vendég királyfit, akkor maga a vendéglátó királyfi a kocsis. Áldozati lakomán a tulokkal olyan ügyesen elbánik a királyi család, akár minálunk a disznóval a böllér meg a bejáró asszonyok. Na mármost az ilyen életmódú társadalom bizonyára nem a városok társadalmához áll közelebb, hanem a mai és régi földmivesek, pásztorok, kétkéz-munkások társadalmához. Milyen hangulatú nyelv illik tehát az *ilyen* görög társadalom képét adó költemény magyar fordításához? A népnyelvből lett *költői* nyelv, mely a régi énekek és népmesék megfelelő nyelvi elemeit is fölhasználja. Ezt a nyelvet általában kettő jellemzi: először az, hogy nincsen összekeverve a programszerű nyelvújítás szóes kifejezés-készletével; másodsor az, hogy állományához tartoznak olyan — régen magyarság szerte általános — szavak, szólások, mondatfűzések, melyek a mai »városi« nyelvben ismeretlenek, vagy szokatlanok. Az Odisszea görög nyelve is a természethez közel álló társadalom nyelvéből lett *költői* nyelv; nem Teokritosz münépi alakjainak nyelve: az Odisszea görög nyelve is a régi görög népnyelv elemeivel van átszőve és sok hagyományozott nyelvrégiséget megőrzött.

Az íróasztali stílusérzék és a néppel együtt élésből fakadó stílusérzék közti különbséget és az Odisszea stílusának nem-értését látom én abban, hogy általánosan elterjedt kritikusai vélemény Baksay Homérosz-fordításáról az, hogy — nem törődve a filológiai hűséggel — parasztos, az Akropoliszból Tisza-menti csárdát csinál, a görög hősökből pörge bajszerű legényeket, a fenséges Zeüszből subás falusi öreg bírót stb.

Vizsgáljuk meg a filológus szemével Péterfynek egy filológiai igényű fejtegetését, mely rávilágít a Baksay Homérosz-fordítása stílusát ért kritikák filológiai elhibázottságára.

Van Baksayban ez a sor:

Zeüsz *ballag* legelől, a többi mögötte.

Péterfy azt, hogy Baksay itt egyszerű »megy« jelentésű görög igét fordított *ballag*-gal, azért hibáztatja, mert szerinte a *ballag* nem fejezi ki az Olympus ura lépteinek fenségét úgy, mint az olvasó képzeletének nagyobb szabadságot engedő *megy*. »Ez a jó magyar *ballagás* — úgymond Péterfy — eszünkbe juttatja a falusi bírót, vagy a tisztessen öltözött komoly parasztot, amint vasárnap a templomba indul. A menés módjának az a kissé. vaskos árnyékolása nem homéri, hanem a magyar fordítás színezése.« Én azonban Péterfyvel szemben hadd idézzem a Szigeti Veszedelemből a Zrínyi vitézi haláláról szóló, következő sorokat:

És az várbul kimegyen nagy bátor szüvel,
Előtte törökök futnak szerte-széllal,
A piacon megáll és szörnyű szemével
Nézi, hogy hun vagyon pogány nagy sereggel.

Ily kegyetlenül jön oroszlány barlangbul,
 És ily szörnyen fénlík cometa magasbul,
 Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
 Szörnyü jövendőket hordoz hatalombul.

Igy félnek törökök Zrini látásátul,
 Mert tudják, nagy veszélyekre rájok borul,
 Zrini piaconn is nem maradhat lángtul,
 Azért lassan *ballag* az külső kaputul.

Hun. vagytok ti mostan, világrontó népek?
 Hun vagytok, földemésztő, szörnyü seregek?
 Hun török, hun tatár, sötét szerecsenek?
 Hun vagytok, három világrul kevert népek?

Ihon, előttetek Zrini áll fegyverben,
 Hun van a török Márs vakmerő szüvében,
 Delimán? Hun száz más ebben a seregben,
 Kik Zrini vérét szomjajták békeségben?

Ebből a részletből is érezheti az olvasó azt a megrendítő fenséget, mely a vitézi halálra magát elszánt Zrínyinek minden mozdulatából kitűnik, abból is, melyet ama legeposzibb nyelvű költőnk *ballag* szóval jelöl. Kérdem az olvasótól: a (Péterfy szemlélete szerinti) kedélyes, falusias, subás parasztbíró látja-e itt maga előtt a *ballag* szó miatt Zrínyiben, a fenséges szigeti hősből? Kérdem: mi az oka annak, hogy a művelt Péterfynek a *ballag* szó epikai stílusértékét illetőleg csak a subás parasztbíró jut eszébe, nem pedig legkiválóbb eposzunk legelső hőse, akinek méltóságos lépteit legnagyobb eposzírónk, Zrínyi, szintén a *ballag* igével festi? (Megjegyzem, hogy Balassa Bálint a falusi bíró mozgásától még inkább különböző mozgású, szép várkisasszony virágok közt való andalgását festi a *ballag*-gal!)

Megmondom, mi az oka Péterfy e mulasztásának. Egyik, amiről nem tehet, az, hogy magyar nyelvbősége és nyelvérzéke más irányú volt, mint Baksayé; másik az, hogy — az általános szokást követve — magyar Homérosz-fordítás stílusának megítélésére elegendőnek tartotta a görög filológiát, nem tartotta szükségesnek a magyar epikai nyelvnek is filológiai kutatását és megismerését. Pedig ismétlem: a görög és magyar filológia két oszlopára kell fölépítenünk a magyar nyelvű Odisszea boltívét, mert ha csak az egyik láb hiányzik is, épületünk leomlik. Igen, és éppúgy a féllábú filológiával intézett bírálatok is.

Homérosz azért jelöli az illető helyen »megyek« jelentésű igével Zeüsz lépéseit, mert az ő kifejezési eszköze a görög epikai nyelv, abban pedig nincsen a magyar *ballag*-nak megfelelő szó. Ha Homérosz kifejezési eszköze a magyar epikai nyelv lett volna, akkor *ballag*-ot írhatott volna — ahogyan ismerjük a homéroszi költészet stílushagyományhoz való ragaszkodását és szemléltető, sok változatú szókincsét. Dicséret illeti Baksayt azért, hogy beleélve magát az Iliász szerzőjének szerepébe, éppoly méltóságosnak tudta látni Zeüsz járását, mint maga a régi görög költő, vagy mint ahogyan a régi magyar költő is annak látta Zrínyi bán lépkedését; és nem gáncs, hanem dicséret illeti Baksayt azért, hogy az ily méltóságos mozgást magyarul ugyanavval az igével

fejezte ki, mint előtte századokkal a legeposzibb nyelvű magyar költő, Zrínyi. Különösen, ha a görög Iliással hasonlítjuk össze a görög Odisszeát — emezt tudniillik egy más költő később szerzette — akkor láthatjuk az Iliász és Odisszea stílusegyezéseiből, hogy mennyire homéroszi mód a nemzeti epikai stílushagyományokhoz való ragaszkodás. A *ballag* esetében tehát Baksay (és sok más esetben, melyért támadták) tulajdonképpen Homérosz hű tanítványának bizonyul a görög-magyar filológia ítélőszéke előtt, mely az epikai stílusnak nemcsak görög nyelvű, hanem magyar nyelvű emlékeit is meghallgatja. Baksay Iliász-fordításában több helyen észlelhetők a Zrínyász nyelvének szándékos nyomai (és a Károli fordította héber epikáé).

Péterfy azt mondja Homéroszról, hogy »nyelve nem népies oly értelemben, mintha a nép ajkáról ellesett, a közbeszédben ritkábban előforduló kifejezések gyűjteménye volna«. Ebben mindnyájan egyetérthetünk Péterfyvel; hiszen anachronizmus is volna Homéroszt úgy képzelni el, mint aki valami tájszótárból böngészi össze a népi szavakat. De éppoly anachronizmus effélelt föltenni Baksayról is. Hiszen ő még annyira vidéki magyar volt, hogy rá nem szorult arra, hogy úgy lesegesse el a nép nyelvét. Van ugyan némi igazság Péterfynek abban a kritikájában, hogy Baksay »Homéroszt túlságig átírja a népiesbe«, de ellenkező irányban Péterfy is túloz. A magyar Homérosz-fordítók közül Baksay írta leginkább olyan stílusú magyar nyelven Homérosz-fordításait, amilyen stílusú görög nyelven a homéroszi eposzok szólnak, különösen az Odisszea. Hogy Péterfy a Zrínyi alkalmazta *ballag*-ot is parasztsónak pécézte ki Baksayban, ez meg azt mutatja, hogy Péterfy a magyar hagyományos epikai nyelvet sem ismerte úgy, mint Baksay; hiszen ha magyar epikai nyelvről beszélünk, Zrínyiről megfedkezünk nem szabad.

Elismerem én is, hogy vannak Baksay Iliász-fordításában olyan helyek, melyek nem magyarosnak, hanem magyarkodónak nevezhetők, csakugyan nem népiesek, hanem népieskedők, nem régiesek, hanem régieskedők. De ha már Baksay Homérosz-fordításaiban komolyabb stílushibákat keresünk, főképpen ott találunk bennük, ahol Baksay hűtlen — Baksayhoz. Ahol a tősgyökeres magyar nyelvbe belekeveri a nyelvújításnak olyan szavait, amelyek igen kirínak homéroszi eposz fordításából: *igény, véd* (mint névszó, »védő« »védelem« jelentésben), *érdek, terv, esk, jog, jogar, eszélyes, étkezés, borág, szender, köld* (köldök), *rém, tusa, erőd, polgárharc, nyomor, vád, iszony, viszony, vita, mellvéd, inger, élvez, munkára képez, roham, gyönyör* stb. És inkább olyan soraiért hibáztatnám Baksayt, amelyekben az ütemek vége nem vág egybe a fonetikai szólamok végével, és ezért az illető sorok ritmusa nem hagyományosan magyar, nem olyan jó, mint Baksay eredeti epikai költeményei felező tizenketteseinek ritmusa. És hibáztathatjuk Baksayt azért is, hogy a görög nevek diftongusait a magyar szövegben is diftongusoknak megtartja, s ezáltal idegen kiejtést és tudákos hangulatot kever a magyar versbe.

* * *

Különben, ha pontosabb filológiai mérték szerint az Odisszeának hagyományos nemzeti epikai versformájú s régies és népies elemekkel szervesen összeszőtt nyelvű fordítását tartom is leghelyesebbnek, azért méltánylom és közönségünk tekintélyes része számára szükségesnek tartom az olyan hexameteres és a dolgozó nép nyelvétől távolálló Homérosz-fordítást is, amilyen Kemenes-Kempfé és Devecseri Gáboré.

Ez utóbbi különösen alkalmas arra, hogy azon szemléltessem, milyen akadálya a hexameter nemcsak az Odisszea népszerűsítésének, hanem a fordítás *filológiai hűségének* is, még akkor is, ha a fordító kitűnő költő és hivatásos klasszikus-filológus. Hogy a hexameter ilyen hatását bemutathassam, nem is kell a filológiai hűség vizsgálásában tudományos és irodalmi mértéket alkalmaznom; elég lesz, ha csak szerény dolgozatjavító leszek.

Odüsszeusz öreg koldussá változva ráismerhetetlenül érkezik haza, hogy így kitapasztalja felesége érzelmeit: hű maradt-e, nem-e? s kikémlelhessen házbeli nőcselédeknek magaviseletét is, hogy távolléte alatt kik lettek hűtlenek, kik maradtak hívek; kik a bűnösök, kik az *ártatlanok*. Devecseri hexameteres fordítása szerint azonban e szavakkal vallatja Odüsszeusz a hű, öreg dajkát (344):

Rajta, sorold fél a nőket most nekem itt a teremben,
Halljam, hogy közülük ki vet engem meg, ki *kegyetlen*.

Ez a *kegyetlen* szó érthetatlenné teszi a cselekvénynek ezt a lényeges mozzanatát. Az idézett két sor az Odisszea egyik német prózai fordításában (J. St. Zauper II. 215) így van: »Doch jetzt zähle du mir die Weiber im Palleste her, welche gering mich achten; und jene, die *schuldlos* sind.« Ez már érthető, mert ez az Odisszea e sorainak fordítása:

all' age moj szü gúnajkasz eni megarojsz katalekszon,
haj te m' atímadzúsi kaj haj *nélejtidesz* ejszin.

(Od. XXII. 417—418)

Az a *nélejtidesz* a *nélejtész* többesszáma, ennek a szónak a jelentése pedig: »unsträflich«, tehát fordíthatta Zauper »schuldlos« szóval. Hogyan változthatta azonban a hexameteres új fordítás »kegyetlen«-né? Úgy, hogy a *nélejtész* hangzásban hasonlít a görög *nélész* szóhoz, ennek jelentése pedig csakugyan »kegyetlen«. Mindegyik más származású és más jelentésű szó, a hasonló hangzás miatt tévesztette őket össze az új fordítás, értelmetlenné téve ezáltal Odüsszeusz beszédét. (Ugyanez a hiba van a XIX. ének 498. sorának fordításában is.) Azt olvasom az új fordításban (341):

Télemachos Leiókritos *állat* verte keresztül,
Euénor sarját, hosszú dárda hegyével.

Ha megfigyeltük Homéroszban a dárdával való ölésnek szemléltető, részletező leírásait, akkor itt annak az elmondását is várnánk, miképpen siklott a dárda érce az állról tovább a szájba vagy torokba — hiszen a kiálló állat nem fűrhatta keresztül. Ezért foghatunk gyanút, hogy az eredetiben aligha lehet állról szó. Csakugyan azon a helyen, ahol az új fordítás — homérosziatlan leírást tulajdonítva az Odisszeaszerzőnek — »áll«-at ír, ott az eredetiben »lágýék« van. Ezt már átverheti egyenesen a dárda:

Télemachosz d' Euénoridén Léokriton úta
dúri mezon *keneóna*, diapro de chalkon ellassen.

(Od. XXII, 294—5)

Az idézett német fordításban (II, 210): »auch Telemach stach den Euenoriden Leiokritos mit der Lanze mitten in den *Bauch*, und trieb den Stahl hindurch«.

Hát mármost hogyan lett a »lágýék«-ból vagy »has«-ból az új fordításban »áll«? Úgy, hogy az Odisszea *keneóna* szava a *keneón* accusativusa, ez a *keneón* pedig »lágýék«-ot (Weichen) jelent ugyan, de hangzásban hasonlít ez a *keneón* a szintén görög *genejon* szóhoz, ez pedig csakugyan azt jelenti, hogy »áll«. Az új fordítás összetévesztette a »lágýék« jelentésű *keneón* szót az »áll« jelentésű *genejon* szóval.

Télemachosz a kérőknek azt a követelését, hogy anyját küldje el a háztól, erkölcsi és célszerűségi okok fölsorolása után, hatásos tiltakozó mondattal utasítja vissza. Hadd idézzem Télemachosz szavait a magam fordításában:

Okos Telemachus adott ilyen választ:
»Ugyan, Ántinous, hogy tehetném már azt?
Akaratja ellen tulajdon szülőmet,
Kitudni a házból édes nevelőmet,

Holott az atyámról azt se tudom, hol van:
 Életben-e vajjon, vagy csakugyan holtan?
 Ha magam küldöm el anyámat a háztul,
 Viszi el, mit egykor hozott jegyruhául;
 Ikáriusnak azt vissza kell fizetnem —
 S atyám haragja is érhet egyszer engem...
 Büntető istenség egyébbel is verne:
 Rám bosszulidércek kínzó raja kelne,
 Kiket anyám — tudom — a fejemre átkoz,
 Ha visszabucszúzik az atyai házhoz.
 Emlegetnék mások gyalázatos voltom:
 Én hát azt az eggy szót soha *ki nem mondom!*»

Az utolsó sor a többit méltóképpen befejező hatásos gondolat, az eredetiben is az állítmányi igét csattanónak hagyó hatásos szórenddel. Tönkreteszi azt a gondolatot az új fordítás a következőképpen (34):

... az emberek is megszólnak
 majd; s a szavuk szennyt többé sose moshatom én le.

Zauper fordításában (I, 26) helyesen ezt olvashatjuk: »daher werd' *ich niemals ein solches Wort aussprechen.*« Az eredetiben az a Homéroszt átérezve olvasónak figyelmét magára vonó hatalmas utolsó sor:

... Hósz ú tütün egó pote műthon *enipszó*

(Od. II, 137)

A görög *enepó* azt jelenti, hogy »ansagen«, »melden«, »künden«, ennek pedig indicatívi futurum egyszám első személye: *enipszó*: »dicam«, »ich werde ansagen«. Amint látjuk, ez az »*enipszó*« van a görög szövegben, ez pedig nem azt jelenti, hogy »ich werde abwaschen«. Hogyan lett hát a *szónak ki nem mondásából* az új fordításban a *szó szennynek le nem mosása*? Úgy, hogy »mosok« görögül *nidzó*, ennek pedig futuruma *nipszó* — és evvel a *nipszó*-val vétette össze az új fordítás az Odisszeában lévő *enipszó*-t. Hogy azután az így előálló értelmetlenségből mégis süljön ki valami értelem, odatette az új fordítás az eredetiben nem volt *szenny*-et.

Mikor a kérők sötét végzete közeledik, az Odisszea szerzője a hallgatók lelki feszültségét egyre fokozza oly jelenségek és jelenetek egymásra következésével, melyek Odüsszeusz leendő győzelmét és az isteni intelmekkel sem törődő kérők vesztükbe rohanását mind világosabban mutatják. Érthetetlen tehát, hogy a cselekvénynek ebben a folyamatában az új fordítás szerint a jósmadár *jobbról* száll föl a kérőknek, mintha jót jósolna nekik. Tudnivaló ugyanis, hogy a jobbfelőli jósjel jót jelent, rosszat a balfelőli jelent a homéroszi hit szerint. Tudhatják ezt a görögül nem olvasók is, Baksay magyar versalakú Iliász-fordítása sok helyéből, például (545 I. XXIV. én.):

Jobbkézen a madár ha felém száll, jót hoz,
 Bizvást kiszállhatok az akhív hajókhöz.

Viszont a sas balfelől szálltán megfélemlének a trójaiak (Baksay: Iliász-ford. 260—261. I. XII. én.):

Mert íme madár száll, magasan lebegve,
 Sas a fejük felett, *bal*-szárnyukat szegve.

 Megiszonyodának a trójai népek

 A hajók tövébe én hatolni félek,
 Mert mi fog történni, nincsen benne kétség,
 Ha csakugyan nekünk szólt ez a jelenség:

 Még se térünk vissza a járt uton s rendben,
 Oda is sok marad majd a küzdelemben.
 Kiket az akhívak érczel átszegeznek. —
 Minden okos néző így fejtené ezt meg;

Meg is járják a trójaiak vezérük, Hektor miatt, aki isteneket sértő vakmerőséggel így beszél:

De én nem törődöm semmit a madárral,
Napkeletre-é vagy napnyugotra szárnyal,
Jobb-felől röpül-e, vagy pedig bal-kézen...

Am kövesse el Hektor azt a vitézséget, hogy jobb-al, bal-lal nem törődik, de az Odisszea-fordító legyen óvatosabb. Nézzük meg, hogy az a madár, mely a hexameteres új fordítás szerint jobb felől való röpüléssel akarja megijeszteni a kéroket, valószínűleg jobb felől röpül-e az Odisszeában, vagy nem.

Az új fordításban ezt olvassuk (315):

...a jobbról szállt föl előttük
egy hegyi sas, mely a karma között vitt gyöngye galambot.

Zauper azonban így fordít (II. 172.): »Aber links flog ihnen ein Vogel, ein hochflatternder Adler, daher, der eine furchtsame Taube hielt.« A görög szöveg szerint pedig így szól:

...autar ho tojszin ariszterosz élüthen ornisz,
ájetosz hüpszipetész, eche de tréróna pelejan

(Od. XX. 242—3)

Látjuk tehát, hogy a baljós madár bal felől röpül az eredetiben: ariszterosz. Hogy pedig ezt az új fordítás miért fordította jobb-nak, annak oka — a nélejtész-nélész, keneón-genejon, enipszó-nipszó fölcserélésének tanúsága szerint — az lehetett, hogy a »bal«, »links« jelentésű ariszterosz igen hasonlít az arisztosz szóhoz, ennek pedig a jelentése: »legjobb«.

Ha Homérosz a hőseit két dárdával, paizzsal nekifegyverkezteti, nem szokta fejleiteni — a kép teljessége kedvéért — a sisakot sem. Furcsállottam tehát, hogy a hexameteres új fordítás szerint Athéné úgy képzei el a bosszúállni házába toppanó Odüsszeuszt, hogy annak nincs szó sisakjáról; igaz ugyan, hogy a két dárdán kívül bárdja is volna. Így szól a hexameteres új fordítás:

Mert ha ma állna meg ő palotád külső kapujában,
pajzsosan és bárdal, tenyerében a két kelevézzel...

A német Odisszea-fordítás szerint (I, 12): »denn ständ' er, jetzt kommend, an des Hauses vordersten Thoren, tragend den Helm und den Schild und zween Lanzen...« Tehát itt már van sisak... de bárd nincs. Nyissuk ki most az Odisszeát:

Ej gar nūn elthón domu en prótészi thürészin
sztájé echón péléka kai aszpida kaj dūo dūre..

(Od. I, 255—6)

Csakugyan hát a görög szövegben is megvan a »sisak« (péléka) a homéroszi módon megjelenítő kép teljessége kedvéért — de bárd itt nincs. Hogyan csinált hát a hexameteres új fordítás a sisakból bárdot? A nélejtész — nélész, keneón — genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz után megfejtethetjük, csak azt a kérdést vesszük föl, hogy mi is a »bárd« görögül — hátha annak olyan neve van, mely hasonlít a péléka szóhoz? Csakugyan »bárd« peleküsz — no már ennek egy rosszul föltett accusativusát össze is lehetett véteni a »sisak« jelentésű péléksz accusativusával, a péléká-val.

Az az olvasó, aki figyelemmel kísérté az Odisszea fejedelmi lakomáinak realisztikus leírását, az különösebb homéroszi stúdiumok nélkül is tudja, hogy az Odisszea hősei vendégségben és áldozati ünnepen nem esznek sem vadat, sem halat, hanem kővér háziállatokat: szarvasmarhát, disznót, juhót, kecskét. Homéroszatlannak tűnhetik hát föl az Odisszea figyelmes olvasójának az, hogy Alkinoosnál, éppen a leggazdagabb, legfényesebb és legvendégszeretőbb királynál, vadkanhúst etetnek Odüsszeusszal, az meg Démodokosszal (130):

Így szólt ekkor a hírnökhöz leleményes Odysseus,
hátusból kanyarítva — maradt még több a gerincen —
vadkan húsból, melyet bő zsír borított be...

»Da sprach dann zum Herold der verständige Odysseus, nachdem er vom Rücken abgeschnitten des *weisszahnigen* Schweins (doch noch mehreres blieb ihm), rings voll blühenden Fettes ...« (Zauper I, 146)

Dé tote kérúka prozefé polümétisz Odüsszeusz,
nótu apopotamón, epi de plejón elelepto,
argiodontosz hüosz, thaleré d' én amfisiz alojfé ...

(Od. VIII. 474—6)

Hüosz a »Schwein« jelentésű *hüsz* genitivusa, *argiodontosz* pedig a »fehérfogú« jelentésű *argiodusz* genitivusa. A görög szövegben tehát a a *disznó*-nak nem »vad« a jelzője, hanem »fehérfogú«. Ennek a »fehérfogú« jelentésű *argiodontosz*-nak *argio*- előtagját a »vad« jelentésű *agriosz* szóval keverte össze az új fordítás. Arra, hogy *argiodontosz* második felében »fog« jelentésű szó van (v. ö. *kalodont*-tal) nem ügyelt az új fordítás; ebből bizony a homéroszi realisztikus leírásnak lett kára. *Nélejtész* — *nélész*, *keneón* — *genejon*, *enipszó* — *nipszó*, *ariszterosz* — *arisztosz*, *pélék* — *pelek* — ezek után odaillik az *argio* — *agrio*.

»A vad« — »kegyetlen« jelentésű *agriosz* a »mező« jelentésű *agrosz* származéka, s ugyane szó származéka az *agroiótaj* is, ez azonban nem jelent sem »vad«-at, sem »kegyetlen«-t, hanem csak »mezei«-t. Mikor tehát az Odisszeá-ban a »pásztorok« jelentésű *bükolój*-nak jelzője az *agroiótaj*, akkor az »mezei«-t jelent, nem »kegyetlen«-t, mint az új fordításban van (176):

és a *kegyetlen* pásztornép kínzó köteléke ...

(Od. XI, 293)

»... grausame Bande und *ländliche* Rinderhirten« (Zauper I, 229). Az az Odisszeafordítás, mely az *agroiótaj*-t »kegyetlen«-nek véli, az a rosszul értett *agroiót*-tövel csakugyan összekeverhette a meg nem értett *argiodont*-tövel, és valóban csinálhatott a »fehérfogú«-ból »vad«-at.

Halitherzész a kérők megöletése után a zendülő ithakaiaknak szemükre veti, hogy nem hallgattak annak idején órá, s most inti őket, hogy az újabb fenyegető veszély előtt az ő óvó tanácsát kövessék. Az intést kifejező így természetesen nem indicativusban van a görögben, de az új fordítás indicativusnak tekinti, s így helytelenül értelmezi (372):

mert a fiúk (alany!) vagyonát rongálták és feleségét
sértették meg a legjobb hősnek, s hogy haza nem tér,
azt mondták. Most ez *megesett*: s ti ügyeljetek énrám:
senkise menjen, senkise vonja a bajt a fejére.

Az eredetiben:

Ktémata kejrontesz kaj atímadzontesz akojtin
androsz arisztéosz, ton d' úketi fanto neeszthaj.
Kaj nún hóde *genojo*; pitheszthe moj, hós agoreüo,
mé iomen, mé pú tisz episzpaszton kakon heüre.

(Od. XXIV, 459—62)

Zaupernél (II, 254): »da sie des wackersten Mannes Besitzthum verprasst, und die Gattin verunglimpft, nicht meinend, er werde noch wiederkehren. *Doch nun geschehe es so*: gehorcht mir, wie ich euch ansage: Gehen wir nicht, dass Keiner herbeigerufenes Unglück finde«.

Az Ameis-kiadás jegyzeteiben, melyeket az új fordítás szerzője is használt, olvasható még ez is a *genojo* magyarázatául: »Optativ als mildere Form für den Imperativ.« Hogy az az új magyar szöveg a *genojo*-t mégis úgy fordítja, hogy »megesett«, az úgy eshetett meg, hogy a *genojo* helyett a hat sorral följebb mondott hasonló hangzású *genonto* járhatott a fordító eszébe. *Nélejtész* — *nélész*, *keneon* — *genejon*, *enipszó* — *nipszó*, *ariszterosz* — *arisztosz*, *pélék* — *pelek*, *argio* — *agrio*, még a *genojo* — *genonto* is ideillik.

Alkinoosz király a tengeri vészből hozzátétődött Odüsszeusznek szemébe mondja azt a megtisztelő gyanítást, hogy az talán ember alakjában megjelent isten. Odüsszeusz e föltevést szerényen elhárítja (Zauper I, 139): »Alkinoos, *sey* um And'res be-

kümmert; denn ich bin nicht den Unsterblichen gleich, die den weiten Himmel besetzen...» Az új fordítás azonban egészen mást mond (113):

»Alkinoos, más baj *gyötör* engem...«

A görög szövegben azonban az van, ami az idézett német fordításban, nevezetesen:

Alkino', allo ti *toj meletó* freszin...

(Od. VII, 208.)

Ez alkalommal két szónak különböző nyelvtani alakját téveszti össze az új fordítás: a *toj meletó* fölszólítást evvel az állítással; *moj melej*. Az előbbi, Homerosz-beli szöveg, azt jelenti, hogy: »denke du nicht solches«, az utóbbi jelentené azt, hogy: »ich kümmere mich um...« *Nélejtész — nélész, keneón — genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz, pélék — pelek-, argio — agrio-, genojo — genonto —* ezeket követi a *toj meletó — moj melej*.

A Mentor-alakú Athéné Télemachoszt Nesztórnak a tengerparton e szókkal ajánlja — német fordításban (Zauper I, 54): »Du aber sende diesen (*weil er in dein Haus gekommen*) mit Wagen und Sohn...«. Az új fordítás a szereplők helyzetéhez és a költő célzatához nem illően emígy szól (53):

... Ez ifjút, hogyha lakodba elértek (t. i. ti)
küldd útjára kocsin s a fiaddal.

De most is a német fordítás az, mely egyezik Homérosznak a szövegével:

... szü' de tüton, *epej teon hiketo* dóma,
pempszon szün difró té kaj hűjej.

(Od. III, 368—9)

A *hiketo* alakot összetévesztette az új fordítás a *hikete* alakkal, s ez a tévedés maga után vonta az okhatározó *epej*-nek tévesen időhatározó kötőszóul való értelmezését. *Nélejtész — nélész, keneón — genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz, pélék — pelek-, argio — agrio-, genojo — genonto, toj meletó — moj melej —* ezekhez társul most *hiketo — hikete*.

Többször van említve az Odisszeában, hogy a kérők apái hibásak voltak, hogy fiaikat nem tartják vissza az Odüsszeusz házában való hatalmaskodástól. De az új fordításban azt olvassuk, hogy az agg Halitherzész azt vélne tanácsosnak, hogy ők maguk hagyjanak abba mindent. Ez érthetetlen volna, de az eredetiben nem is ez van, hanem az, hogy *fiakkal hagyassák abba*, ami erőszakoskodást ezek Odüsszeusz házában művelnek. A hű német fordítás (Zauper I, 27): »... drum wollen wir lange vorher überlegen, wie wir jenen Einhalt thun, und sie mögen schon selber ruhen; das ist für sie sogleich das Bessere«. A hexameteres új magyar fordítás (35):

mondjuk már ki, hogy abbahagyunk mindent, s azok is csak
hagyják abba, mivel nekik is jobb így a jövőndő.

Az eredetiben:

fradzómeszt', hós ken katapauszomen; hoi de kaj autoj
paueszthón...

(Od. II, 168—9)

Látnivaló, hogy az új magyar fordítás a *katapauó* activumát összetévesztette egy mediurni alakkal: *katapauszometha*. A *pauó* jelentése tudniillik: »zurückhalten«, a mediurnban pedig *pauomaj*: »ablassen von«. *Nélejtész — nélész, keneón-genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz, pélék — pelek-, argio — agrio-, genojo — genonto, toj meletó — moj melej, hiketo — hikete —* hozzájuk csatlakozik: *katapauszomen — katapauszometha*.

Mondom, sokszor halljuk az Odisszeában, hogy az erőszakos, dölyfös, garázda kérőket senki *nem fékezi*. Érthetetlen hát, hogy Devecseri fordításában Agelaosz azt mondja Télemachosznak és Pénélopénak:

Míg élt még a remény szivetekben, hogy hazatérhet
Szép palotája ölébe a fortélyos nagy Odysseus,
nem volt az csoda, hogy vártátok, s addig a házbán
fékeztétek a kérőket...

(Dev. 317)

Az eredetiben:

...u. tisz nemezis menemen t' én iszchemenaj te
mnésztérasz kata dómat'...

(Od. XX, 330—31)

Kemenes- Kempf jól megértette a görögöt:

Várnotok addig bűn nem volt s eme szépmivű házban
Tartani a kéroket.

Zauper is megértette (II, 176): »...aufhielt die Freier im Pallast...«. A bázei fordításban: »...detinere (procos in aedibus...«). Az iszchemenaj-jal Agelaosz nem a kérok fékezését akarja kifejezni, hanem hogy a férjhözmenés vagy -nemmenés dolgában való elhatározás halogatásával a kéroket ott tartóztatja Pénélopé és Télemachosz... (Ennek megfelelő okoskodás van a II. én. 112—128. sorában.)

Egy fájaksz a tornaversenyben való részvételtől kezdetben húzódozó Odüsszeusz avval gúnyolja, hogy nem is nézi ki belőle a tornához értőt, bár sokféle torna van a világon. (Tehát valamelyiket csak gyakorolhatná, ha volna benne valami férfiasság, nem pedig holmi kalmár természet volna!) A német fordításban (Zauper I, 153): »Traun, ich halte dich, Fremdling, für keinen erfahrenen Mann in Wettkämpfen, wie sie zahlreich unter dem Menschen im Schwang«. A görög szövegben:

ú gar sz' úde, kszejne, daémoni fóti eiszkó
athlón, hoja te polla met' anthrópojszi pelontaj.

(Od. VIII, 159—60.)

Az athlón-nak felel meg az 'in Wettkämpfen', a »wie sie« pedig annak, hogy: hoja, mely még pontosabban ezt jelenti: »wie dergleichen«. Ez a hoja semlegesnemű alak, a semlegesnemű athla-athlón-ra vonatkozik, amint a német fordításban is a »Wettkämpfen«-re mutat a »wie sie«. Az új magyar fordítás azonban a semlegesnemű hoja alakot összetéveszti a himnemű hojoj alakokkal, így aztán tévesen vonatkoztatja tornaértő férfiakra, s a szövegbeli gúnyt csak tompítja Devecseri az ilyen fordítással (121):

»Hát idegen, nem mondhatlak versenyre kiváló
férfiúnak, pedig éppen elég ilyen él ma a földön...

Egyik hibából következett a másik: a hója nemének meg nem értéséből lett a pelontaj-ból a hexameteres új fordításban a férfiakról szóló »él«. A sorozat megint szaporodott: nélejtész — nélész, keneón — genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz, pélék- — pelek-, argio — agrio-, genojo — genonto, toj meletó — moj melej, híketo — híkete, katapauszomen — katapauszometha, hója — hojoj.

Az ostromlott Trója királya, Priamosz, arany csecsebecsével vette rá nőtestvérét, Eurüpusz anyját arra, hogy az biztassa rá fiát, Eurüpuszt, arra, hogy siessen segítségül a szorongatott trójaiaknak. Eurüpusz aztán Trója alatt elesett sok társával együtt — hozzáteszi az Odisszea-költő: »günájón hejneka dórón« (Od. XI, 521) »der Weibergeschenke wegen« (Zauper I, 237). Devecseri fordítása szerint (182): »ezt mivelte a nőknek adott kincs«. Ennek azonban itt nincs értelme, hiszen az ajándékot nem »nőknek« adta Priamosz, hanem egyetlen nőnek. A fordító tévedését az okozhatta, hogy a günájón-t, mely a günájosz melléknév többes genitívusa és a dórón-nak tulajdonságjelzője, összetévesztette a güné főnév többes genitívusával, a günajkón-nal. Nélejtész — nélész, keneón — genejon, enipszó — nipszó, ariszterosz — arisztosz, pélék- — pelek-, argio — agrio-, genojo — genonto, toj meletó — moj melej, híketo — híkete, katapauszomen — katapauszometha, hója — hojoj, günájón — günajkón.

A dmósz »szolgá«-t jelent, a dmóé jelenti a »szolgáló«-t, ezt a kettőt is összetéveszti Devecseri a következő helyen:

Hósz ejpón dmóesszin ekekleto, toj de pithontó.

(Od. VI, 71)

(Alkinoos) parancsot adott, s megtették nyomban a lányok.
Jókerekü szekerét ellátták fölszereléssel.

(Dev. 99—100)

Alkinoosz azonban a házánál, ahol van bőven nemcsak nőcselédje, hanem férficselédje is, efféle munkát *nem lányokkal* tetet, hanem férficselédekkel. A német fordítás szerint (Zauper I, 119): »So sprach er, und rief den *Dienern*, welche gehorchten.« Homéroszlatlan és irreális jelenet támadt tehát Devecseri fordításában abból, hogy a *dmósz-t* a *dmóe*-val összetévesztette, a *dmóesszin* helyett valami *dmóészin* járhatott az eszében, a hímnemű *toj-t* meg nőnemű *taj*-nak nézte — hiszen a görög szövegben az a *toj* is figyelmeztet arra, hogy nem lányok rakják a négy kereket a terhesszekerbe. *Nélejtész* — *nélész*, *keneón* — *genejon*, *enipszó* — *nipszó*, *ariszterosz* — *arisztosz*, — *pélék* — *pelek*-, *argio* — *agrio*-, *genojo* — *genonto*, *toj meletó* — *moj melej*, *hiketo* — *hikete*, *katapauszomen* — *katapauszometha*, *hoja* — *hojoj*, *gúnajón* — *gúnajkón*, *dmóesszin* — *dmóészin*, *toj* — *taj*.

Nagyon részletező és szemléltető az elbeszélése annak, hogy miképpen ejti el és viszi el a nagy szarvast Odüsszeusz a lakatlan szigeten a vele oda vetődött társainak. Német fordításban közlöm (Zauper I, 201): »Aber als ich schon dem ringsrudrigen Schiff nahe gekommen, da erbarmte sich einer der Götter des Einsamen, der mir einen stattlichen Hirsch hohen Geweih's auf meinem Pfad sendete. Von der Weide des Waldes zum Strome sprang er herab zur Tränke (denn ihn drängte längst der Sonne Gewalt). Und ich schoss den Herausschreitenden in des Rückgrats Mitte und der eherne Wurfspieß drang gänzlich hindurch. Niederstürzt' er schreiend in den Staub, und davon flog die Seele. Auf ihn heranspringend, zog ich die *eherne Lanze* aus der Wunde und liess sie daselbst auf der Erde geneigt. Selber brächt ich mir Gesträuch und Weidenruthen, und einen Strick, klatfterlang, wohlgedreht, flocht ich beiderseits, die Füsse des schrecklichen Wunderthiers bindend. Gehend trug ich's auf dem Nacken zum schwarzen Schiff, auf die Lanze gestützt, denn es war durchaus nicht auf der Schulter des einen Arms zu tragen, denn gar so gross war das Wild. Nieder vor dem Schiffe warf ich's dann...« Így elejétől végig elolvasva ezt a részt, elevenen érezhetjük azt, hogy ebből a minden mozzanatot látató leírásból a gazdag sorozat szegényítése nélkül nem hagyhatjuk ki, se mással föl nem cserélhetjük azt a mozzanatot sem, hogy Odüsszeusz az elejtett szarvasból kihúzott dárdát földre fekteti (kataklinász epi gájé — »niedergelegt habend« — Autenrieth—Kági szavaival). Homérosz művészi szemléletességének rongálása tehát az, hogy az új magyar fordításból a dárda földre fektetése hiányzik, még pedig — megint a görög szöveg meg nem értése miatt, itt is a nemi szabályok összevételése miatt.

Azok előtt is, akik németül jobban tudnak, mint görögül (ezek kedvéért idézek mindig német fordítást), meg tudom magyarázni az új fordításnak ezt a tévedését is a német szöveg segítségével. *Er, sie, es* azt jelenti, hogy »ő«, »az«, nem jelenti sem azt, hogy »szarvas« (Hirsch), sem azt, hogy »dárda« (Lanze). A német szöveg csak ennyit mond: »...liess sie daselbst auf der Erde geneigt.« Nem mondja sem azt, hogy »den Hirsch«, sem azt, hogy »die Lanze« (acc.), mégis tudjuk, hogy ez utóbbról van szó, a dárdáról, mert a nőnemű *sie* csak a nőnemű *Lanze* szóra mutathat, nem a hímnemű Hirsch-re. No mármint amint van a németben a három nemnek megfelelő *der, die, das*, éppúgy van a görögben *ho, hé, to* — »ő«, »az«. A görög szöveg illető mondatában sincsen kitéve sem az *elafon* (: szarvast), sem a *dorü* (: dárdát), csak ennyi a mondat tárgya: *to, azaz »azt«*. A magyarban ez az »azt« helyettesíthetné akár azt, hogy »szarvast«, akár azt, hogy »dárdát«, a görög szövegben azonban az a *to* tárgy csak a dárdára mutathat, nem a szarvasra, mert a *to* semleges nem, a »dárda« jelentésű *dorü* is semleges, a »szarvas« jelentésű *elafosz* azonban hímnemű, arra nem a *to* mutatna, hanem a hímnemű *accusativusi* alak: *ton*. Azt már nem tudom, hogy az új fordítás a *to-t* tévesztette-e össze a *ton*-nal, vagy az *elafosz-t* gondolja semleges-neműnek (ez utóbbi valószínű), bizonyos azonban az, hogy a görög nyelv és a homéroszi jelenet félreismerésével így fordít (155):

Majd ráléptem, az érchegyű dárdát újra kihúztam
testéből, s otthagytam a szarvast fekve a földön.

Pedig Odüsszeusz nem a szarvast hagyta ott a földön, hanem a dárdát fektette le a földre.

Az eredetiben:

tó d'ego embajnón dorü chalkeon ekisz ótejlész
ejrűszamén; to men authi kataklinász epi gájé
ejasz'...

(Od. X, 164—6)

J. U. Faesi jegyzetben még figyelmeztet is arra, hogy a »to men« a dárdára mutat. Az Odüsszeia stílusa vallotta kárát annak, hogy az új fordítás a görög szöveg félreértése miatt a dárda-lefektetésből szarvas-otthagyzott csinált.

A tárgyalt fordításnak emezen a helyén is fönnakadhatunk, mármint a dült betűkkel szedett sorokon (137):

Elterül egy csalitas sziget ott, épp szemben a kyklóps-
föld kikötőjével, nem távol, nem közelében;
erdős, vadkecskék lakják azt sűrű sereggel;
mert hiszen emberi járkálás soha nem riogatja
és sosem űzik a hajtók őket; *a rengeteg erdön*
túrik a bajt, s a hegyek tetején szaladozva szökellnek.

Ennek az új fordításnak mondatszerkesztése szerint a dült betűseket a vadkecskére kellene értenünk. Megértünk azonban bajos. A vadkecskék a hegyek tetején — ám legyen — szaladozva szökellhetnek, de eszük ágában sincsen bajnak tartani a rengeteg erdön léteit, különösen olyan szigeten, ahová ember be nem teszi a lábát. Vagy a »hajtók«-ra (helyesebben: vadászokra)¹ értjük azokat a sorokat? Akkor már értem azt, hogy »a rengeteg erdön túrik a bajt«, de viszont azt már nagyon is bajosnak tartom, hogy a vadászok a hegyek tetején szaladozva szökelljenek. Nézzük meg az eredetit, az talán egyféleképp érthető és megérthető:

... en d'ajgesz apejreziaj gegaászín
agriaj; ú men gar patosz anthrópón aperúkej,
úde min ejszojchneüsi künégetaj, hoj te kath' hülén
algea paszchúszín koriúfász oreón efepontesz.

(Od. IX. 118—121)

Zauper szerint (I, 175): »... darauf weiden zahllose wilde Ziegen; denn kein Tritt von Menschen scheuchet sie. Keine Jäger² gehen d'rinn herum; die durch den Wald sich mühselig durchmühen, der Gebirge Höhen durchspähend...«. Ha visszanézünk a görög szövegre, akkor valamint a szarvas-e vagy dárda? esetében a *ho-hé-to* osztalta el kétségünket, azonképpen a *ho-hé-to* igazít el a vadász-e vagy vadkecske? problémájában is. A 120. sorbeli *hoj* — a visszavívó névmás többes hímneme lévén — nem vonatkozhatik a »vadkecskék«-et jelentő nőnemű *ajgesz*-re, hanem csak a »vadászok« jelentésű, hímnemű *künégetaj*-ra. Ezt tudva az új fordítás bizonyára nem fordította volna a 121. sorbeli *efepontesz* igét »szaladozva szökell«-nek.

A homéroszi palotákbeli lakomákra minden alkalommal újra hoztak be minden részvevő számára külön asztalokat, ki-ki a maga asztalkájáról evett. Arra rakták a pecsenyéből kinek-kinek a részét, arra tették ki a kenyeret a kosárból, arra tették le az egyes kelyheket is: Mikor vége lett a lakomának, jöttek be a szolgálók, vitték ki a maradékot, vitték ki a helyheket, vitték ki az asztalkákat. A tizenhatalomodik ének avval végződik, hogy *beesteledett*, Odüsszeusz házában a lakomázó kérők abbahagyják a mulatságot, *hazamennek* kiki a szállására. A tizenkilencedik énekben menten lejön a férfitereembe a magára maradt Odüsszeuszhoz Pénélopé, hogy vacsora után, lefekvés előtt bizalmasan kettesben beszélgessenek. Jönnek be a szolgálók, hogy kihordják az asztalkákat, a megmaradt ételt, az üres kelyheket. Azaz, hogy — ez az »elrámolás« csak a görög Odüsszeában megy végbe, a hexameteres új fordításban ennek éppen az ellenkezője. Abban:

Hókarú szolgáléányok jöttek elő a téremből:
asztalokat hoztak be magukkal, sok remek ételt,
serlegeket, melyekből ittak a büszke legények.

Kérdéshetjük: hová rakták a hókarú szolgáléányok az asztalokat? A még ki sem vitt asztalok tetejébe? Kiknek hozták be a »sok remek ételt?« A már jóllakott Odüsszeusznak? Miért hoztak be új serlegeket? Hiszen a bent lévőeknek sem akadt már gazdájuk! Persze az eredetiben megfordítva van, Aki nekem nem hinné, görögül meg nem tud, higgye el Zaupernek (II. 141): »Auch weissarmige Mägde kamen aus dem Gemache. Diese *nahmen* das häufige Brot *hinweg*, und die Tische und Becher, woraus die muthwilligen Männer getrunken.«

¹ A künégetész második tagja az *agó*-ból származik ugyan, de a *künégetész* mégsem »hajtó«.

² A *Jäger* is a *jagen*-ből származik, nem a *wild*-ből, ezért mégis »vadász«-t jelent, nem »hajtó«-t!

Élthon de dmóaj leúkólenoj ek megarojó.
 Haj d' apo men szíton polün hèreon éde trapedzász
 kaj depa, enthen ar' andresz hüpermeneontesz epínon.

(Od. XIX, 60—62)

Mi magyarázhatná az új fordításnak ezt a tévedését, nem tudom. De azt tudom, hogy minden nemfilológus is észreveheti annak a jelenetnek homéroszatlanságát, sőt képtelenségét, hogy vacsora után, a vendégek szétoszlása után *hozzák be* magukkal a »sok remek ételt«. Persze, a »remek« sincsen ételmaradék jelzőjéül az eredetiben; az új fordítás csak azért szedte föl ezt az étvágycsináló jelzőt, mert azt hitte, kezdődik a lakoma, nem pedig végződött.

Egy másik helyen Devecseri fordítása szerint
 Eurynomé *beszaladt*, meg a kedves-dajka...

(Dev. 356)

Az eredeti szerint azonban nem szaladtak ezek a vénasszonyok, különösen nem *be*, hiszen ágyat vetniük *ki* kell nekik menni:

Tofra d' ar' Eürünomé te ide trofosz entüon eünén

(Od. XXIII, 289)

Zauperben (II, 232): »Indessen betteten Eurynome und die Amme das Lager...«

A szövegnek és helyzetnek megmagyarázhatatlan nemértése van az új fordítás következő helyén is (117):

Rózsás ujjaival mikor eljött újra a Hajnal,
 Alkinoos fölkelt ágyáról szent erejével,
 fölkelt isteni sarj, várdúló bajnok Odysseus.
 Mentek — utat mutatott a király neki szent erejével —
 phaiákok gyűlése felé, a hajók közelébe.
 Mentek, s ott a csiszolt köveken közelébe leültek
 egymásnak. *S jött városból oda* Alkinoosnak
 hírnöke képében *hozzájuk* Pallas Athéné,
 gondolkozva a büszkeszvívű Odysseus hazatértén,
 s minden férfihoz egyenként odaállva, eként szólt:
 »Phaiák főnökök és vezetők, *jertek* valahányan,
gyűlésünkbe, a vendégről hírt hallani nyomban,
 harcias Alkinoos házába ki épp az imént ért,
 tengeren át hányódva, s olyan mint égilakóink.«

Az eredetit megértett német fordítás pedig így szól (Zauper I, 147): »Als nun die frühgeborne, rosenfingrige Eos erschienen, erhob sich vom Lager die geheiligte Macht Alkinoos. Auch der Zeusentstammte Städtezertrümmerer Odysseus sprang auf; und voraus ging die heilige Kraft Alkinoos zum Phäakenmarkt, der an den Schiffen bestimmt war. Angekommen setzten sie sich auf die glatten Steine, nebeneinander; *durch die Stadt wandelte* Pallas Athene, ähnlich dem Herold des kluggesinnten Alkinoos, auf die Heimkehr bedacht des grossherzigen Odysseus. Und an jeden Mann herantretend sprach sie: »Wohlan, Phäaker — Fürsten und Rathgeber, *geht zur Versammlung*, damit ihr von Fremdlinge höret, der neuerlich in des verständigen Alkinoos Behausung ankam, nachdem er das Meer durchirrt, an Bildung den Unsterblichen ähnlich.«

A német szöveg szerint az a helyzet, hogy a piacon a tanácskozással terén, mely a város szélén a kikötőnél van, még csak Alkinoosz és Odüsszeusz üldögelnek együtt. Athéné pedig azalatt valahannét az Olimposzról be a belső városba megy, azt járja, onnét küldi az embereket a város szélén lévő tanácskozó helyre a később érkezőkre várakozó Alkinooszhoz meg Odüsszeuszhoz. Képtelenség tehát azt regélni, amit az új fordítás regél, hogy Athéné »városból« (magyarul: a városból) »jött oda«, a piacra »hozzájuk«, tudniillik, Alkinooszhoz és Odüsszeuszhoz, s ott »minden férfihoz egyenként« odaállt a gyűlésbe hívni őket — hiszen nem szólhatott a piacon egyenként minden »phaiák főnökhöz és vezetőhöz«, mert azok még nem voltak ott, ha meg ott lettek volna, nem kellett volna őket már hívogatni oda. Az is nagy baj, ha az olvasó-

veszíti el az olvasmány meséjének fonalát, még nagyobb baj az, ha ez Odisszeafordítóval esik meg — *nem is egyszer*. Az Odisszea énekese ezt nem tette. Az Odisszeában az illető helyen ez van:

...hé d' *ana* asztü metóchetó Pallasz Athéné

kaj ra hekasztó fóti parisztamené fato műthon:

»Deüt' age, Fájékón hégétoresz éde medontesz
ejsz agorén ienaj...

(Od. VIII, 7—12)

Az Odisszea cselekvényének folyamán mind önérzetesebbé, bátrabbá válik Télemachosz, mindjobban respektálja őt Pénélopé. Mindinkább hangoztatják mások is azt, hogy Télemachosznak éppúgy bosszút kell állnia, mint Oresztésznek. Odüsszeusz meg az ő hazatérése céljául azt ismételteti, hogy Pénélopét kell megszabadítani a kérőktől. Gyanús volt hát nekem az új fordításnak az a része is, mely szerint Pénélopé Odüsszeuszt azért várja haza, hogy az Télemachoszáért álljon bosszút.

Bizony, a görög szövegben nem ez van. Ellenben ott Pénélopé már arra gondol, hogy Odüsszeusz az ő embrenyi-ember fiával *együtt* áll majd bosszút. Ime a német fordítás és utána a görög eredeti:

»Aber wenn Odysseus käme, und der Heimat nähete, bald wohl rächt' er *samt* seinem Sohne die gewaltsame Unbill der Männer.« (Zauper II, 115).

ej d' Odüsszeusz elthoj kaj hikojt' esz patrída gájan, *

ajsza ke *szün* hó pajdi biász apotiszetaj andrón

(Od. XVII, 539—40)

Szün! A homéroszi lélekrajz meghamisításának és a görög nyelvbeli tévedésnek okát itt *nem* tudom megállapítani, csak eredményét: azt, hogy Pénélopének a fiához immár mint felnőtt férfihoz való bizakodása — fontos mozzanat! — elsikkadt.

Télemachosz ajándék kincsekkel tér meg útjáról. Nem a maguk házába viszi, mert félti az életére és vagyonára törő kérőktől. Átadja barátjának, Pejrájosznak, megőrzés végett. Rendelkezik is róluk arra az esetre, ha őt magát a kérők megölnék. Azt mondja Pejrájosznak, hogy abban az esetben — Zaupernek adom át a szót (II, 98): »will ich lieber, du habest und geniesset sie«, (die Gaben) »als einer von diesen« azaz: azokat az ajándékképp szerzett kincseimet *inkább* te kapd meg, mint ezek közül *valaki*. Hogy kik azok az »ezek«, világos abból, hogy Télemachosz Pejrájossal a piacon beszél, ahol a kérők tanácskoznak. Az új fordítás azonban mást mond (261):

Hogyha a dölýfös kérők engem a termem ölében
titkon emésztenek el, vagyonom szétosztva maguk közt,
élvezd kincseimet te magad, *vagy* ezek közül egyik.

A görögben az utolsó sor:

auton echonta sze búlom' epauremen é tina tónde

(Od. XVII, 81)

Új fordításunk itt az *é* kötőszót nem értette meg. Jelent az kérdésekben »vagy«-ot — annak gondolta itt is, holott *bulomaj* mellett »mint«-et jelent. Csak meg kell nézni Ameis jegyzeteit, melyeket az új fordító — mint maga mondja — használt fordításához. Különbözik annak az idézett helynek az idézett fordításban való lélektani értetlenségét — tehát homérosziasatlanságát — görög és német szöveg nélkül is lehet látni.

Elmondja Eümájosz a koldus formájában érkezett Odüsszeusznak, hogy míg Laertész feleségé, az öreg királyné, élt, ruhát, miegyebet bőven kapott ő bentről, a városbeli házból, de úgymond az új fordítás szavaival:

Most bizony ebben mind szűkölködöm: ámde a munkám
boldog, olymposi istenek áldják, *itt maradok hát*:
így eszem és iszom én, a szerény vendégnek is adva.

Énelöttem az az »itt maradok hát« henyének is tetszett, meg a föltétel nélkül hűséges Eümájosz jelleméhez — avval a »tehát« értékű »hát«-tal — nem igen illőnek. Erdemes összehasonlítani az eredetivel:

nün d' édé tütön epideüomaj; alla moj autó
ergon aekszúszin makaresz theoj, hó epimimnó

(Od. XV, 371—2)

Csakugyan félreértette az új fordítás. A hó nem helyhatározó értékű, hanem melléknévi értékű visszavívó névmás, mely a »munka«, »dolog« jelentésű *ergon*-ra vonatkozik. Annak a görög résznek az az értelme, hogy: »de boldog istenek megáldják ezt az én munkámat, amellyel foglalatoskodom«, nem pedig: »itt maradok hát«. Zauper szerint (II, 63): »aber mir selber segnen die seligen Götter die Arbeit, die ich betreibe«.

Megvannak az Odisszeának bizonyos formulái arra, hogy egyik személy a másikat milyen szavakkal szólítja föl igaz feleletadásra. Ezekből a formulákból igen kiűt. igen eltér tőlük az utolsó mondata a következő új fordításbeli sornak (340):

Mondd meg, kedves anyó, ha valóban ez itt az igazság.

Zauperben (II, 222): »Wohlan! lieb Mütterchen, sage mir doch die Wahrheit...«

Hogyan került a magyar fordításba az a föltételes »ha«? És annak a kedvéért a »valóban ez itt az igazság«? Hogy valóban mi itt az igazság, megmondja a görög szöveg:

ej d' age dé moj, mája filé, némertesz eniszesz

(Od. XXIII, 35)

Az *eniszesz* az *enepó* aoristosának imperativusa, olyan alak, mint *paraschesz*, *hüpothesz* (Ameis.). Tehát a mondat elején az az »ej« nem föltételes mondatot kezd. Az állítmányi ige alakját kellett volna jobban megnézni.

Pénélopé elhatározza, hogy emeleti hálósobájából lemegy a férfiterembe a kérokhöz. A sáfárraszonyt küldi két szolgálóleányért, hogy azok kísérjék oda. Közben Athéné álmot bocsát rá, s az alatt az álma alatt még szebbé teszi őt olyan isteni kenettel, aminőt Afrodité használ táncba menéskor. A két szolgálóleány meg már jön, mégpedig — mint eleven, fiatal leányok szoktak — *hangosan* vannak, s az ő hangjukra ébred föl Pénélopé. Bájos epizód ez az Odisszeában, nem ilyen száraz, csonka kivonat, amint én itt előadom. Hozzátartozik a jelenetek üdeségéhez az is, hogy a két fiatal leány hangosan csevegve jön s arra ébred föl úrnőjük: »Und es kamen die weissarmigen Dienerinnen aus dem Hause heran mit Geräusch; verliess der süsse Schlummer...« Ez a »mit Geräusch« a görög eredetiben *fthongó*:

élthon d' amfipolaj leukólenoj ek megarojó
fthongó eperchomenaj, tén de glükúsz hüpnosz anéken

(Od. XVIII, 198—9)

A *fthongó* a *fthongosz* ragos alakja, a *fthongosz* jelentése pedig: »Laut«, »Stimme«, nem pedig »Wort«. Az új fordítás azonban azt a *fthongó*-t nem az elősiető fehérkarú leányok élénk csevegése zajának értette, hanem — tévesen — a sáfárné őket hívó szavának, s azt az idézett részt így adja vissza (282).

És a fehérkaru szolgálóleányok jöttek a szóra
már a teremből; s mézízű álmából felocsúda
Pénélopé...

Igy a görög szöveg nyelvi meg nem értése miatt elsikkadt a jelenet egyik kedves része, melyet az Odisszea költője is oly fontosnak tartott, hogy sor elejére tett.

A hexameteres fordítás félreérti az *empedon ejnaj*-t az Odisszea következő helyén:

Kszejnusz hod'... (mondja Alkinoosz Odüsszeuszról)

pompén d' otrúnej, kaj lisszetaj empedon ejnaj.

(Od. VIII, 30)

Megjegyzí ez utóbbi kifejezéshez Ameis: »dass sie« (ti. a *pompé* 'Geleite', 'Entsendung', 'hajósokkal, hajón hazaszállítatás') »fest sei, d. i. sicher erfolge«. Faesi meg ezt

jegyzi oda: »*empedon* ejnaj: dass sie zuverlässig sei, *sicher zu Theil werde*.« Nem azt hangoztatja hát Odüsszeusz, hogy »biztonságban utazzék« — mint az új fordítás állítaná (118):

Kér hazakísérést, hogy biztonságban utazzék

Zauper (I, 148): »Er begehrt Fortsendung, und flehet, dass sie *sicher bestimmt sey*.«

Este a kérők távozása után a nagyteremben az öreg dajka megmossa és olajjal megkeni Odüsszeusz lábát. Az, erre az időre a világosságot szolgáltató tűzhelynek hátat fordítva ül a székre. A mosás, kenés bevégeztével megint közelebb teszi Odüsszeusz a székét a tűzhöz, ahol az imént hagyta abba a Pénélopéval való beszélgetést. Azt is megmondja Homérosz, hogy Odüsszeusz *melegedni* akar a tűznél: *therzomenosz* (*theromaj* — »sich wärmen«).

autisz ar' asszoteró pürosz helketo difron Odüsszeusz
therzomenosz.

(Od. XIX, 506—7)

»Zog Odysseus abermal den Sessel näher zum Feuer, *sich zu erwärmen*.« (Zauper II, 157). A hexameteres új fordítás szerint azonban *száritkozni* akar Odüsszeusz (304):

székét újra a tűz mellé odatolta Odysseus,
hogy *megszáradjon*...

Itt megint nem érti meg a helyzetet az új fordítás. Hiszen Odüsszeusz lába nemcsak megmosva van már, hanem olajjal meg is kenve. Az olajjal kenést pedig természetesen megelőzte a szárazra törítés. De hogyan is száritkozna Pénélopé láttára a kivoltát még titkoló férj? Hiszen azt sem felejt megemlíteni Homérosz itt, hogy Odüsszeusz a ruhájával takargatta is a sebhelyes lábát, nehogy arról Pénélopé ráismerjen: »doch die Narbe deckte er mit den Lumpen zu«. (Zauper II. 157)

... ülén de *kata rakeesszi kalüpszen*.

(Od. XIX, 507)

Kemenes (Kempf) József fordításában a tárgyalt rész:

Karszékét közelebb helyezte a lánghoz Odysseus,
Hogy *melegedhessen*, de sebt befödé köpenyével.

Menelaosz palotájában a férfiak termében, mikor már a nemrég érkezett Télemachosz és Pejzisztratosz is ott ül, megjelen Heléné is; mikor pedig ez már megtudta, ki az a két vendég, így kezdi a szót — az új fordítás szerint (64):

Zeustáplálta dicső Menelaos, *lám e legények*
Nagynevű hősök gyermekei...

Arra azonban semmi szükség sincsen, hogy ő Menelaossal közölje ezt, hogy az érkezett ifjak »nagynevű hősök gyermekei«. Nincs is az eredetiben ilyen fölösleges közlés. E helyett a Menelaoszhoz intézett állító mondat helyett a két vendéghez intézett *megszólítás* van az eredetiben. Íme a német fordítás (Zauper I, 70): »Atreide Menelaos, Zeus Liebling, und auch ihr wackerer Männer Kinder!« Íme a görög eredeti:

Atrejdé Meneláe, diotrefesz, éde kaj hojde
andrón eszthlón pajdesz...

(Od. IV, 235—6)

A *kaj hojde* megszólításhoz Ameis gyöngébbek kedvéért oda is teszi magyarázatul: »*auch ihr da* — hinweisend«. Ez a majdnem rendező utasításszerű »hinweisend« is mutatja, mennyit veszített megjelenítő életszerűségéből Homérosz előadása azáltal, hogy a megszólításból közlés lett a fordításban.

A *kūmati pégó* kifejezés kétszer is előfordul az Odisszeában. (*kūma* — »Welle«, *pégosz* — »prall«, »derb«, »feist«. Kaegi azt is megjegyzi, hogy jelzője a *kūma* — »Wogenschwall« szónak.) (Mármost az új fordítás egyik helyen (93, Od. V. 388) jól is érti: »*duzzadt* hullámon«, de már a másik helyen (354, Od. XXIII, 285) »*fagyos*« lett a »*duzzadt*«-ból. Ilyen jelzőjét a hullámnak az Odisszea nem ismeri, csak az új fordítás:

...*fagyos* hullámu vihart támasztva, Poseidón...

Talán a *pégosz* helyett a *pégülsz* (— frostig) tolakodott itt az emlékezetbe, a toll hegyére. A *nélejtész* — *nélész*, *keneón* — *genejon*, *enipszó* — *nipszó*, *ariszterosz* — *arisztosz*, *pélék* — *pelek*-, *argio* — *agrio*-, *genojo* — *genonto*, *to meletó* — *moj melej*, *hiketo* — *hikete*, *katapauszomen* — *katapauszometha*, *hoja* — *hojoj*, *günájon* — *günajkón*, *dmóesszi* — *dmóészin*, *toj* — *taj* sorozathoz illenék a *pégosz* — *pégülsz* is.

A *fémi imperfectuma*, az *efén*, két helyen is (Od. IV, 171 és XIII, 131) nem azt jelenti, hogy »ich sagte«, hanem — Arneis is figyelmeztet erre: — »ich dachte.« Megváltozott a beszélő szavainak lélektani igazsága azáltal, hogy Devecseri az 'úgy véltem' helyett így fordított: »mondtam neki« (63) és »Hát nem megmondtam...« (204)

Kaj tot' egó Kirkész epeben *perikalleosz eünész*...

(Od. X, 347)

Zauperben (I, 288): »...da bestieg ich der Kirke *prangendes Lager*.«

autar egó Kirkész epibász *perikalleosz eünész*...

(Od. X, 480)

Zauperben (I, 213): »...als ich der Kirke *prangendes Lager* bestiegen...« Az új fordításban ez a két görög sor is el van hibázva:

akkor a *tündérszép Kirké* ágyába feküdtem (161. l.)

és:

Én meg a *tündérszép Kirké* ágyába siettem (164. l.)

A nyelvtani, illetőleg görög szórendbeli tévedés itt az, hogy az eredetiben a *perikalleosz* (sehr schön) az *eünész* (Lager) jelzője, nem pedig a *Kirkész*-é, mint az új fordítás hiszi. Felületes Odisszea-olvasással még kedvesebb is lehet, ha Kirké kapja meg a »szép« jelzőt az ágy helyett, de ha figyelni és élvezni tudjuk a nagy görög költő jellemző művészetét és lélektani igazsággal való beszéltetését, akkor igen fontosnak találjuk azt, hogy Odüsszeusz, mikor a Kirkével való esetét Alkinooszék előtt beszéli, nem Kirké szépségén lelkesül, hanem az isteni ágy pompás voltán.

...epi gar toj hekasztó mojrán ethékan
athanatoj thnétojszin epi dzejdóron arúran.

(Od. XIX, 592—3)

Arneis a *hekasztó*hoz megjegyzi: »in einem jeden Dinge.« Latinul (Basel 1779): »in singulis enim sortem imposuerunt // Immortales mortalibus super aliam terram.« Zauperben (II, 160): »denn in Jeglichem setzten die Unsterblichen den Sterblichen ein Maass auf der nahrungsreichen Erde«. Devecseriben (306):

Válaszul erre ekképp szólt jóeszű Pénélopeia:
»Jó idegen, ha mulattatnál te a termem ölében
egyre, a szemhéjamra sosem hullhatna az álom:
Csakhogy az emberek álom nélkül meg se lehetnek
folyton: mert a *halandók mindegyikének* a földön
megszabták idejét a haláltalan istenek *úgyis*.

Az eredetiben arról van szó, hogy az istenek az *emberek számára* megszabták *mindenben* a kellő mértéket: abban is, hogy meddig legyenek ébren, abban is, hogy meddig aludjanak. Devecseri azt, hogy a »halandók mindegyikének« idejét szabták meg az istenek, csak úgy fordíthatta, hogy nem vette észre, hogy a *hekasztó* sem grammatikai, sem értelmi szempontból nem lehet a görög szövegben a *thnétojszin* jelzője.

Az eltűnt apját, vagy legalábbis apja hírét kereső Télemachosz így kéri Nesztort (Zauper I, 44): »Darum nahe ich mich jetzt deinen Knieen, ob du ihn geseh'n mit eigenen Augen, oder eines anderen Erzählung vernommen von dem Irrenden...« Az eredetiben:

túneka nün ta szá gúnath' hikánomaj, aj k'ethelésztha
kejnú lügron olethron eniszpejn, ej pu opópász
ofthalmoszi teojszin é allú múthon akúszász
pladzomenú.

(Od. III, 92—95)

Itt a *pladzomenü* (*pladzomaj* — abirren, umherschweifen) nyelvtani magyarázatául Ameis megjegyzi: »von ihm als einem herumerschweifendem ist objectiv von *müthön* abhängig«. A *pladzomenü* tehát Odüsszeuszre vonatkozik, tévesen érti az új fordítás a következőkben (45—46):

Éppenazért a te térded ölelve könyörgök: akarjad
édesapám nyomorult végét elmondani, hogyha
vagy te magad láttad, vagy meghallottad a híret
más vándortól...

Az új fordítás éppígy tévesen értelmezi az Od. IV. 324—5. nyelvtani szerkezetét is.

Achilleüsznak, az isteni hősnek, isteni köntösbe burkolták holttestét temetéskor a tengeri nimfák — Devecseri azonban Achilleüs helyett a nimfákra adhatja azt a halotti köntöst.

Ámfi de sz' esztészan kúraj haliojo gerontosz
cjktr' olofúromenaj, peri d' ambrota hejmata hesszan.

(Od. XXIV, 59)

Ameis könnyítésül meg is jegyzi: »hier ist *sze* (azaz, téged, Achilleüsz) zu ergänzen«. Kemenes (Kempf) fordításában:

Ekkor a tengeri agg nymphái köréd seregelték,
Sírva sirattanak el, s halhatlan mezbe takartak.

Devecseri szerint azonban (360-61):

És körülötted a tengeri agg szép lányai álltak,
jajgattak keserűn, *nem-enyésző drága ruhákban*.

Zauper fordításában (II, 239): »Rings um dich standen die Töchter des Meergreises, mitleidig jammernd, und hüllten dich in ambrosische Kleider.« A bázei fordítás szerint: »Circum vero te steterunt filiae marini senis, // Miserabiliter lamentantes; circum autem immortales vestes tibi induerunt.« Achilleüs Iliászból ismert dicső földi pályájának fényes betetőzése az Odisszeabeli temetési pompa — ne szegényítsük.

Még egy görög nyelvi s ennek következtében helyzetbeli félreértést kell szóvá tennem, előrebocsátva a német fordítást. Mikor Odüsszeüs kimegy a szőleijében lakó atyjához, nem találja az embereket az épületben: kinn vannak dologban. »Weder Dolios fand er, wie er in die lange Baumreihe hinabstieg, noch der Knechte einen, noch der Söhne; sondern sie waren, Dorngesträuch zu sammeln für des Gartens Zaun, ausgegangen, und der Greis ging ihnen den Weg voran.« (Zauper II, 244) Természetes, hogy ha az öreg Laertes vezette őket a tuskaszedő helyig, az nem éppen a szőlőskert tövében volt. Különös tehát, hogy az új fordításban a »sövény közelében« szedik a tuskét, viszont az meg hiányzik a fordításban, hogy sövénycsinálásra (»für des Gartens Zaun«) szedik. Az új fordítás (365):

Sem Dolios nem lelte a nagy kertben levonulva,
Sem Dolios fiait, sem más szolgát; ezek együtt
mind a sövény közelében szedték éppen a tuskét.

Az eredetiben:

ud' heüren Dolion, megan orchaton esz katabajón,
úde tina dmoón ud hújón; all' ara toj ge
hajmaziasz lekszontesz alóész *emmenaj* herkosz
óchont', autar ho tojszi gerón hodon hegemoneüen.

(Od. XXIV. 222—225)

Úgy látszik, az *emmenaj*-t nem értette az új fordítás. Az célt jelöl itt, a tuskaszedés célját, nem helyét, pláne nem a történéshez nem illő helyét. Az »alóész *emmenaj* herkosz« szóról-szóra ennyit jelent: »gyümölcsöskertnek lenni sövénynek«.

Kiváló klasszikus filológusainktól az új magyar fordítás alkalmából a Homérosz fordítás elméletét és gyakorlatát illető magas színvonalú cikkek jelentek meg. De talán éppen a magas szempontok miatt nem szánhattak azok elég figyelmet annak a kérdésnek általános és eseti megvizsgálására, hogy Homérosz-szöveg lexikális és

grammatikai félreértései mennyiben és milyen arányban befolyásolják az illető szövegnek nemcsak értelmi, hanem költői megértését is és annak magyar nyelven az *idegen költő céljai szerinti* tolmácsolását. Ha a jóakarató olvasók ez előrebocsátottak figyelembevételével tekintik főntebbi, dolgozatjavítás-jellegű szerény megjegyzéseimet, akkor talán nem is fogják azokat méltatlanoknak tartani arra az igényre, hogy csekély adalékok legyenek a magyar Homérosz-fordítás irodalmához, annál is inkább, mert a régibb magyar Homérosz-fordítások (beleértve Baksayét is) ilyenmő, unalmas bár, de tanulságos észleletek gyűjtésére nem adnak elég alkalmat. Igaz ugyan, hogy Homérosz-fordítást filológiaivá még nem tesz az idegen szövegnek — akár szótárak, nyelvtanok, magyarázatok, akár tolmácsok által való — megértése, de az is igaz, hogy az idegen szövegnek effélé prózai munkával való megértése az alap, mégpedig *elengedhetetlen alap* a magasabb, esztétikai szempontból is filológiai-
nak tartható Homérosz-fordításhoz. Tehát az az eljárásom, hogy a hexameteres új fordítás nagy szakképzettségő és nagyobb problémákhoz szokott tárgyalóinak módszerőtől eltérően nyelvi meg nem értékeket tettem szövé, még nem jelenti azt, hogy az Odisszeát, a görög szellem költői remekét, csak görög nyelvi anyagnak nézem.

Éppőgy nem nézem azt csak ókori művelődéstörténeti anyagnak. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azokat a kapcsolatokat, melyek a homéroszi mindennapi élet ismerete és a homéroszi költészet teljes élvezése között megvannak. Az Odisszea költője *nőző és látó és láttató*. Olyan igazi költő, aki amit maga lát, azt költői tehetségével hallgatósága szeme elé is tudja varázsolni; az Odisszea-fordítás kötelessége pedig az, hogy ugyanazokat a jeleneteket, ugyanazokat a tárgyakat, ugyanazokat a képeket mutassa a közönségnek, mint az Odisszea.

Az Odisszea emberei űlve esznek, nem ledőlvé, leheveredve. Nem homéroszi kép tehát ez (21).

Jöttek a dőlyfős kérők is befelé; *leheverték*,
sorban *végigdőltek* a székeken és heverőkön...

(Od. I, 144—5)

Ugyanígy hamisak az új fordításban Helené szavai (64):

íme tehát *leheverve* vigadjatok itt a teremben...

(Od. IV, 238).

A székeket, még a legpompásabbakat is, nem *faragták* ezüstből, sem nem *faragták* elefántcsontból, nem is *faraghatnák* ilyen anyagból még ma sem. Csak cifrázták elefántcsonttal meg ezüsttel. Irrealisztikusan mondja az új fordítás (291):

Széket tettek a tűz mellé neki, mindig e széken
ült; *elefántcsontból meg ezüstből volt kifaragva*.

(Od. XIX, 55—6)

Mosott asztalkáról ettek, de nem terítettől. Székre, zsámolyra, ágyra szoktak terítőt tenni, de asztalra nem. Lakomára nem terítették. Az új fordítás szerint azonban (20):

körben a hírnökök és a sebes szolgák hada nyüzsgött,
voltak, akik vődrőkben a bort s a vizet vegyítették,
s voltak, akik lukacsos szivacsokkal mosva az asztalt,
megterítették, mások a sok pecsenyét szeletelték.

(Od. I, 109—112)

A pecsenyét — jól van — szeletelhatték is, de a kenyeret már nem, mert Homérosz korában nem olyan volt a kenyér, hogy szeletelni lehetett volna. Rosszul mondja tehát az új fordítás:

Majd kenyerük *szeletelte* Mesaulios...

(Dev. 225)

Hordójuk sem volt még Odüsszeuszéknak, tehát anachronizmus ez (356):

...levágták annyi juhát és
marháját, sok *hordóból* borait kimerítve.

(Od. XIII, 304—5)

A bornak vízzel való keverésére nem *tál* szolgált, mint az új fordításban (143):

...dúsan az asztal
rakva kenyérrel, hússal, s mervé a bort a vegyítő
tálból, hordja a töltőgető, s poharakba betölti.

(Od. IX, 8—10)

Lakomákon a tisztára mosott asztalkára mindenki elé tányér vagy tál nélkül tették az ételt; ha tehát a lenyilazott Eürimachosz föllökte estében asztalát, arról gurulhatott széjjel étel is, kehely is, de *tál* — pláne *tálak* — nem. Az új fordításban azonban ezt olvassuk (335):

...kardja kezéből
hullt le a földre, s az asztalon át maga is lehanyatlott,
Megszédülve bukott le: gurultak a földre a *tálak*
és kettős kelyhek. Homlokka verte a *padlót*.

(Od. XXII, 83—86)

Megjegyzem itt azt is, hogy Odüsszeuszék házába nem szabad beleképzelnünk padlót; kitűnik ez a fejszék íjversenyre való fölállításának az új fordítás szerinti leírásából is (323):

Sorban a fejszékét föl is állította; egy *árkot*
ásva az összesnek, jó hosszút, mérte zsinórral,
s *feltöltötte* megint

Elképzelhetetlen kép az is — pedig Homérosz képei mind elképzelhetők —, hogy Eümájosz a kezéből a hirtelen meglepetéstől *minden* vegyítő edényt egyszerre kiejt-sen. Hiszen egynél több vegyítő vödör miért lett volna és hogyan fért volna el a kezében? Tányértornyokat vívó ügyetlen pincér szerepében a filmkomikus ejt el egyszerre *minden* edényt. Az új fordítás szerint (245):

...Meglepve fölugrott rögtön a kondás,
és a kezéből *mind* kiesett az edény is, amelyben
fényes bort vegyített...

(Od. XVI, 12—14)

Devecseri szerint (264) a lakomázó kérők

áldoztak zsíros juhokat, hízott gödölyéket,
áldoztak disznót, *malacot*, marhát a mezőről...

A homéroszi szokással azonban az sem illik össze, hogy a nagyúri lakomán *malacot* is egyenek, áldozzanak. Ez éppoly homérosziatlan, mint a vadkanhúsból való lakomázás. Persze az eredeti szövegben nincs is efféléről szó, ott 'hízott disznó' szerepel:

hoj d' hiereüon oisz megalúsz kaj pionsz ajgasz,
hiereüon de szüász *szialúsz* kaj bün agelájén
dajt' entünomenoj.

(Od. XVII, 180—82)

»Und sie opferten stattliche Schafe und feiste Ziegen, opferten *gemästete Schweine*, und ein Rind von der Heerde, bereitend das Mahl« (Zauper II, 101). Az Odisszea figyelmes olvasója előtt, még ha nem klasszikus filológus is, itt a malac-áldozat hihetetlen, hiszen minden figyelmes olvasó ismeri a homéroszi áldozás és lakomák szokásait s jól emlékeznek az olvasók arra, hogy Eümájosz a nagy kanokat küldözi be a nyájából a palotabeli lakomákra (Od. XIV, 16—19) s ő maga panaszkodik, hogy a szolgálélenek csak malac jut (Od. XIV, 80—81). Amely klasszikus filológus nekem ezt nem hiszi, az higgye el Devecserinek:

...a *kanok* kint voltak, a számuk
sokkal kisebb volt, mivel ettek az isteni kérők
egyre ezekből és számukra naponta a kondás
indította a házhoz a *legszebb nagyhasu hízót*:

(Dev. 213)

(a kondás) két *malacót* kihozott és nyomba levágott,
megperzselt, föl is darabolta s húzta a nyársra,
Meggőttvén, odatette a húst Odyszeusnak elébe

»Láss hozzá vendég, *mi a szolgától telik*, itt van...«

(Dev. 215)

Az olvasó nem keresi ugyan a homéroszi szövegekben az ellenmondásokat, mint a múlt századi filológusok, de az elbeszélésbeli ellenmondásokat észreveszi a fordításban s a fordításnak efféle hibái miatt a homéroszi társadalmat következetes életszerűséggel ábrázoló elbeszélésnek elhithető ereje gyöngül. Persze csak annak a számára, akinek gyönyörűség az elbeszélés figyelmes olvasása.

A tárházba, ahol a kincseket tartották, természetesen minél nehezebbé igyekeztek tenni az erőszakos behatolást, tehát minél kevesebb ajtót csináltak rá: egyet. Hamis kép az, hogy az olvasóval az Odüsszeusz házabeli kincses kamarára »számtalan« ajtót akar képzelteni az új fordítás (39):

Igy szóltak, s ő apja magastetejű termébe
ment, hol arany s érc állt a *hatalmas nagy szoba mélyén*

Kettősszárnyu, bezárt, jólácsolt *számtalan ajtó*
volt ott...

(Od. II, 337—345)

Az eredetiben a »hatalmas nagy szoba mélyé«-t a tárháznak *eürüsz* (— tágas) jelzője képviseli, az »ajtó«-t jelentő *szanidesz* pedig többes számú alak ugyan, de éppúgy nem jelent *számtalan* ajtót, mint az angol *trowsers* nem jelent »számtalan nadrág«-ot.

Az áldozásnak megvolt a maga szertartása, attól nemcsak az áldozó nem tért el, hanem az azt leíró költő sem. Nem szabad a mi olvasóinkat sem olyan áldozatleírással traktálni, hogy Odüsszeusz az áldozati juhokat *lenyakazza* (169):

fogtam az állatokat s a gödör szélén *lenyakaztam*...

(Od. XI, 35)

Csak elvágta a nyakukat!

Az utazókocsit igában húzták a lovak az Odisszea korában, nem hámban. »Den ganzen Tag durch schüttelten sie das sie rings umgebende *Joch*« — fordítja helyesen a német Zauper (I, 58). Nem helyes képet ad az új fordítás e sorban (56):

És az egész napon át *rázták* paripáik a *hámot*.

(Od. III, 458)

Jól járó, jól húzó lovak — pedig az öreg Nesztor lovai azok voltak — nem is ráznák a *hámot* akkor sem, ha az volna rajtuk iga helyett: ez a *hámot-rázás* megint képtelen kép.

Éccakára megfejtettek; de éccaka soha nem fejtek. Irrealisztikus napszak-meghatározás a görög »nüktoz amolgó«-nak ilyenén fordítása: »éji fejjéskor« (81):

...mert igaz álom jött hozzá el, az *éji fejjéskor*.

(Od. IV, 841)

Aki ült, az nem szöhetett Homérosz korában — régiségtani tanulmányok nélkül is tudhatja azt mindenki, aki az Odisszeát egyszer végigolvasta. Odisszea-fordításban tehát képtelen kép a lakomázók között *ülve* szövegető nő képe (105): »Menj át legsebesebben a termén, míg oda nem jutsz//édesanyámhoz: a tűznél *ül*, a tűz sugarában//tengeri-bíbor szép fonalat *szöveget*, csoda nézni.« Csoda bizony.

Sorshűzáskor az új fordításban (157):

...a sisakból nagyszívű Eurylochos *neve* hullt ki.

(Od. X, 207)

Ezt azonban csak akkor mondáná Homérosz, ha a bújdoso Odüsszeuszék a nevüket is ráírták volna a sisakba rakott jegyeikre.

...léptem a jólfaragott *hátsó ladikon* le a vízbe...

(223, Od. XIV, 350)

Hátsó ladik azonban nem volt az Odisszea-beli hajón.

Ezt is olvashatjuk az új fordításban (321):

Belső terme ölébe kerülve az isteni asszony,
Tölgyküszöbön *lépett át*, melyet hajdan a jó ács
mesterien lecsizolt, és hosszát mérte zsinórral,
oldalfát tett rá, ragyogó ajtókat ezekre;
Pénélopeia a szíjat eloldta a zár-karikáról,
és kulcsát illesztve be, kétféle tolta a závárt
és a reteszt...

(Od. XXI, 42—48)

Az eredetiben azonban nem *átlép* a küszöbön, hanem *föllép* rá, hogy a beléje sarkalló szárnyas ajtót kinyissa. Magas tölgyfaküszöb: »jede Schwelle, auch die zum Frauengemach, und zu Schatzkammer, war merklich erhöht...« olvasható Odüsszeusz küszöbeiről Autenrieth—Kaegi Homérosz-szótárában. Azokon *átlépni* nőnek nehéz volna s — ami fontosabb — ha azt mondaná a költő, akkor kénytelen volnánk Pénélopét asszonyiatlan, nem keccs mozdulatúnak látni, pedig Homérosz nem olyanak képzelte és nem olyannak akarja képzeltetni.

Több nyája is volt Odüsszeusznek — fölsorolja Eümájosz a XIV. énekben. Naponként sok lábasjőszágot el is fogyasztottak a kérők, de mégsem mondatná Homérosz — még nagyításból sem — az egyik pásztorral a másiknak azt, hogy az regelenként »a nyáját« szokta behajtani. Az új fordításban (338):

mert hisz olyankor hajtod a *nyáját* azoknak ebédül.

(Od. XXII, 199)

Eleitől kezdve végigvonul az Odisszeán az a fenyegetés, sejtetés, jóslás, hogy *ott* bűnhődnek majd *halállal* a kérők, ahol bűnüket elkövetik: benn Odüsszeusz *házában*. A tervszerű eposzi szerkezetnek megfelelően már az első énekben megmondja ezt Télemachosz (Zauper I, 16): »ich aber werde die ewigen Götter aufrufen, dass noch einmal Zeus den Frevel rächen möge und ihr ohne Vergeltung dann *in den Hallen* umkommt«. Az új fordítás a görög szövegtől eltér a következőkben:

Bárcsak nektek a nagy Zeus mindezt visszafizetné,
és azután bosszulatlan *pusztulnátok a házból!*

(Od. I, 379—80)

Nagy értelmi és hangulati és epikusi módszerbeli különbség van a »pusztulni a *házból*« (= »eltakarodni a háztól») és — ami az eredetinek megfelelne — »pusztulni a *házban*« között.

Ezt is olvassuk ama régi költemény új fordításában (48):

és az a szél, mit az isten küldött, *percre* sem állt el.

(Od. III, 183)

Azonban *perc*-ről, mely az órabeosztás szerint mért idő egy részének nyelvújítási magyar elnevezése, Odisszea-fordításban nem lehet szó, hiszen az Odisszea korában még nem órák és percek szerint mérték az időt.

Az ökölversenynek, mint minden versenynek, szabályai voltak. Ezeket a szabályokat illet tudni minden értelmes embernek, tudták is. Nem lehetett olyan ökölverseny, melyben egyik ellenfél a másikat *leteperte* volna, mint birokban. Tehát Antinoosz az ökölversenyre készülődő Irosznak nem mondhatta azt, mit az új fordítás mondat a következőkben (279):

hogya ez itt erejével téged a *földre teperne*...

(Od. XVIII, 83)

Az eredetiben *nikaó* (siegen) ige van.

Argosz kutyának elvettetett, szánandó állapotját az még nem mutatná, ha csak bolhás volna, de az már mutatja, hogy tetves (Od. XVII, 300): nem helyes hát, hogy az új fordítás a *tetű* helyébe *bolhát* tesz (267):

bolhával tele, nyúlt el a földön a szép kutya, Argosz.

A csudálatos, mesés dolgok is realizisztikusan tárulnak eléink az Odisszeában. Nem is *virágát*, hanem *virágból lett gyümölcsét* eszik a lótosz-nak a *lótofagój*-nak nevezett emberek. Homéroszianál tehát az új fordításban ez (136):

... tizedik nap végre elértünk
partja elé a *virágot rágó* lótosz-zevőknek.

(Od. IX, 84)

Arról nem is szólok, hogy a »virágot rágó« olyan csúfolódós hangulatú fordítása az éppen nem csúfolódó »hoj t' anthinon ejdar edüszin« körülírásnak, amilyen csúfolódós hangulatú és értelemrontó fordítása a »kenyérpusztító« is (Dev, 123) a »szíton edontesz«-nek (Od. VIII, 222).

Az első kérő lenyilazta után és a többi kérő leölése előtt így tör ki Odüsszeusz (Devecseri fordításában 334. l.):

»Hej, ti kutyák, azt mondtátok, hogy már sose térek
Trója alól haza én, főlemésztettétek a házam,
szolgaleányaimat *letepertétek* ti erővel,
még éltem s feleségül akartátok ti a nőmet...«

(Od. XXII, 35—8)

Devecseri sorainak az az értelme, hogy Odüsszeusz azért is szemrehányást tesz a kérőknek, mert azok az ő szolgaleányain — hogy mai jogi műszóval éljek — »erőszakos nemi közösülést« — követtek el. Aki azonban minden ókortörténeti ismeret nélkül bár, de úgy olvassa az Odisszeát, hogy egy-egy részénél ráemlékszik az előzményekre is, az, Odüsszeusznek ezen kijelentésén, illetőleg Homérosznak ilyen lélekrajzán és meseszövéseén nagyon elcsudálkozik. Hiszen Odüsszeusz előző este látta a maga szemével, hogy a szolgálók egy része — ötvenből tizenkettő — ugyancsak nem erőszakra, hanem nagyon is szívesen ment utánuk a már maguk szállására távozott kérőknek, persze Pénélope és Télemachosz engedelmé nélkül. A kérők a lakomát befejezve, Devecseri szerint is (289, Od. XVIII, 428) »elmentek valahányan« — értsd: *valamennyien* — »a házuk ölébe«. (Az eredetiben: *prosz dómath' hekasztosz* »Jeder in seine Behausung« Zauper II, 136.) Hogy ezt az egyszerű kifejezést Devecseri kicifrázza a henye *ölebe* szóval, annak a hexameter az oka. A hexameter kedvéért itt is elválttatja Homérosz stílusát nem-homéroszi kifejezéssel. A kérők eltávozása után a szolgálók előbb eltakarították a véget ért lakoma maradványait és főlölegessé vált asztalait, kelyheit. (Devecseri — mint imént fejtegettem — a görög szöveg nem-értése és a cselekvény fonálának elvesztése miatt éppen ellenkezőt írt 292. l., Od. XIX, 60—64.) Ezután már szerettek volna — ez a tizenkettő — az előkelő úrfiak után szökni s ezért a nagyteremben koldus képében hátramaradt Odüsszeuszt már igen piszkolták volna ki onnan: »Ej, idegen, te az éjt itt töltöd még a teremben, / ólálkodva a házban, az *asszonyokat* lesed egyre? / Hát kotródj, nyomorult, s érd csak be a dús lakomával: / vagy tüzes üszkökkel megdoblak, s úgy takarodsz ki.« (Dev. 292, Od. XIX, 66—9) De Odüsszeusz még ott maradt a kérőktől megürült férfitérben, hogy a hálóteremből lejött Pénélopeval zavartalanul beszélhessen (Od. XIX, 100). Csak mikor már Pénélope is aludni tért (Od. XIX, 600) és mikor már Odüsszeusz is lefeküdt az előcsarnokban (Od. XX, 1), akkor indult ki a házból a tizenkét rossz szolgáló, »kik szerelmében a kérőkkel gyakran keveredtek«. (Dev. 308.) Mégpedig nem kényszerítve, hiszen Devecseri szavai szerint is mentükben (uo.) »jókedvük ragyogott, s egymásra nevettek a lányok.« Ezeket ugyan nem kellett úgy *teperni* le erővel. *Erővel* Fémioszt, a lantost kényszerítették a kérők, hogy őket napról-napra mulattassa. Így mentette magát: »...többen voltak, erősebbek s idehozták erővel«. (Dev. 343, Od. XVII, 353) Odüsszeusz meg is bocsátott neki. Nem Odüsszeusz jelleméhez illő tehát és nem is az Odisszea szerzőjének igazságszolgáltató erkölcsi fölfogásához az, hogy a szegény szolgáltót azért akasztassa föl a gazdájuk, mert a gazdájuk jogait sokképpen sértő idegenek erőszakot tettek rajtuk.

A görög eredetiben nincs is szó *leteperésről*. Ott e helyett ez van: *pareünadzeszthe* (Od. XXII, 37). *Eünadzó* mediumának jelentése: »sich lagern, schlafen«; az imperfectum *eünadzeszthe* — »wohntet bei«. Igaz, hogy az eredetiben az *eünadzeszthe* után ott van ez is: *biájósz* azaz »violenter«, »gewaltsam«, de ez a *violenca* — hogy evvel a deákos régi jogi műszavunkkal éljek — ez a *violenca* nem a rabszolgánokon történt, hanem a gazdájuk tulajdonosi jogain. Ne feledjük el, hogy az Odisszea társadalmi rabszolgatartó társadalom. A tulajdonos úrnak jogait erőszakosan sértik a

kérők avval is, hogy hivatlan és mértéktelen fogyasztják ennivalóját, innivalóját, lábasjóságát, borát, sértik avval is, hogy cselédjeit a lakomák céljáért dolgoztatják (vö. Od. IV, 681—3), sértik avval is, hogy a szép rableányokat szeretőjüknek is használják. Ez utóbbi is a tulajdonos sérelme, a távollévő tulajdonos védtelen felesége és kiskorú fia ellen elkövetett erőszakoskodás. Ez utóbbi is a tulajdonosok ellen elkövetett *ergon diájon* («erőszakos cselekedet» I. Od. II, 236), akkor is, ha maguk azok a rabszolgánok nem ellenük alkalmazott erőszakra, hanem csak szép szóra adják oda testüket. (vö. Od. IV, 420—21.) De ha ezt a rabszolgánok nem kényszerítve teszik, hanem szívesen, akkor ez gazdájuk elleni hűtlenség és a rabszolgatársadalom jogérzéke szerint büntetendő. Az Odisszea legvéresebb énekének a maga realizmusában legborzasztóbb jelenete a hűtlen szolgálók fölakasztása. Ha pedig ezt hallva vagy olvasva úgy tudjuk, hogy azokat a kérők leteperéssel, tehát fölényben levő erejükkel kényszerítették az uraikat sértő szófogadatlanságra, tisztelatlenségre, akkor Odüsszeusz és Telemachosz menthetetlenül olyan ellenszenvesnek tűnik föl, amilyennek őket Homérosz nem akarta ábrázolni, és a költői igazságszolgáltatáson — még a rabszolgakorszak szemével nézve is — homéroszitan csorba esik.

Sem Kemes (Kempf), sem Vértessy nem értette rosszul a görög szöveget (ha nem találták is el egészen a fordítást ők sem): »S rettenetes cudarul bánátok rabnejeimmel.« (Kem.) »Szolgálányim buján elragadoztátok.« (Vértessy.)

* * *

Nem hiszem, hogy az új Odisszea-fordításnak azokat az elemi botlásait, melyeket fölsoroltam, filológusaink is nem tartanak súlyos hibáknak, mégpedig az Odisszea terjedelméhez képest is nagy számúaknak. Tehát a klasszika-filológia mezejétől távolabb szántogatók előtt is feltűnhetik az, hogy ezt a filológiának éppen nem nevezhető fordítást minden eddig írásban vagy szóban nyilatkozott klasszikus-filológus a leg-filológiabibinak tartja minden eddigi Homérosz-fordítás között. Csak egyetlen ilyen kritikából idézek néhány sort, de az a kevés is hű képet ad nem csupán az illető egész cikk felfogásáról, hanem nagyjában valamennyi többi sajtóközleményről is, ami csak megjelent Devecseri hexameteres Odisszea-fordításáról: »... az antik, első-sorban a görög kultúrának... költők olvasásán messze túlmenő tudományos tanulmányozását is szükségesnek érezte... Devecseri legnagyobb előnye minden elődjével szemben: költő is, filológus is... nem volt előtte műfordító-költőnk, aki ennyit tudott és ennyit érzett az antikvitásból.« (Szilágyi J. György: Fórum III. 70—73.)

Hogy pedig erre is kitértem, annak a célja sem rendszeres bírálat, pláne nem bírálat bírálata, hanem minél több felől való megvilágítása annak a módszertani tételeknek, hogy a hexameteres fordítás nem lehet filológiai fordítása az Odisszeának.

Horváth János egyik, még ki nem nyomtatott akadémiai jelentésében ezt írja a hexameterről: »annak a mi nyelvünkben egészen más a stílhangelvonalú kisugárzása, mint a görögben: ott otthonos és népszerű, nálunk jövevény és iskolás emlékü, *magára köti le a figyelmet*, skandáltatja magát s nem egyszer erőszakot tesz a nyelven, mert nem annak a hangzati rendjét emelte szabállyá.«

»Magára köti le a figyelmet« — ez finom és találó megjegyzés. A hexameter, éppen a sok daktilusú hexameter, hajlandó arra, hogy szokadatlan omló, idegensége miatt még mindig újszerű ritmusa által a rajta elágyorodottakat — szerzőt, olvasót és bírálót — olyan kellemes igézetbe ejtse, mely elvonja a figyelmet a fordított szöveg figyeléséről ott is, ahol az az eredetitől eltérőleg értelmetlen s emiatt költőietlen. A ritmusnak nagy szerepe van bővülésben-bájlásban. A varázsos szöveget sokszor nem is értik, legalábbis nem teljesen, nem minden részében értik az ájtatosok, de hanghullámainak hallásakor annyira hatása alá kerülnek, hogy a sejtelmes zengést még tökéletes értés nélkül is igék gyanánt szent gyönyörűséggel fogadják. Távol áll tőlem az, hogy a hexameteres fordításokat értelmetlen ígéknek állítsam. Mivel azonban az új hexameteres fordítás szerzője klasszikus-filológusaink szerint képzett klasszikus-filológus (mit én nem kétlek), de maga a fordítás szemmel láthatólag nem filológiai (mit mindnyájan tapasztalhatunk), viszont azonban kitűnő filológusok mind filológiai tartják az általam fölsorolt filológia-ellenes botlások dacára is —: bizonyos mindebből az, hogy ezek az egymásnak ellenmondó jelenségek a hexameternek tulajdoníthatók. Nem egyéneknek, hanem egy szívós, téves módszernek, az Odisszea hexameterben való fordításának. Nem a hexameteres új fordítás jeles szerzője a hibás, hanem választott eszköze. Nem a tudós bírálók a hibások a rikító tévedések észre

nem vételésben, hanem hexameter-bámulatuk. De nem tudom, hogy a legújabb hexameteres Odisszea-fordításnak általam előtárt tanulságai után milyen joggal kívánhatják a Homérosz-fordítóktól a filológusok a hexametert a *filológia nevében*. Hiszen — szaporítható adataimból kitűnőleg — ehol tapasztalati tanulság az, hogy a hexameter nem segítője, hanem akadályozója a magyar Odisszea-fordítás filológusi hűségének.

Hangsúlyoztam már értekezésem elején, hogy az Odisszea-fordítóra nemcsak a görög nyelv filológiájának, hanem a magyar nyelv filológiájának tiszteletben tartása is kötelező. Nemcsak a görög szavak szótári jelentését és a görög nyelvtani alakokat kell a fordítónak ismernie, hanem az általa művében használt magyar szavak és kifejezések értelmét is.

Bizonyára ebben a véleményemben egyet is értenek velem a hexameteres fordítás hívei is, sőt Odisszea-fordítótól a magyar nyelv filológiájának szempontjából sokkal többet követelnek, hiszen például Trencsényi-Waldapfel Imre mondja több finom és találó megjegyzése közben (Nagyvilág, 1947), hogy a fordítónak a fordításban lehetőleg *át kell mentenie* az idegen szöveg szavainak *asszociáció-tartalmát* is. Én azonban, ha most a továbbiakban az új Odisszea-fordítást a magyar nyelv filológiája szempontjából is vizsgálom, megint beérem dolgozatjavító szereppel, hiszen — ismétlem — nem bírálok én személyt, sem művet, hanem csak Odisszea-fordítási módszert, mégpedig abban a meggyőződésben, hogy egy ház, bármily szép magas tetővel, meg nem állhat fundamentum nélkül.

Legyen szabad tehát megkezdenem most már nem a görög, hanem a magyar meg nem értett szavak sorozatát.

Homéroszék is ősmertek afféle ételt, melyet mi *gömböc*-nek nevezünk. A leölt disznó kivett, megtisztított *böndőjibe*, *bendőjébe* töltik, több-kevesebb kövérséget is tesznek bele, *vért mindig és úgy sütik* meg. A régi görögök kecske bendőjét is töltötték meg gömböcnek. Meg van mondva az Odisszea szövegében, hogy a leölt kecske bendőjébe kövérséget is tettek, vért is, úgy sütötték. Ez *gömböc*, nem — mint az új fordítás mondja — *bendő*. A bendő csak addig *bendő*, míg ételt nem csinálunk belőle. Csak a görögben jelenti ugyanaz a *gasztér* szó az illető testrészt is, az illető ételt is. Magyar *gömböc* helyett *bendő*-t mondani olyan hiba, mintha valaki a tűzifát is németül *Baum*-nak mondaná, latinul *arbor*-nak.

Antinoos meg nyujtott át neki jó *teli bendőt*,
mely vértől, zsírtól duzzadt volt...

(Devecseri ford. 280, Od. XVIII. 118)

Teli-bendő-nek tréfásan a sokat evett ember hasát mondják. Az enniváló gömböc nem is lehet *teli*, csak *töltött*.

Ott a tűzön kecskének *bendője* rotyog, vacsorára
készítjük, vérrel, zsírral duzzasztva dagadtra.

(Dev. 278, Od. XVIII. 44)

Itt a *rotyog* még inkább neveli a bendő-vel elkövetett hibát. Csak fővő étel rotyoghat, valami higas. Ha valakin átszalad az étel, annak a bendője rotyog. Ilyen átmeneti való asszociáció-tartalma azonban csakugyan nincsen az illető homéroszi sornak.

Más a *marok*, más a *tenyér*. A dárda a *markában* van az embernek, nem a *tenyerében*.

...és Ithakába megállt, Odysseus küszöbének előtte,
udvari ajtónál, *tenyerében az érckelevézzel*.

(Dev. 20, Od. I, 103—4; vö.
még Dev. 24; Od. I, 256; Dev.
30, Od. II, 10)

Tenyérrel dobni nem lehet dárdát:

dobta a kanra a hosszú dárdát jó *tenyerével*

(Dev. 302, Od. XIX, 448)

Más a *kéz*, más a *kar*.

Édes anyám, mért nem vársz rám, ki ölelni akarlak,
Hogy Hádes házában is *egymás drága kezében*
még örömünkre betelhetnénk a fagyos zokogással?

(Dev. 174, Od. XI, 210—11)

Itt *karjában* kellene.

Valahányan — főmondatban — nem azt jelenti, hogy »valamennyien, mindnyájan«, hanem azt, hogy: »egynehányan«. Zeűsz az istenek gyűlésében ezt mondja:

Rajta azonban, gondoljuk meg most *valahányan*,
hogy térhet haza végre...

(Dev. 19, Od. I, 76—7)

Ez azt jelenti, hogy gondoljuk meg »közülünk néhányan, egy kevesen«, pedig azt akarná mondani Zeűsz, hogy *mindnyájan* (pantesz). Efféle mondatszerkezet járhatott a fordító fejében: »gondoljuk meg most, *valahányan vagyunk*« (mellékmondat!).

Majd mikor áldoztak s ittak, mint lelkük akarta,
elmentek *valahányan* aludni a házuk ölébe (ti. a kérők)

(Dev. 288, Od. XVIII, 428)

Ez azt jelentené magyarul tudók előtt, hogy a kérőknek lakoma után este csak kisebb részük ment haza aludni, a többiek azonban ott maradtak éjjelre is a szép Pénélopének szép szolgálós palotájában. Azt kellett volna magyarul mondani, hogy: »*valahányan voltak*, mind elmentek...«. Megint ezt olvassuk:

síma küszöbről addig lő majd, míg *valahányan*
el nem hullunk...

(Dev. 335, Od. XXII, 72—3)

Pedig Eűrűmachosz, aki Devecseri szerint ezt mondja, nem azért retteg, hogy egynehányójukat lelővi Odűsseűsz, hanem, hogy *mindnyájukat*.

Télemachosz azért kér hajót meg hajósokat, hogy Ithakából Pűloszba *oda meg vissza* megethesse az utat. Az új fordítás azonban ezt mondja:

Már csak fűrge hajót kérek hűsz társsal az útra,
hogy járjuk be a víz ősvényeit *erre meg arra*.

(Dev. 36, Od. II, 212—3)

Ez azt jelenti, hogy: 'kaléboljunk *össze-vissza*, *hol erre, hol arra* a tengeren.' Ugyanilyen félreértés van emitt is: Dev. 213 (Od. XIV, 11)

Feleselnek »ketten valami véleménykülönbség miatt egymással szóban pörlekednek.« Mit gondoljunk mármost a Műzsákról, akik Achilleűsz temetésén a hűs dicsőítésére — feleselnek? Mármint a fordítás szerint:

S műzsa dalolta a gyászdal, mind a kilenc, *feleselve*
egymásnak szép hangon.

(Dev. 361. Od. XXIV, 60—61)

A rűngyos, piszkos koldussá változtatott Odűsseűsz Eűmájosz előtt avval dicsekszik, hogy ő benn a városban Odűsseűsz palotájában hasznos szolgálatokat tudna tenni a lakomákon. Eűmájosz avval akarja lebeszélni, hogy ott az úri, csinos környezetben efféle öreg koldust nem is tűrnének:

»...Tudd meg: a szolgáladuk hozzád csűppet se hasonló:
ifjak azok, jó ingben járnak, szép kűpűnyegben,
és a fejűk ragyogó és fűsűlt, arcuk is ápolat,
kik szolgálják őket; az asztalok ott lecsiszoltan,
borral, hűsokkal, kenyerekkel rakva *hevernek*...«

(Dev. 238, Od. XV, 333—4)

Ez az utolsó mondat azonban éppen az ellenkezűjét jelenti annak, amit Eűmájosz mondani akar. Azt jelenti, hogy a rakott asztalok föl vannak dűntűgetve: valaki vagy valami ennyire megháborította a lakomát.

Kűrben a lágű rétek violával, petrezselyemmel
burjánoztak...

(Dev. 84, Od. V, 72)

Ezt olvassuk Kalűpsűz szigetéről. Azonban *burjánzani* csak burján, gyom, gaz, dudva, káros nűvény burjánzik, de hasznos nűvény vagy virág nem.

Télemakhosz meg Pejzisztratosz kocsin mennek:

... a lovak nem késve röpültek.
Szép gabonát termő sík földre kerültek; utána
véget is ért útjuk, mivel annyira gyorsan *inaltak*.

(Dev. 57, Od. III, 494—6)

Azonban *inal* az, aki ijedtében, rémültében szalad üldöző elől. Megjegyzendő az is, hogy az *inal* gúnyos hangulatú. Kis távolságra valakihez nem is lehet *elinalni*: ezért benn a teremben nem inálhat el Odüsszeusz Amfinomosz térdéhez, mint az új fordításban olvassuk:

Így szólt, s dobta feléje a számolyt; csakhogy Odysseus
Dulichion-beli Amphinomos térdéhez *inalt el*.

(Dev. 288, Od. XVIII, 394—5)

Ugyanilyen hiba:

Leiodés Odysseushoz *inalt*, átfogta a térdét.

(Dev. 341, Od. XXII, 310)

Csak edénymosás meg ruhamosás alkalmával lehet szó *öblögető víz*-ről. Az a víz, amivel az ember leöblíti a kezét, nem *öblögető víz*. Hiba az, hogy:

hírnökök *öblögető vizet* öntöttek kezeikre.

(Dev. 21. I, 146.)

Odüsszeusz tutajcsinálás végett kivágott húsz fát. Erről írja az új fordítás:

S ő *hasogatta* a fát; sebesen végezte a munkát.

Húsz törzset vágott ki, s a fejszével lefaragta

ágakat, lecsiszolta tudósan, mérte zsinórral.

(Dev. 89, Od. V, 243—5)

Aki azonban tutajnak vág ki fát, az nem *hasogat* fát. A tűzre való fát hasogatják — ez persze nem a kivágást jelenti, hanem a fa hosszában való hasítgatását. Az eredetiben nem erről van szó, az eredeti azt mondja: *tamneto* dúra. Vértessy így fordítja: »A bajnok meg *vágott*.« Kemenes (Kempf): »Ő meg a *szálfákat dönté*.«

Menelaosz így dorgálja Eteóneuszt az új fordításban:

»Nem voltál ezelőtt, te Boéthoidés Eteóneus,
együgyű; ám ma locsogsz, mint egy *csecsemő kölyök*, éppúgy

(Dev. 59. Od. IV, 31—2)

»*Csecsemő kölyök*« azonban nem lehet. Vagy *kölyök* külön, vagy *csecsemő*; *csecsemő* azonban nem is locsoghat.

Pénélopé Odüsszeuszt »hitvesem«-nek nevezi az új fordításban, Odüsszeusz is magát az ő »hitvesé«-nek:

... Ha valóban

ő Odysseus, aki most hazajött, egymásra mi akkor
ráismerni tudunk még jobban: olyan jeleinkből,
Melyeket ember más nem tud, csak a *hitvesem* és én.

(Dev. 351. Od. XXIII, 107—10)

Most, amikor piszkos vagyok és rút rongy fedi testem,
megvet ezért s még nem hiszi el, hogy a *hitvese* volnék.

(Dev. 351. Od. XXIII, 115—6)

Azonban önálló főnévül *hitves* a hitestársak közül csak a nőt jelenti. Nem helyes tehát ez sem:

Lent meg az árnyas termék ölen mulatoztak a kérők,
mindegyikük vágyott a királynő *hitvese* lenni.

(Dev. 27, Od. I, 365—6)

vedd csak az útravalót, *halmozd* valamennyit edénybe:
kétfülü korsókban bort, s lisztet, a férfiak étkét
jó börtömlőkben ...

(Dev. 38, Od. II, 289—291)

Halmazni azonban — magyarul — folyadékot nem lehet; sőt zárt edénybe, pedig erről van szó az eredetiben, lisztet sem.

Más a *hord*, más a *visz*, az új fordításban azonban *hord*-ot látok *egyszeri* vitel kifejezésére is:

Mondd meg a városod is, hol van, hol a földed, a néped,
hadd tudják az eszes bárkák, hova *hordjanak* innen.

(Dev. 132, Od. VIII, 555—6)

Egyik-másik a hetyke fiúk közül így szólt hozzá:
Hej, te szerencsétlen kondás, hova *hordod* az íjat,
mondd, te csavargó,

(Dev. 330, XXI, 362—3)

Itt is *egyszeri* lenne az odávitel, ti. a teremben oda akarja vinni Eümájosz Odüsszeuszhoz az íjat.

Az elejtett nagy, nehéz szarvas elvitelét így beszéli el Odüsszeusz az új fordításban:

... a szörnyű nagy állat lábát összekötöztem,
és a nyakamba akasztva siettem a barna hajóhoz,
megtámasztva a lándzsámmal, mert vinni a vállon
félkézzel nem tudtam: olyan nagy volt az az állat

(Dev. 156, X. 168—171)

Itt tehát a helyes »*támaszkodva* a lándzsámra« helyett van a helytelen »*megtámasztva* a lándzsámmal«. Ez utóbbinak az az értelme, hogy valaki *más* a lándzsával megtámasztotta a teher alatt dülédező Odüsszeuszt. A görögben az illető kifejezés: *enkhej erejdomenosz*, ezt Ameis így magyarázza: »auf die wiederergriffene Lanze mich stützend«.

Ezt mondja Menelaosz Télemachosznak:

»S hogyha egész Hellast akarod beutazni szivéig,
Argosig, én veled indulok el, befogom paripáim,
s végig a városokon *vezetem* szekered...«

(Dev. 231. Od. XV, 80—82)

Aki azonban a lovas szekérben ül, mint Menelaosz ülne, az nem *vezeti* a szekeret, hanem ide vagy oda hajtat a szekérrel.

A »*letesz* valamit« meg »*lerak* valamit« között olyan különbség van, hogy az előbbi helyett nem szabad az utóbbit mondani, mint az új fordítás cselekszi:

... és az ezüst vegyítőt is
Télemachosnak elébe *lerakta* erős Megapenthés.

(Dev. 232, Od. XV, 121—2)

De nem *lerakta*, hanem *letette*. Akkor rakhatta volna le, ha az az edény több darab-
ból lett volna.

Az új fordítás szerint:

... Iros száján rögtön dőlt a piros vér;
hullt le a porba, *motyogva, jajongva*, fogát vicсорítva
s lábaival rugdalt...

(Dev. 280, Od. XVIII, 97—9)

A *motyogás* azonban nem hangos, az itt hozzákapcsolt *jajongás* azonban hangos; ebben a kifejezésben tehát, hogy »*motyogva, jajongva*« nagy ellenmondás van. Ennek a két, folytonos cselekvést jelölő szónak a helyén az eredetiben csak egy ige participiuma van, mely halálra sebzett vadak egyszeri fölördítését jelenti (makón). A magyar fordító nem volt tisztában a magyar *motyog* jelentésével.

Odüsszeusz ágyasházáról egyszer azt mondja az új fordító, hogy Odüsszeusz maga *ácsolta*, máskor meg, hogy *kőből* építette föl. (L. Dev. ford. 353, Od. XXIII, 178 és 193). *Kőből* épült ágyasház rakása azonban nem *ácsolás*.

Járom alól fogták ki az izzadt gyors paripákat,
és odakötvé az istállóban a *jászol elébe*,
tönkölyt *szórtak* s tiszta fehér árpát is *eléljük*;

(Dev. 59, IV, 39—41)

A jászolba azonban *vetnek* árpát a lovak elé, *szórni* csak földre szórhatnak, nem egy helyre, hanem széjjel (földről kapkodó baromfiaknak, vagy madaraknak).

»Vándor apám, szívesen mutatom meg néked a *házat*,
Mert jeles édesapám házával szinte határos...

(Dev. 108, Od. VII, 28—9)

Határos azonban ház házzal nem lehet. Szomszédosak lehetnek.

Aphrodité hazajött épp apjától, a hatalmas
nagy Zeustól, s *lepihent*; Arés a szobába belépett,
átkulcsolta kezét sebesen, szólt szóval eképen:

»Ágyba, szívem, gyorsan: kerevetre feküdni siessünk...

(Dev. 125, Od. VIII, 289—292)

Az eredetiben a *lepihent* helyén *kat' ar hedzeth'* van, 1779-i latin fordításban *desidebat*, Zauper fordításában *sass*, Kemenes (Kempf) fordításában »szép *székére* leült«. Vértessy fordításában *leül*. Világos tehát, hogy Devecseri is jól tudta, hogy Afrodité először leült hazajöttekor, hiszen utána még kellett unszólnia Arésznek, hogy ágyba feküdjön, csak azt feleli a hexameteres új fordító, hogy a *lepihent* nem székbe ülést vagy székre leülést jelent, hanem *lefekvést* jelent. Így azonban Homérosz világos elbeszélése a fordításban zavarossá vált.

A kérők leülése után a kiletét már megvallott Odüsszeüszhöz indul le a maga emeleti hálóterméből Pénélopé a nagyterembe s azon töprenkedik, hogy egyenesen hozzáfusson-e őt hitvesi csókokkal üdvözlőni, vagy pedig kellő óvatossággal és tartózkodással a nagyteremben attól távolabb maradvá kezdje kérdezgetni azt a magát Odüsszeüszhöz valló jövevényt. Az új fordítás szerint:

Szólt és ment le; erősen hányódott szíve közben:
vajjon a *távolból* kérdezze-e kedves urát ki:
vagy fusson hozzá, csókolja kezét meg az arcát.

(Dev. 350, Od. XXIII, 84—6)

Az »a *távolból*« helyén az eredetiben *apaneütthe* van. Hiszem, hogy az új fordítás szerzője megértette ezt a görög szót. De látom, azt nem tudja, hogy annak a magyarban itt *messziről* vagy *távolról* felelne meg. Az »a *távolból*«, annyit jelent, mint »a *messzeségből*«. *Távolról* régi magyar határozószó, olyan, mint *hazulról*, mind a kettő természetes módon keletkezett, az »a *távolból*« pedig múlt századi íróasztaltermék, az »aus der Ferne« fordítása.

»Disze-virága« — ezt az ikerszó költői képet Kisfaludy Károly *Mohács*-a terjesztette el. Valami emberi közösségből legkiválóbbakat nevezik evvel. Az Achilleüsznak járó megszólítást (*mega fertat' Achajón* vortrefflichster aller Achäer longe, praestantissime Achivorum) az eredetiben ugyan nem levő képpel, de egy kis költői szabadsággal jogosan fordítja így Devecseri:

O, Achileus, Peleus fia, *népünk disze-virága*...

(Dev. 181, Od. XI, 478)

Hogy azonban a fordító nincsen tisztában az irodalmi kifejezés jelentéskörével, azt annak a következő alkalmazása mutatja:

(Afroditét) ...Kharisok fürdették, kenték drága olajjal,
mely nem enyészó isteni *testek disze-virága*...

(Dev. 177, Od. VIII, 364—5)

Mintha az isteni testek termették volna azt a kenőcsöt.

Nem lehet »valakihez *eredni*« — mint az új fordításban olvassuk:

S most ideérkeztem bárkámon, az embereimmel,
borszinű tengeren át idegenszavu *néphez eredve*.

(Dev. 22, Od. I, 182—3)

Nincs értelme annak, hogy a szőlő *elenyész* vagy *el nem enyész*:

... a rétek
nedvesek és lágyak, hol a szőlő *el nem enyészne*.

(Dev. 138, Od. IX, 132—3)

Ebből a magyar szövegből bajos volna megérteni, hogy »*afthitoy* ampeloy«-ról van szó, ahol a »szőlő« jelentésű *ampeloy*-nak jelzőjét, az *afthitoy*-t, Faesi így értelmezi: »*nie ausgehend*«, Ameis pedig így: »*immerfort tragend*«.

A következő összetett mondat a tagmondatok lehetetlen sorrendje miatt értelmetlen:

Ég veletek, fiaim s szívből üdvözlöm a népek
pásztorát, *mint szelid édesapám ki olyan volt...*

(Dev. 233, Od. XV, 151—2)

Azaz hogy ennek a mondatnak betű szerinti értelme ez volna: »Ég veletek, fiaim, s szívből üdvözlöm a népek pásztorát, Nesztort, úgy (üdvözlöm őt), mint édesapám (üdvözlí), ki (valamikor) olyan volt« — és most várnánk ilyen folytatást, hogy: »*mint...*« stb. Jó lesz az eredeti szöveg értelmének előtárása végett Zauper fordításából idéznem az illető részt (II, 54): »*Lebe wohl, Jünglingspaar! und grüßet Nestor, den Völkerhirten; denn, traun! er war mir wie ein Vater gewesen...*«

Ugyancsak értelmetlenné kúszált összetett mondat:

Majd vegye kézbe az isteni *dalnok* a szépszavu lantot
és játékos táncdalokat pengetve, vezessen,
higgye csak azt: lakodalmat ülünk mi a termek ölében,
az, ki e zajt meghallja a szomszédban vagy az úton.

(Dev. 352, Od. XXIII, 133—6)

Éppen aki magyarul tud, annak nemigen lehet utánagondolás nélkül mindjárt úgy érteni ezeket a sorokat, hogy a *higgye* nem a *dalnok* állítmánya, hanem a negyedik sor az *az* szaváé. Az eredetiben az utolsó két sor világosságát a mondatfűzés ritmikus arányossága is elősegíti:

hósz ken tisz fájé gamon emmenaj ektosz akúón,
é an' hodon sztejchón, é hoj perinájetaúszin.

Zauper (II, 226): »...dann der treffliche Sänger, die hellklingende Harfe haltend, führe uns an zum scherzliebenden Reigentanz, damit *man*, aussen horchend, *vermuthe*, Hochzeit werde gefeiert, *wann Einer* die Strasse wandelt, oder nachbarlich anwohnt«. Kemenes (Kempff) fordításában mind a két részlet mondatai jól elrendeztek, ritmikusak:

Ég veletek, daliák, úgyszinte köszöntetem otthonn
Agg Nestort, *ki* valóban is *édes atyám* vala hajdan
Míg mi achív daliák szent Trója alatt hadakoztunk.«
Isteni énekesünk vegye harsány szózatú lantját,
S pajzán táncdalokat zengjen, míg ropjuk a táncot,
Hogy ki a szomszédban, vagy az utcán hallja danánkat:
Víg lakodalmat, nászt sejtse fedeles palotánkban.

Lehet »nagyot kiáltani«, lehet »nagyon kiabálni«, de nem lehet »nagyot kiabálni«, mint az új fordításban van:

Kiklőps-társaihoz *kiabált nagyot...*

(Dev. 145, Od. IX, 399)

Szörnyű *nagyot kiabált* a sokattúrt isteni férfi.

(Dev. 374, Od. XXIV, 537)

»Apjára ütött«, »anyjára ütött«, »nagybátyjára ütött«, = »apjához, vagy anyjához, v. nagybátyjához hasonlóan született«. Ez jól van. De már nem jól van ez:

Kedves anyó, bizony azt mondják, akik engem is, őt is
látták már, hogy *erősen ütünk egymásra* uraddal.

(Dev. 301. Od. XIX, 383—4)

Ez már nem jelent mást, mint hogy két ember *egymást nagyon üti*. Mellékesen jegyzem meg, hogy az »engem is, őt is látták« emígy volna helyesen: »engem is, őt is láttak (egészen magyarosan: »engem is láttak, őt is«).

»Venni az étel-ből« lehet, »részt venni a lakomá-ban« lehet, de »venni a lakomából« nem lehet:

Üdvözlégy idegen, szívesen fogadunk; legelőször
végy lakománkból, aztán mondd el, hogy mi a célod.

(Dev. 20, Od. I, 123—4)

(Inó) ... d' apsz esz ponton edüszeto kűmajnonta
ajthűjé ejkűja...

(Od. V, 352—3)

Ajthűjé = »Wasserhulen, Sägetaucher, buvármadár«; Zauper szerint (I, 108): »(Ino) ... aber tauchte wieder ins wogende Meer, wie ein Wasserhuhn ...

Az új magyar fordítás szerint:

(Inó) ... tarajos hullámú vízbe bukott le azonnal,
mint a madár...

(Dev. 92)

Hát madárnak madár a buvármadár is; de a »mint a madár« hasonlatban — ez úgynevezett szóláshasonlat — a *madár* soha vízimadarat nem jelent, gyorsaságot jelent, de nem vízbe bukás gyorsaságát, hanem vízen kívül (ek halosz) való gyorsaságot, fürgeséget. Kemenes (Kempff) így fordítja:

Ő maga meg lemerült a habos tenger fenekére,
Mint valamely bűvár...

Vértesy:

S visszabukott újra a hullámzó árba
Búvármadár-képben.

(Vértesy — úgy látszik — nem fogadta el ezt az Ameis-magyarázatot: »ejkűja — vergleichbar, nicht von einer Verwandlung.«)

Arété, a fájaksz királyné, így beszél Odüsszeuszról a fájaksz urakhoz a Zauper-fordításban (231): »Phäaken! wie erscheint euch wohl dieser Mann da, an Gestalt und Grösse und vernünftigem Geist? Und er ist *mein Gast! doch jeglicher nimmt an der Ehre Theil*. Daher entsendet ihn nicht eilig, und wehret die Gaben nicht dem Dürftigen; denn viele Schätze habt ihr in den Gemächern...« Itt a *mein-on* van a nyomaték, nem a *Gast-on*. Az új magyar fordításban azonban az »én« elhagyásával ezt olvassuk:

Vendégem; de a tisztesség ugyanígy a tiétek...

(Dev. 177, Od. XI, 338)

Kemenes (Kempff) fordításában ez a sor:

Én vendégem ugyan, de tiétek is itt ez a tisztesség.

Vértesyében:

Az én vendégem, de mind megtiszteljétek.

Az *én* vendégem, nem másé. A birtokoson van az értelmi és hangbeli nyomaték, az *én-en*, nem a birtokon, a *vendég-en*, mint Devecseri fordításában van. Ha a *vendégem*-et tesszük pusztn, *én* nélkül, a *de*-vel kezdődő ellentétes mondat elébe, akkor evvel — meghamisítva az Odisszea szövegét és szövege értelmes voltát — nem a birtokost, hanem a birtokot hangsúlyozzuk. Így mintha azt akarná mondani Arété, hogy az a jövevény: *vendége* öneki, nem pedig — mondjuk — ellensége.

A görög szöveg értelme világosan az, ami Zauper, Kemenes (Kempff) és Vértesy fordításáé:

Kszejnosz d' aut' emosz esztin, hekasztosz d' emmore tímész.

(Od. XI, 338)

Devecseri is bizonyára megértette itt a görög szöveget, de a magyar birtokos személyragozást úgy eltévesztette, amint magyar anyanyelvűnek nem szabad. Mentségére legyen mondva, megtéveszthette őt a nyelvtörténeti tudás nélkül és magyar nyelvérzék nélkül való, de hivatásos nyelvvédőknek az a gyakorlatuk, hogy a magyar birtokviszony szerkezetéből, ha személynév más birtokos, azt irtalmatlan irtják s ezáltal a birtokot akkor is hangsúlyozzák, mikor nem kell, sőt nem szabad. (És ha még a maguk fogalmazványaiból! De a máséból is, mint lektorok és szerkesztők!) Menti ez Devecserit, de nem a fordítást.

E szerint a fordítás szerint Helené

Lopva varázsos szert hintett, amit ittak, a borba,
fájdalom- és haragúzó, mely feledést hoz *az összes*
bajra.

(Dev. 64, Od. IV, 220—21)

Azonban ha az *összes* szónak stílushangulata beleillenék is a magyar Odisszea nyelvébe, akkor is értelmi hiba van itt ebben az »az összes bajra« kifejezésben. Ez azt jelenti, hogy »minden ismert, szóban levő, meghatározott bajra«. Pedig azt mondja az Odisszea szerzője és azt akarja mondani a fordítója is, hogy »általában minden bajra«. Ha már a hexameteres új fordító a *minden-t* összesáron ki akarja túratni az *összes-sel*, akkor — ha már nem a stílhangulatot, de legalább az értelmet nézve — ezt kellett volna a fordítónak írnia: »*az összes bajokra*«. Persze mind értelmi, mind stílhangulati szempontból ez volna helyes: »*minden bajra*«. Bizony Zauper német fordítása itt nemcsak értelmesebb, hanem magyárosabb is a magyar fordításnál: »...eine Wärze gegen Jammer und Zorn, die *alles* Uibel vergessen machte«. (I, 220—22)

Az írásjel nem helyettesíti a beszédet vagy annak egy részét, hanem csak segíti még a magában olvasót is abban, hogy a hangtalan szöveget élőbeszéddé képzelje, úgy *hallja*. Egy »-« kötőjel nem helyettesítheti a *-re* ragot. Egyben értelmetlen és magyartalan az efféle:

Térdedet átkulcsolva könyörgök, a messzelevőkre,
hitvesed-, édesapádra, ki táplált, míg kicsi voltál...

(Dev. 170. Od. XI, 66—7)

A *hitvesed-* a kötőjeltől még nem válik ilyen hangzásúvá és értelművé: *hitvesedre*, marad *hitvesed*. Semmi értelme pedig nincsen ennek, hogy: »a messzelevőkre, *hitvesed* édesapádra...«. Az ilyen hiba nem is magyartalanság, hanem nyelvtelenség — az író *nyelmtal*, mint a vogul mondja. Néma kötőjelnek írója értheti szavát, de hallgatója nem.

Bezzeg van *-re* rag a következő mondat határozóján, de abban meg nincsen köszönet, sem értelem:

...a házba
kívüle más koldus sose léphet kéregetésre...

(Dev. 278)

...úde tin' allon
ptóchon eszó *miszgeszthaj* eászomen *ajtészonta*.

(Od. XVIII, 48—9)

...neque quenquam alium
pauperem intus misceri (nobis) sinemus *mendicaturum*.

(1791-i ford.)

Szóról-szóra magyarul a görög mondat szórendje szerint:

...sem valakit mást,
koldust, be (közénk) *elegyedni* (nem) engedünk, *kéregetendőt*.

'Félni az isteneket' lehet, de 'remegni az isteneket' nem:

Ostoba vagy, vendég, vagy roppant távol a földed;
azt akarod, hogy az isteneket tisztelve *remegjem*;

(Dev. 141. Od. IX, 274)

»Mindjük« — ezt a nem-lévő szóalakot a fordító verselési szorultságból csinálta az efféle nyelvi nyomorékot nem csináló Homérosz tolmácsolására. Komikus hatású.

... Társai jártak

mindjük másfele, falkáikkal a földeken addig

(Dev. 214, Od. XIV, 24—5)

... fekszik már *mindjük* a vérben, a porban

(Dev. 344, Od. XXII, 383)

* * *

Ne folytassuk.

A budapesti, azaz nagyvárosi életmódnak úgy megvan a nyelvalkotó lehetősége és joga, mint a vidéknek, a falunak. A mi egyetlen nagyvárosunk teremtettsé is már és fejleszthet is még tovább olyan színekkel gazdagodott és gazdagodó irodalmi nyelvet, mely sok műfajra alkalmasabb, mint irodalmi nyelvünknek a falusi nyelvhez közelebb lévő árnyalatai. Több kitűnő budapesti ízü stílistát tudnék felsorolni és több vidéki zamatú gyöngye stílistát. Éppen ezért nem érthetnek egyet olyan fölfogással, melyből tulajdonképpen az következne, hogy a »pesti nyelv« vagy »pesti irodalmi nyelv« egyenlő a rossz nyelvvel. Hibás magyar nyelv éppúgy *nem* pesti nyelv, mint *nem* falusi nyelv, hanem csupán rossz magyar nyelv: sem falusi, sem nagyvárosi jellegű, sem egy modernebb, sem egy primitívebb kor gondolatainak művészi kifejezésére nem alkalmas. Ami magyar nyelv jelentéstana elleni elemi hibákat elkövet Devecseri az Odisszea-fordításban ezek jóval bővebben vannak a görög nyelv elleniekénél nemcsak a falusi, hanem egyben a nagyvárosi, a budapesti nyelv elleni hibák is.

De ugyanő ugyanilyen hibákat *eredeti költeményeiben* soha nem tenne.

Azt, hogy Devecseri a görög nyelvet értő és homéroszi életet ismerő régebbi Homérosz-fordítóknál is sokkal képzetesebb klasszikus-filológus, csak közvetve tudhatja a közönség legkiválóbb klasszikus filológusainknak bizonyára hitelt érdemlő állításai-ból. Azt azonban, hogy Devecseri jeles technikájú lírikus, közvetlenül is tudhatja mindenki, aki Devecseri eredeti verseit olvassa.

Az Odisszea szerzője, azonban harmadfélezer évvel ezelőtt élt *epikus*. A költői stílus pedig nemcsak egyénenként és korszakonként, hanem műfajonként is különböző. Szaffó nyelve és a Homéroszok nyelve mind a kettő tárgyyszerű, de éppen azért mind a kettő egymástól nagyon különböző stílusú. Persze Szaffónak és Homérosznak közös tulajdonságuk az, hogy — bármily dialektusban — de egyformán hibátlan görög nyelven szólnak. Ezért akár falusias, akár városias, de mindenképpen hibátlan magyar nyelvet kíván a magyar filológia minden műfajú magyar nyelvű költeménytől, eredetiektől is, fordításoktól is, lírai versektől is, eposzoktól is. De egy Homérosz nem volna kisebb epikus akkor sem, ha nem tudna lírai dalokat költeni, egy Szaffó sem lenne gyöngébb lírikus azért, mert nem tudna eposzokat szerezni. És én elismerem azt is, hogy egy modern magyar lírikus lírai nyelvművészetének értékéből nem von le semmit az, ha magyar epikai nyelve nem éri el lírai nyelvművészetének fokát, sőt azt a fokot sem, amit a magyar filológia szerény mértékkel mérve is megkövetelhetne, avval a szerény mértékkel, amely beéri a magyar nyelvtudásnak megnyilvánulásával. nem is törődve már a műfaji stílus esztetikai igényeivel.

A műfordító föladata azonban hasonló a színészéhez. Nem magát, hanem mindig más valakit kell játszania. Persze végtelen sok szerep van a színműirodalomban s valamennyit eljátszani a legnagyobb színművész sem tudná. Oly nagy helyzeti ellentét van egy Devecserihez hasonló modern lírikus és egy Homérosz között is, hogy nem csuda, ha éppen egy modern lírikus fordításában nem lehet ráismerni Homérosznak nemcsak sok helyen meséjére, nemcsak általában stílusára, hanem gyakran anyanyelvének tudására sem; hiszen ha tulajdon anyanyelvünket el-hibítgató magyar fordítást olvasok, úgy érzem, mintha az eredeti mű szerzője sem tudta volna anyanyelvét. Ebben azonban megint nem egyén a hibás, nem a jeles költő és bizonyára jeles klasszikus-filológus Devecseri, hanem részben az a harmadfélezer év, mely a mi modern líránk műfaja és a régi görög hagyományos nemzeti eposz műfaja közt van, részben pedig hibás ebben is a hexameteres forma is, mellyel — a tapasztalat mutatja — Homérosz fordításban nemcsak a görög filológiát, hanem a magyar filológiát sértő

fogyatkozások is velejárnak. (Ez utóbbira igen sok — szinte kacagtató példa található Kemenes Kempfnek Devecseri által igen méltányolt fordításában.)

Distinguáljunk azonban filológia és publikum között, legalább is közönségünk egy részéről szólván. Amit nem hagyhat helyben a filológia, azt még mindig szentesítheti a legfelsőbb fórum: a közönségnek vagy a közönség tekintélyes részének tet-
szése.

Homérosz korában egységes volt a közönség költészet-élvező műveltsége, legalábbis jóval egységesebb, mint — a nagypolgári korszak hagyatékául — minálunk ma. Latinba, görögbe, hexameterbe belekóstolt értelmiségünknek irodalmi ízlése és igénye sok tekintetben más még egyelőre, mint a reális élettel szorosabb kapcsolatban lévők ízlése és igénye. A gimnáziumainkból kikerült zömű értelmiség örömmel fogadta Devecseri Odisszea-fordítását s evvel be is bizonyította e fordítás szükséges voltát, küldetést betöltő jelentőségét, hiszen mai társadalmunk nemcsak falusi és városi fizikai dolgozókból áll, hanem gimnázium-járt úgynevezett értelmiségből is; ez is megkövetelheti a maga irodalomélvező igényeinek a maga ízlése szerinti kielégítését, tekintet nélkül filológiai szempontokra.

Az úgynevezett »humán műveltségű«-ek már rég nem tudtak annyira megtanulni görögül, hogy azt élő nyelvnek érezzék, amint például élő nyelvnek érzik a modern nyelvek megtanulói a modern nyelveket. Az Odisszea emlékével együtt él bennük a nyelv nehezen érthetőségének, idegenszerűségének emléke s el sem tudják hinni, hogy a nem idegenszerű magyar nyelv homéroszi jellegű volna, viszont a magyar fordítás magyar nyelvének hibás idegenszerűségében és értelmetlenségeiben a homéroszi stílust csudálják iskolás emlékeik hatása alatt. Azt meg pláne nem kívánhatjuk meg tőlük, hogy észrevegyék egy Homérosz-fordításban a görög filológiai vétségeket. Tehát igenis van szükség olyan Odisszea-fordításra is, mely sem a görög nyelv és irodalom filológiája igényeinek, sem a magyar nyelv és irodalom filológiája igényeinek nem felel meg, de homéroszi mű illúzióját tudja kelteni hexameteres versformájával és irreálisztikus nyelvével társadalmunknak gimnáziumból kikerült részében. Csak a tárgyilagos és türelmesen vizsgálódó filológus hibáztathatja a hexameteres új fordítás módszerét, de a gyakorlati szükségleteket is méltányló kultúrpolitikus — mint a tagadhatatlan és csálthatatlan siker mutatja — joggal helyeselheti.

Homéroszból nem lett volna nagy költő, ha közönsége annak nem fogadja s minden Homérosz-fordítás lehet felőlem megbecsülendő fordítás, mihelyt a közönség vagy annak tekintélyes része elfogadja. A gimnáziumból kikerültek pedig elfogadták Devecseri Odisszea-fordítását s ha említett görög és magyar nyelvi tévedéseivel elfogadták, akkor ugyanazok még kevésbé akadnak fenn azokon a stílushibákon, amelyek a filológiának csak magasabb stílusztetikai mértékével hibák.

Csak példaképpen mutatok be néhányat ezekből anélkül, hogy fejtegetni kezdeném, miért nem illenek be a homéroszi stílusba: »Ők meg (ti, a Télemachosz életére törő kérők), amint kiteszed lábad, rossz tervre találnak« (Dev. 40) »Jaj, ez a morzsaleső be folyékonyan is fecseg, éppúgy, / mint egy ócska kemence, de majd két kézzel ütöm meg« (278). »Mind fiatal, mindet segítettvágy hozta utunkra« (360). »Am azt tervezem és mondom, mit hogyha magamnak / volna ilyen gondom, terveznék nevelésű« — mondja a nimfa (87). »Nem kell végig az éjben / virrasztgatnod, mert kiemelkedsz már a bajokból« (309). »...készítettem, amit kért: / édes bort / kenyeret; de kivette belőlem az esküt« — mondja az öreg dajka (79). »szídt a szolgáléányát: / Szemtelen és botor eb...« (292) »Azt hiszem, ők sem akarnak már így fekvé maradni, / bármí heves szeretők, egy pillanatig sem: a hálást / hagynák már, hanem őket a csel meg a láné nem éreszti, / míg az ajándékot mind vissza nem adja az apja, / mit neki nászunkkor nyújtottam az ebszemű lányért, / Mert gyönyörű a leánya, de épp nem jó-nevelésű« (126) — Afroditéről van szó itt. »És ki szívélytelen és a ridegség tölti el, annak / csak gonoszat kívánnak mindig a földi halandók« (299). Szólt a dajka: »... csakhogy a vendég, mint amolyan sorsverte busongó, / nem kívánt puha ágyon, lágy derékaljon aludni« (312). »És miután már én kértem, hogy utamra eresszen, / s küldjön, nem mondott nemet, és volt gondja utamra« (151). »... az ölhoz / ért, hol a sok-sok disznó szunynyadt« (244). »... torkán állt meg bájtelí hangja...« (77). »Idomeneusról érdeklődött rögtön, amint jött« (295). Pénélopé beszélt a dajkának: »... Mindazonáltal menjünk már a fiamhoz...« (350). A szerelmes Kalüpszó pláne mondat és sor végére teszi ezt a nem éppen tündérei köztöszót: »Isteni sarj, Laertiadás, leleményes Odysseus, / ennyire vágyol a hőszeretett és otthoni földre / menni, azonnal, most? Légy boldog mindazonáltal« (88). »Túrnöd kell mindenesetre« (102). — a bájos Nauzikaá beszél így. Kanász mondja

koldúsnak: »... ád neked ő inget köpenyestül, s ád neked öltönyt...« (277). »Es azután napközben a nagy szövözetet szövögette« (33). »Mars be a disznóólba« (vö. Marsch!) (160). »Az istenek úgy szöttek, hogy visszakerüljön« (17). »... juh- s bikaáldozatot sietett átvenni közéjük« (Pozejdaón) (18). »Édesapánk, Kronidész, te Olimposz legmasabbja« (19). »... hogy drága fiának/ indulatát ébresztve, szívébe erőt eregessek« (19). »... lá-bára kötötte/ ambrosziás, aranyos saruját« (20). »... s látta derék apját lelkében: tán valahára csak hazaér, hogy a kéroket kihajítsa a házból« (22). »... mért lakomáznak ilyen sokan itt, mért hívtad el őket« (23). »Csakhogy az elhaltát most is nyöszörögve busongott« (31). »Ez neki nagy hirt hoz, de neked csak/ vágyakozást tűnő vagyonodra« (33). »Azt hiszem én: hosszan fog még hirt lesve csücsülni/ itt Ithakában« (37), (38). »Télemachosz, fennhéjázó, dühödött, ne legyen már/ gondod sem rossz szóra, se rossz tettekre szivedben« (38). »Rajta, te kedves anyó, nekem édes bort eressz be/ kétfülű korsóimba, legízletesebbet azok közt...« (40). »s itt fia Nestór ült, a lovag, ki achájo-kat őrzött« (54). »Zokogásvágy támadt apja után a fiúbán« (61). »Ketten erősen vágy-tunk akkor, fölkerelkedve/ lépni elő« (a faló hasából) (66). »Nincs Ithakában széles pálya futásra, de ré síncs: /kecskét tart, de a lónevelő földnél csinosabb ám.« (75). »... hisz tagadó válasz nem könnyű e szóra« (76). »... amikor hazatér, aki hírért apja felől ment/ messze Pylos fővényére...« (77). »... míg nem a nagy barlanghoz elért, hol a nympha/ élt, az a szépfürtű s őt, otthon lelte a mélyben« (endothi — »innen, drinnen«) (83). »... mélyölü (eürü — »breit, weit«) barlangjába betért« (84). Háromszor boldog s négyzer minden Danaos...« (90). »... kézzel hordozták a ruhákat az éjszinü vízbe« (99). »S ekkor evett meg ivott a sokattúrt isteni férfi/ nagyhevesen« (104). »Rettenetes hevesen szólók is akadnak« (104). — Nauzikaá mondja azokról a fájakszokról, akik megszólnák, ha az utcán szép idegen férfival látnák. »... itt van apám uradalma, virágzó kertje, a város/ szélétől oly messze, hová még ér a kiáltás« (105). »Nem lett ő szeretetrevaló (az emberevő kiklopsz), hogy végül elötlött« (140). »... rászedte a név őket meg nagyszerű eszmém« (145). »Ejha!, mennyire tiszteli és szeretettel látja/ ezt mindenki...« (152). »... legszebb korban volt, pelyhedzett éppen az álla« (159). »... hogyha te nem téssz nékem roppant isteni esküt« (160). »... egész nap/ borszinü két ökrével a földet szántja ekével« (201). »Hosszúkaslevelű vadolajfa van ott az öbölnek/ végében, közelében barlang, drága, homályos« (205). »... és te magad legelőször a kondásához eredj el;/ ő disznóidat őrzi, de téged is annyira kedvel« (230). »kötelékeket oldtak a társak./ Lódultak s városba hajóztak...« (244). »Szörnyű keserves a nagy sokasággal szembeszegülni/ még az erősnek is ám, mert sokkal többet elérnek« (247). »Másnak tűnsz, idegen, mint tünlét még az imént is« (250). »... fürge hajóval/ sétálgatva, vizen vártuk be az isteni hajnalt« (255). Nem kell a haláltól félni a kérok részéről (257). (A koldus) »kapzsi hasával/ tűnt ki« (277). »Bárcsak Zeus atyja, Pallas Athénaie meg Apollón/ adná, hogy horgadna le úgy palotánkban a kérok/ vert feje, s egyik az udvarban, más bent a teremben/ tengene minden tagjában történ valamenynyi« (283). »Úgy látom, vagy elittad eszed, vagy mindig ilyen volt/ máskor is az, mint most, hogy ilyen butaságokat áraszt« (Dev. 286; metamónia badzejsz Od. XVIII, 332 »schwätzest unnützes Zeug« Zauper II, 133). »... és csüfondáros hangon hasamat se cseplülnéd (287) »Mert rossz végzete úzte Odysseust görbe hajóján/ Átok — Trója alá, melynek ne legyen neve sem már« (297). »... Autolykosnak/ sarjaival régen hogy a Parnassosra nyomultam (vadászni)« (326). A táncolók »táncot szüntettek« (298; vö. »tűzet szüntess!«). »Ez végső szava volt, s ráugrott akkor az édes/ testlázító álom« (Dev. 357; vajon az »es ist mir eingefallen«-nek helyes fordítása volna-e ez: »az nekem beesett« vagy »az belémesett(?)«). »Apja kapálta lehajtott fővel az ültetvényét« (366). »... s hogy lelkét szedegetve, magához tért az öreg hős...« (369).

Az effajta nyelv kétségkívül nem a gimnáziumot nem-jártaknak való epikai nyelv és természetesen nem is Homérosz stílushangulatát lehelő nyelv; ezért ilyen nyelvre átdolgozni Homéroszt csupán a hexameteret várók és a hexameterért sok egyebet elengedő kedvéért kell. Ezek a hexameteret várók azonban a kétkéz-munkásokból egyre szaporodó olvasóközönségnek aránylag egyre kisebb százalékát alkotják.

Kell tehát gondoskodnunk olyan Odisszea-fordításról is, mely a latin gimnáziumot nem végzetek nagy számának szükségletét is szolgálja. Ugyanakkor tehát, mikor elismerem a hexameteres fordításnak még mindig irodalompolitikai szükségességét, egyúttal hangsúlyozom azt is, hogy az Odisszeának még szükségesebb az a fordításmódja, melyet, Petőfi és Arany verselő elveit és gyakor-

latát a népköltészet és régi századok hagyományaival együtt nézve, mostani fejtegetéseim első felében a görög Odisszea magyar tolmácsolása legalkalmasabb eszközének megállapítottam. Ez a módszer megköveteli a magyar nyelv-
szokás tiszteletben tartását, hiszen sok szaktudományhoz a fizikai dolgozóknál jobban érthet az íróasztal embere, de az élőnyelv helyességét és szépségét annak kell eltanulnia a kétkéz-munkástól. Ez a »demokratikusabb« fordító-módszer megköveteli a görög szöveg értését is, mert ha a görög szöveg-nem-értések megrontják a mesét, a lélekrajzokat, helyzeteket, jeleneteket, akkor költői szépségeket rontanak meg, zökkenőket okoznak, az efféléket pedig — epikumban — a nép széles köre észreveszi akkor is, ha nemtetszését szavakkal kifejezni nem tudja. A nép gimnáziumot nem járt fiainak ezt a félig öntudatlan, de mindig csalhatatlan szépségérzékét én sokszor tapasztaltam, különösen megfigyeltem pedig a Nemzeti Színházban azokon a bemutatókon, melyeket a szakszervezetek számára rendeztek. Megfigyeltem annak a hallgatóságnak magaviselését: ott tetszett neki legjobban a darab, ahol a szöveg is, játék is a legjobb volt. Ennek a közönségnek arcon, szemem, mikori tapsolásban megnyilvánuló ítélete mindig helyes volt, akkor is, ha a közülete fölszólalók kritikája nem mindig tudta is elérni a nem szavakba öntött, őszinte, pőz nélküli, egyetemes ítélet helyességét. Tartalmaz az úgynevezett népköltészet lírát is, epikát is, verset is, prózát is, de ilyen műfajt, hogy: *bírálat* vagy *széptani értekezés*, *nem*, egyetlen nemzetnél sem. Viszont ami néphagyomány van, akár dal, akár ballada, akár eposz, akár mese, az mindig szép és értékes, legalább is kevesebb a selejtje, mint egy-egy esztétikus által összeválogatott írók-antológiájának. Mi tűnik ki ebből? Az, hogy ha nem ír is bírálatokat a nép, költői alkotások szépségét megbírálni mégis meg tudja. Nem véletlen, hogy a későbbi korokhoz képest egységes kultúrájú korszakban érte el a költészet a legmagasabb fokát az Odisszeában.

Tizenöt évvel ezelőtt a magyar és finnugor nyelvtudományi művek népszerű stílusát sürgettem. Többek közt ezt írtam: »... a közönség megvetése volna csupán összegyűjtött régi eredmények közlésére szorítani az úgynevezett népszerűsítő stílust. Joggal elvárják emberrnyi emberek, hogy beeresszük őket műhelyünkbe szerszámaink közé, hogy új eredményekre az ő szemük láttára törekedjünk, kutatásunkat, bizonyításunkat, vitatkozásunkat minden értelmiségi számára érthető és élvezhető nyelven írjuk... Ne higgyük, hogy a tudomány népszerűsítése árt a tudomány mélységének: hiszen *minél több ember előtt szólunk, annál többek ellenőrzése és bírálata alá vetjük magunkat*«. A »minél több ember«, ha történeti és összehasonlító nyelvtudomány közönségéről van szó, csak filológiai előkészültséget adó iskolák neveltjeit jelenti. Ha azonban most magyar nyelvű költemény közönségére, tudniillik nem hexameteres, hanem magyar versalakú Homérosz-fordítás közönségére gondolok, ebbe minden magyar embert beleérték. A nem-hexameteres Homérosz-fordító nem »többek ellenőrzése és bírálata alá« van vetve, hanem *mindenkié* alá. A nem-hexameteres fordítót ez a némely hexameterpárti szaktudósok kritikájánál szigorúbb *mindenek*-kritikája a görög és magyar filológia szigorúbb követésére kényszeríti, mert ha egy idegen nyelvű remekmű fordítása a hexametertől el nem bővült magyar nép előtt kedves akar lenni, akkor óvakodnia kell fordítójának az eredetinek hatását gyöngítő, vaskos leiterjakaboktól és az eredetiben nem lévő nyelvi értelmetlenségektől, zamattalanságoktól, vagy akaratlan humorú nyelvi riktásoktól. Az Odisszea alkotójának lelke csak olyan magyar

fordításban nyilatkozhat meg, mely az egész magyar népnek tud szólni. Költői mű fordítása minél filológiaiabb, annál költőibb; minél költőibb, annál népszerűbb. Az Odisszea fordításának filológiai jellege és költői volta és népszerűsége való alkalmassága nem ellentétesek, hanem egymás föltételei. Hogy megint a Nemzeti Színház műsorpolitikájának az én fejtegetéseimet erősítő analóg elemeire térjek vissza: tömegsíkereit olyan régi klasszikusok népszerűsítésével érte el, melyeknek fordítói a régi fordítóknál lelkiismeretesebben tanulmányozták az idegen szöveget és gondosabban bántak a magyar nyelvvel.

Befejező kérdés: megérdemli-e az Odisszea, hogy a legtágabb, legszélesebb értelemben értett népnek legyen lelki tápláléka, gyönyörűsége? Erre az igenlő választ talán már nem is kell érvekkel támogatnom.

MESZÖLY GEDEON

(1949. február 21.)

CAGLIOSTRO¹

A XVIII. századi racionalista felvilágosodásnak vele párhuzamosan folyó ellenképe az a misztika, spiritizmus, mágikus gyógyító és kabalisztikus jövődö-mondó »tudomány«, melynek legérdekesebb képviselője »Cagliostro gróf«.²

A jelenséget Carlyle azzal magyarázza, hogy a XVIII. században fellépett gazdasági krízis folytán előállt munkanélküliség a bér munkás-tartalék körében erős elégedetlenséget szított a csak egy túlvilágon boldogságot ígérő egyház ellen. Itt a földön kívántak e kenyerüket vesztett elemek kedvező jóslatokat, a szellemvilágról pedig valami bizonyosságot.³ De az arisztokráciában is ész-lelhető visszahatásként a felvilágosultság materializmusával szemben egy misz-tikus idealizmus felé való átcsapás.⁴ A történet folyását egyéni hősök mozgató-erejéből magyarázó Carlyle Cagliostrot egyenest Diderot mellett és vele szem-ben a XVIII. század legjellegzetesebb képviselőjének mondja, bár nem lát benne egyebet a család hősénél: »the most perfect scoundrel«, »the best quack«. Pedig Cagliostro ennél több volt. Nem izgatta volna különben olyan kortársak kép-zeletét, mint Schiller, Lavater, Mirabeau és Goethe.

Lavater ezt írja: »Cagliostro igazi ember, amilyen kevés akad, még sem tudok benne hinni. Egyszerű a szíve és alázatos, mint a gyermeké, átérzi a biblia egyszerűségét és az úristen fenségét... Cagliostro ugyan gyakran állít nem igazat és ígér olyat, mit nem tart meg, de tevékenységét általában nem tartom csalásnak, bár nem is az, aminek ő nevezi.« Mirabeau a jezsuiták esz-közének tartja, kiknek rendjét 1773-ban eltörölték s akik szították a fegyel-mezetlen jövő- és túlvilágkutatás titkos társulatokban folyó üzelmait, hogy a dogma általuk hirdetett fékjének szükségét gyakorlatilag így érzékeltessék. Tudjuk, hogy a német arisztokrácia körében ez a titkos szabadkőműves kato-lizmus, mely a protestantizmusnál haladóbbnak mutatkozott, s az azt szolgáló »Proselytenmacherei« olyan tág hullámokat vert, hogy a protestáns fejedelmek

¹ Részlet egy az olasz felvilágosodás korát tárgyaló összefoglaló munkából.

² Cagliostrora vonatkozólag a névtelenül Rómában 1790-ben megjelent »*Compendio della vita e delle gesta di G. Balsamo*« német fordításban állt rendelkezésemre: *Kurzgefasste Beschreibung des Lebens und der Taten des Joseph Cagliostro*, gezogen aus dem wider ihn zu Rom 1790 angestellten Prozesse. Aus dem Italienischen ins Deutsche übersetzt. Augsburg, 1791. Négy külön lapszámozású »Hauptstück«-re oszlik a könyvecske. Előadásunk még a következő forrásokból merített: Tomas Carlyle, *Count Cagliostro* (1833) és *The diamond necklace*. Complete Works, New York é. n. III. köt. 152—221, 226—301, II. — E. Petraccone, *Cagliostro nella storia e nella leggenda*. Milano, 1922. — E. Masi, *Gli avventurieri*. La vita italiana nel settecento, Milano 1930. 85—129. II.

³ *Id. mű* 173. I.

⁴ Richard Weissenfels, Bevezetés a Schiller »*Der Geisterseher*«-ének kiadásához. Schiller, Sämtliche Werke, Säkular Ausgabe. Stuttgart—Berlin, II. köt.

felfigyeltek rá és Friderich Nicolai »Reise durch Deutschland«-jában figyelemztetett a veszélyre, mi egyben a feudális egyház tanításainak lerombolását és helyettesítését is jelentette.⁵

Schillert a kérdés filozófiai oldaláról érdekli. »Der Geisterseher« című töredéknek maradt kisregénye, mely a »Thalia« 1786–88-i füzeteiben jelent meg, Velencében játszódik és egy varázsló örmény tiszt képében ábrázolja Cagliostrot, azt vizsgálva, lehet-e »die Grundordnung der Natur unterbrechen«, »die Kräfte der Natur umstürzen«, »der Natur Zwang anzutun«.⁶

Wieland Lukianos-fordításából, a »görög Voltaire« munkáiból már ismeri a század Apolloniusz Tyanát, kihez Schiller Cagliostrot hasonlítja,⁷ valamint antik varázsló, csodatevő és szellemidéző társait.

Már a XVII. század végén a milánói születésű Giuseppe Borri (1627–1695) terjeszt ilyenféle eszméket, Mihály arkangyaltól nyert sugalmazásokra hivatkozva alkímista orvossággyártásaiban. Vallásos-mágikus tanai miatt azonban kénytelen volt Rómát, majd Milanót is elhagyni. Németországban annál nagyobb megbecsülésben részesült. Fényes fogaton utazik Strassburgból Amsterdamba, Hamburgból Svéd Krisztinától Koppenhágába Frigyes királyhoz, kit alkímára oktat, vallásos mezbe öltöztetve üzelmeit. A király halála után csillaga lehanyatlik. Bécsben 1672-ben elfogják és kiszolgáltatják az inkvizíciónak. Az Angyalvárban volt fogva halláig.

A nyaklánc-pörben De la Motte grófnő ügyvédei Cagliostrot Borri utódának és örökösének mondják.⁸ De volt bő anyag az összehasonlításra kortársai körében is. Swedenborg Emánuel (Stockholm 1688–London 1762) előtt önkívületi állapotban, mely alatt »belső légzéssel« él, misztikus revelációk nyílnak meg. Neoplatonikus és kabalisztikus elemeket kever munkáiban és az egész világot a szellem alsóbbrendű megnyilatkozási formájának vallja.⁹ Károly szász herceg palotájában külön termet tart fenn Schrepfer szellemidézéseinek; ki 1774-ben öngyilkossággal végzi életét.¹⁰ »Saint Germain gróf«-fal, kinek XV. Lajos trianoni palotájában rendezett be laboratóriumot, Cagliostro összeköttetésbe is került németországi útján és tanult tőle.¹¹ Mesmer Ferenc (1733–1815) »állati magnetizmus«-sal való gyógyításai Bécsben és Párizsban nagy port vertek fel. Tanítványa, a szellemidéző Louis Claude de-Saint Martin (1743–1803) különböző álneveken kiadott munkáiban egy új vallás prófétájának vallja magát.

Mikor Cagliostro Strassburgban feltűnik, Goethe már megérzi ennek az egész mozgalomnak mély társadalmi jelentőségét. »Vannak nyomaim — írja 1781-ben —, hogy ne mondjam hireim, a hazugságok hatalmas tömegéről, mely a sötétségben bújkal... Erkölcsi és politikai életünk földalatti folyosókkal és csatornákkal van aláaknázva.«¹²

⁵ *Lettre du comte Mirabeau et Lavater sur Cagliostro*. Berlin 1786; id. Carlyle, id. mű III. 198, és Schiller id. kiad. II. köt. Bevezetés XXV–XXVII. ll.

⁶ Id. Schiller i. kiad. II. köt. 284–287–293. ll.

⁷ Uo. 266. l.

⁸ *Kurzgefasste Beschreibung*, I. 70. l.

⁹ *Enciclopedia Italiana*.

¹⁰ Schiller, id. kiad. II. köt. XXIX. l.

¹¹ Carlyle, id. mű. 182. l. — Casanova, VII. 208. l. — S. Germain-ről, és Mesmer-ről Puskin is beszél a *Pique Dame*-ban.

¹² *Dichtung und Wahrheit* 7. könyv. Festaugabe IV. köt. 41. l.

Négy évvel később világosan látja a nyaklánc-pörnek és benne Cagliostro szerepének igazi politikai értelmét: »In dem unsittlichen Stadt,- Hof- und Staatsabgrunde, der sich hier eröffnete, erschienen mir die greulichsten Folgen gespensterhaft, deren Erscheinung ich geraume Zeit nicht loswerden konnte«. S később még a következő szavakkal toldja meg: »... die durch jenen Prozess entstandene Erschütterung ergriff die Grundfesten des Staates, vernichtete die Achtung gegen die Königin und gegen die oberen Stände überhaupt: denn leider alles was zur Sprache kam, machte nur das greuliche Verderben deutlich, worin der Hof und die Vornehmen befangen lagen.«¹³

Öt tehát nem filozófiai, hanem társadalomtörténeti szempontból érdekli.

Cagliostro gróf, illetőleg Giuseppe Balsamo szegény palermói kiskereskedő családból született 1743-ban. Úgy látszik, az ottani ferencesek rendházának patikájában szerezte első kémiai ismereteit, s kalandvágy vagy ifjúkori bűntények következményeitől való menekülés vitte Messinába, hol allitólág egy titokzatos Altotas nevű görög vagy spanyol emberrel ismerkedett meg, akivel beutazta volna Egyiptomot, Rodust, Maltát, valami műselyem-szerű anyag gyártásával jelentős jövedelemre téve szert. Hazatérése után egy római bőrműves írástudatlan lányát vette feleségül, s vele — úgy látszik szépségét is kizsákmányolva — utazni indult. Londonból (1771—72) és Párizsból (1772—73) Nápolyba tér meg, hol már mint Palleggrino-márki szerepel, kémiából ad leckéket, s fiatalító csodaszert árul. 1776-ban újból Londonban van, s itt veszi fel a Cagliostro nevet.

De más tekintetben is elhatározó e második londoni tartózkodása. Rövid fogság után belép a »Reménység« szabadkőműves páholyába. Egy ismét csak titokzatos Georg Cofton írásai kerültek volna azután kezébe, melyekből a szabadkőművesség egy új, »egyiptomi« formáját és szabályzatát ismerte meg. Innen kezdve a szabadkőműves páholyok kézzől-kézre adják őt: Berlinbe, a kurföldi Mitauba, Pétervárig, ahol azonban csodadoktori működése nem talál méltánylásra. Voltaire és Diderot barátnéja, II. Katalin, nem fogadja, kiutasítja államából és három szatirikus vígjátékot is ír róla.¹⁴

Strassburgban, hova huzamosabb varsói tartózkodása után érkezik (1780), azonban ünneplik. Ez fénykora. Nagy kórházat bérel s abban — mint már korábbi útjain is — ingyen gyógyítja a népet. Rohan Lajos herceg ottani püspöknek, aki meg akar vele ismerkedni, azt üzeni vissza, ha beteg, jöjjön hozzá, mint a többiek, ha nem az, nem érdekli. Georgel abbé püspöki titkár Memoire-jai azonban jól megmutatják, hogyan lesz azután úrrá Cagliostro a gyenge jellemű herceg akaratan, aki egy Mária Terézia ellen Lengyelország első felosztása alkalmával elejtett szúrós megjegyzés miatt — a császárnő egyik kezében zsebkendőt tart, hogy könnyeit törölje a másikban kardot, hogy a felszeletelésben résztvegyen — kénytelen volt bécsi követi állását elhagyni s most kész lett volna minden pénzt megadni, hogy leányának, Marie Antoinette királynőnek kegyét visszanyerje.¹⁵

Cagliostro tanítása és szervező működése is most bontakozik ki. 1784-ben Lyonban megalapítja egyiptomi ritusú »Sagesse triomphante« anyapáholyát,

¹³ Goethe *Annalen oder Tag-und Jahreshefte* 1789. évszám alatt 1785-i benyomásairól szólva. Werke, Stuttgart, 1868. XXIII. köt. 8. l. — *Campagne in Frankreich*, id. kiad. XI. köt. 83. l., 1792. okt. 10-i dátum alatt.

¹⁴ A szélhámos, A becsapott, A szibériai sámán.

¹⁵ Carlyle, *id. mű* 203—205, 244—45. ll.

melynek ő maga a »Nagy Coftá«-ja, míg felesége, Lorenza Serafina néven, a »grande maitresse«-e.¹⁶

A fiókpáholyok gyorsan gyarapodnak, (Bordeaux, Nápoly). A következő évben már Párizsban is van páholya, ahol megtelepszik és csodadoktorsággal, mint Mesmer utóda, igen nagy népszerűsége tesz szert.

A nyaklánc-ügy (1785) okozta vesztét. Nem lehet világosan látni, milyen szerepe volt a La Motte házaspár kezdeményezésében, hogy Rohan herceg vegyen meg egy párizsi ékszerésztől egy páratlan szépségű nyakéket Maria Antoinette részére: a királynő leveleinek hamisításában; a felfogadott courtesane által eljátszott királynői találka kitervezésében és megrendezésében.¹⁷ Rohan herceggel és La Motte grófnővel történt elfogatása azonban Párizs népe előtt politikai igazságtalanság színében tűnt fel. Mikor kilenc havi vizsgálati fogság után a következő év júniusában kiszabadult a Bastille-ből, valósággal ünneplik. Kiutasítása után, útban Angliába, Párizs mellett, Passi faluban az ellenzéki nemesség áll őrt szállása előtt, s Londonból nyílt levelet intéz a Francia Néphez, melyet sok ezer példányban terjesztenek Párizsban.

Ebben már forradalmi hangot mer megütni. »Azt kérdik tőlem, visszatérnék-e Franciaországba, ha visszavonnák a tilalmat, mi jelenleg megakadályoz benne. Bizonyára — feleli — feltéve, hogy Bastille helyén nyilvános teret talállok. Adja Isten!«

Erre egy Thévénau de Morande nevű királypárti újságíró, a Courrier d'Europe-ban felfedi Cagliostro gróf igazi nevét és eredetét. A »gróf« egy »Angol néphez« írott levélben mindent merészen tagad,¹⁸ de Goethe olaszországi utazásán meglátogatja Palermóban igen szegényes körülmények közt élő családját (1787) s beszámol tapasztalatairól.¹⁹

Két évvel később vígoperát ír az ékszerügyről, de 1791-ben prózai komédiába dolgozza át a töredéket, melyből verses részek maradtak fel (id. kiad. XVIII. köt. előszó). Ebben gr. Rostro néven szerepelteti »Der Gross-Cophtá«-t. Pompásan megéretteti szélhámos voltát, de egyben egyiptomi mágiájának és szabadkőműves hókuspókuszainak varázslatos, lenyűgöző hatását környezetére. A nyakék-ügy történeti hűséggel van benne előadva, csak a vígjátékban a család meghíúsul és a »hercegnő« szerepére kényszerített »Nichte« tisztázásával, a bűnös márkí és a »Domherr« (Rohan herceg) megszégyenülésével ér véget a darab.

A Cophtisches Lied vonja le a tanulságot (ua. kiad. I. köt. 87—88. ll.).

Und auf den Höhen der Irdischen Lüfte
Und in den Tiefen Aegyptischer Gräfte
Hab' ich das heilige Wort nur gehört:
Thöricht auf Bessrung der Thoren zu harren!
Kinder der Klugheit, o habet die Narren
Eben zum Narren auch, wie sich's gehört.
Ezt teszi Cagliostro.

¹⁶ Petraccone. *id. mű* 89. l.

¹⁷ Carlyle, *id. mű* 226—290. ll.

¹⁸ Petraccone, *id. mű* 113, 118—119. ll.

¹⁹ Goethe, *Italienische Reise*, 1787. ápr. 17. *Id. kiad.* XIX. köt. 258. kk. ll.

Auf des Glückes grosser Wage
 Steht die Zunge selten ein;
Du musst steigen oder sinken,
 Du musst herrschen und gewinnen,
 Oder dienen und verlieren,
 Leiden oder triumphiren,
 Amboss oder Hammer sein.

Cagliostro, S. Germain, Mesmer, Casanova mindenáron a kalapács szerepét követelik maguknak.

Cagliostro-Balsamo, a londoni leleplezés után maga is jobbnak látja Svájcba távozni. Majd, mint egykor Giordano Bruno, elköveti azt a hibát, hogy visszatér Olaszországba. Genovában (1788), hol titkos szabadkőműves társaságok demokratikus politikai mozgalmat takarnak, a francia forradalom eszmekörének képviselőjeként lép fel. Roveredoban kiad egy latin röpiratot: »Liber memorialis de Caleostro dum esset Roboreti«, melyben János apostol jelenések-könyvének stílusában — s ebben majd Foscolo Hypercalipseos-ára lesz sugalló hatással — új vallást hirdető elveit foglalja össze, s melyben foglalt tanítását a római inkvizíció előtt is fenntartja, csak »szatirikus és maró írásmód-ját fáj-lalva.²⁰ De úgy onnan, mint Trentoból az osztrák hatóságok kiutasítják.

Erre egyenest belerohan az oroszlán torkába. 1789. májusában érkezik Rómába. Velletriben már zavargások vannak. Az avignoniak Franciaországhoz való csatolásukat követelik. Rómában az egyházi államot támadó röpiratok keringenek, francia emisszáriusok lappanganak. A pápa fél a forradalomtól. De Balsamo a fanatikus vakmerőségével lép fel. A szabadkőművességet eltörlő számtalan pápai rendelet ellenére,²¹ szeptember 19-én a Piazza del Popolo melletti Villa Maltában, amely a hívévé lett Vivaldi márkijának tulajdona, »egyiptomi ritusú« szabadkőműves páholyt avat fel feleségével mágikus-misztikus istentisztelet keretében. Csupa francia van jelen, élükön De Bernis kardinális, volt francia miniszterrel, Casanova pártfogójával. E közönség előtt megjósolja, hogy a francia királyt a nép meg fogja támadni Versailles-ben (okt. 5.) és hogy a mozgalmat egy előkelő személyiség fogja irányítani (az orleansi herceg). Kitűnő forradalmi összeköttetései útján tudhatott a küszöbön álló párizsi eseményekről.²²

Azonban Lorenza, vallásos családjának felbujtatására elárulja a gyűlést és szertartást, melyen maga is vezető szerepet játszott, az inkvizíciónak.

Cagliostro letartóztatása előtt levéllel fordul a párizsi nemzetgyűléshez, s mint a francia szabadság előkészítője letelepedési engedélyt kér a fővárosban. De, bár figyelmeztetik a veszélyre, nem menekül, mert azt reméli, hogy az egész világ szabadkőművessége kiáll mellette, s megmenti. Körlevélben hívja fel a páholyokat, teljesítsék iránta való kötelességüket. Szükség esetén gyűjtsák fel az Angyalvárat, vagy a Szt. Officium palotáját, ahol fogva lesz. Papírjait »egyiptomi« szabályzatát, levelezését sem égeti el. Iratai közt találtak egy proféciát, mely szerint VI. Pius lesz az utolsó pápa s már ő el fog veszteni minden világi hatalmat.

²⁰ *Kurzgefasste Beschreibung* I. 79—80. ll. — A. Cagliostro-bibliográfia Petraccone id. könyvének Függelékében található meg.

²¹ Petraccone, *id. mű* 251—59 ll.

²² *Uo.* 151—159. ll.

December 27-én foganatosított letartóztatása után a házkutatás kiderítette, hogy a római szabadkőművesek összeköttetésben állottak a lyoni, liègei, párizsi és máltai páholyokkal. A többi vezető — köztük Vivaldi márké és a francia Baily de Loras — elmenekültek. Az egyik tanú vallomása szerint ötezer szabadkőműves volt a városban, akik farsangkor felkelést robbantottak volna ki, ha Cagliostro, a fővezért le nem tartóztatják.²³

A pör, melynek anyagát az általunk is felhasznált 1790-i kiadvány névtelen szerzője azon melegeben értékesítette, 1790 május 4-től június 22-ig tartott. Cagliostro vallási elveire vonatkozólag a vádlottnak bizonyára szándékosan zavaros nyilatkozataiból az tűnik ki, hogy fizikai és erkölcsi újjászületést hirdetett. Az első különböző orvosi előírások, bőjt, stb. az utóbbit a »pentagon« szolgálya, mi egy ártatlan galamb-leányka közvetítésével az eredendő bűn előtti állapotba helyezi vissza az embert. A Nagy Cofta, Isten választottja, ki az elöregedett katolicizmus helyett egy új vallás apostola. Istenhez hasonló imádás illeti, angyaloknak parancsol. A Jelenések könyvéből sok mindent vett át, miért is Roverédoban kiadott latin munkáját »Cagliostro utolsó evangéliuma« néven emlegették.²⁴

Az inkvizíció bíróság minden munkáját eretneknek bélyegezte és 1791. május 4-én a Piazza Minerván elégettette, miután a pápa a vádlottra kimondott halálbüntetést élethossziglani börtönre változtatta. A montefeltroi S. Leo börtönben halt meg 1795-ben. Egy évvel később, a Napoloen seregével bevonuló lengyel Dombrowski tábornok elfoglalja a várat és a köztársaság nevében szabadon bocsátja az ott őrzött politikai foglyokat. A legenda szerint legionáriusai a házájukban is jól ismert mártír koponyájából köszöntötték fel a lengyel szabadságot.²⁵

KOLTAY-KASTNER JENŐ

²³ Kurzgef. Ber. III. rész 47—49. ll. és IV. r. — Petraccone, *id. mű* 163—175. ll.

²⁴ Részletesen: Kurzgef. Ber. III. rész. Zavaros előadásmódjáról példát is idéz az 58—59. ll.-on.

²⁵ Petraccone, *id. mű* 185—199, 37. ll.

ADALÉKOK A MIKSZÁTH-NOVELLÁK FORRÁSAIHOZ

I. A Péri lányok és Kéri Klára

Mikszáth 1882 elején megjelenő, »A jó palócok« című, nagysikerű kötetének egyik balladai hangulatú novellája a »Péri lányok szép hajáról« címet viseli.

Arról szól, hogy Péri Juditot aratáskor elcsábítja Csató Pista. Csatóné boszúból levágja Judit haját. Judit nénye, Kata, a szegyenbe belebetegedő húgának úgy tud csak orvosságot szerezni, hogy a levágott hajjal együtt saját haját is eladja, s így vállalja azt a gyanúsítást is, hogy ő is becestelen. A két lány apja megérti Kata áldozatának jelentőségét s megbocsát mindkettőjüknek. Judit sejtetően belehal betegségébe.

A novella — bár bizonyos szerkezeti megoldatlansága szembeötlő »A jó palócok« jól formált novelláinak sorában — minden ízében »A jó palócok« szerzőjének keznyomát viseli magán. Éppen ezért érdekes és Mikszáth íróművészetének szempontjából nem mellőzhető tény, hogy a kis történet ötletét, sőt epizódjait is mástól vette Mikszáth.

A Szegedi Napló 1881. június 3-i tárcarovatában Rudnyánszky Gyula egy balladáját olvashatjuk:

Kéri Klára szép hajáról.

»Én szép szeretőm, ha igazán szeretnél,
Várakoznál rám az öreg fakeresztnél;
Esküdnél az anyád örök nyugalma:
Szíved lesz az éjjel hű szívem tanyája.«

»Én édes szeretőm, igazán szeretlek,
Vallom a szívemet igazán tiednek,
Esküszöm az anyám örök nyugalma:
A vén fakeresztnél leszek éjfél tájra.«

Gyócsi Pál lefekszik felesége mellé,
De a félvilágért, hejh, meg nem ölelné;
Elalvását lesi, csak alig hogy várja...
A vén fakereszthez oson éjfél tájra.

Megmozdul a kéve, búzakalász zizzen, —
Szerető szív titkát óvja meg az isten!
Gyócsi Pálné ébred; nem is aludt talán,
De asszonyi csellel kifogott az urán.

Az irigy Hollóné, — meg a többi sorban, —
Kotornak is már a nyüzsgő hangyabolyban;
Hűtlen Gyócsi Pálnak szilaj felesége
Két remegő kezét emeli az égre.

»Csak úgy üdvözljek, úgy ne érjen átok,
Ahogy én magamnak igazságot látok,
Ahogy én, — szerelmem mézlopói! — rátok
Haragom méhéből fulánkot bocsátok.«

Harmatos éjfélkor harmatos a kéve,
Visszhangzik az erdő pitypalatty füttyére;
Reszket a kalász, mert hűvös szellő lendül,
Reszket Kéri Klára forró szerelemtül.

Két ölelő karját ölelésre tárja,
Édes csókra csattan pici piros szája;
Hejh, de kínos könytül ázik az orcája,
Szívébe nyilallik csók, ölelés — fájva.

Hiába, hiába csillog a gyűrűje,
Patyolat ingvállá össze van már gyűrve;
Keblen a fekete fürtök úgy lebegnek,
Mintha fehér hattyún úszik árnyas felleg.

Hajadonok éke, szűzek koronája,
Ragyogó selyem haj, ha meg lett gyalázva,
Klára fején többé az egek se védik:
Gyócsi Pálné titkon levágja tövéig.

Harmatos éjfélkor harmatos búzára,
Mint hervadt lilium, roskad a szép Klára;
Arató leányok, arató legények,
Elfordulnak tőle, soha rá se néznek.

Egyedül csak Eszter, Klára húgocskája,
Gondol szeretetre, gondol imádságra;
Ébresztgeti nénjét, gyógyitgatja baját, —
S szűz keblére rejti Klára selyem haját.

Hazamennek aztán. Csillagos az égbolt,
A mező, az erdő illatosabb rég volt;
De Klárának sötét már az egész világ,
Klára szívének már sohse nyílik virág.

Koszorús menyasszony, ha lesz is belőle,
Oh, ha valaha még nyoszolyára dől le:
A hideg halál lesz az ő vőlegénye,
A hideg koporsó várja őt nászéjre.

Gazdag selyemhaját, előveszi Eszter,
Felcsókolja ráhullt könnyeit mégegyszer,
És azután azt a meggyalázott haját,
Keblén melengetve, a városba szalad.

Bekopog szerényen, szégyenpírban égve.
»Klára szép hajáért gyógyszert kaphatnék-e?«
»Klára szép hajáért az ára kitelnék,
De csak úgy, ha hozzá a tiedet tennéd.«

Ingadozik Eszter erre az egy szóra;
Oh, az egész falu szégyenére rója!
Mert ki haját veszti, szüzi hírét veszti;
De csak egyet sóhajt, azután lemetszi.

Falu végén hangzik a lányok nótája:
»Amott jön a Kéri Klára húgocskája;
Bogyó Imre, hallod, te vagy a rózsája,
Kérdezd meg hová lett szüzi koronája?«

Eszter haloványan suhan a kis házba,
Szíve megedződik a legnagyobb gyászra;
Némán omlik Klára hideg tetemére...
Könyörülő isten nézz le keservére!

Hogy Mikszáth novellája Rudnyánszky e balladájánál később keletkezett, *pontos adattal* nem sikerült bizonyítanunk. Hogy mégis Mikszáth az átvevő, *teljesen valószínűsíthető*.

Mikszáth 1881-ben — noha Pesten tartózkodik. — »mint rendes külön munkatárs«, tagja a Szegedi Napló szerkesztőségének. A szerkesztővel kötött megállapodás értelmében »hetenként két eredeti közleményt« tartozik küldeni a lapnak.¹ Ennek alapján az év folyamán a Szegedi Naplóban jelenteti meg a későbbi »A jó palócok« kötet novelláinak legnagyobb részét.² Közben megjelenik »A tót atyafiak« és éppen Rudnyánszky Gyula — aki Mikszáthtal együtt munkatársa a Pesti Hírlapnak is — ír 1881. szeptember 6-án, éppen a Szegedi Naplóba elismerő bírálatot róla. Egy cseppet sem valószínű, hogy a Mikszáth minden lépését figyelemmel kísérő Szegedi Naplóban közölte volna balladáját, ha ő lenne az átvevő, hiszen az nem tűnhetett volna másnak kollégája egyik novellája gyenge átköltésének.

¹ Lásd a szerkesztőség 1881. dec. 23-i nyilatkozatát a Szegedi Napló és Mikszáth kapcsolatáról az »Újdonságok« rovatban.

² 1881. márc. 13.: A bodoki két major regénye — a kötetben »Két major regénye« címmel; ápr. 21.: Timár Zsófi özvegysége; máj. 8.: A bágyi csoda; máj. 13.: Az Andris csizmái — a kötetben és a Pesti Hírlap 1881. dec. 25-i számában »A kis csizmák« címmel (Első megjelenésére vonatkozóan lásd W. Petrolay Margit: M. K. elfelejtett ifjúsági írásai. Itk. 1956. 3. sz. 289—99. ll.); máj. 29.: A góizoni Szűz-Mária — a Pesti Hírlapban máj. 17-én jelent meg; jún. 5.: Szűcs Pali szerencséje; júl. 10.: Szegény Gélyi János lovai — a Pesti Hírlapban jún. 16-án közölte; nov. 4—6.: A Filcsik uram bundája — a kötetben »Az a pogány Filcsik« címmel.

Ennél a körülménynél sokkal nyomósabb bizonyítéka Rudnyánszky balladája időbeli elsőbbségének az, hogy Mikszáth *nem közölte, a köteten kívül a »Péri lányok...«-at* azokban a lapokban, melyeknek ezidőben munkatársa volt (Szegedi Napló, Pesti Hírlap, Ország-Világ, Magyarország és a Nagyvilág, Hasznos Mulattató). Pedig a kötet többi novelláját külön is megjelentette.³ A Szegedi Naplót olvasva találhatott rá Rudnyánszky balladájára. Az átírás napi-, vagy hetilapban való közlése szembeszökővé tette volna az átvételt, hiszen éppen azokban a lapokban közölhetette volna elsősorban, melyeknek Rudnyánszky is épp úgy munkatársa volt, mint ő maga. (Egyébként Rudnyánszki 1882-ben megjelenő kötetébe is felvette a kérdéses balladát.⁴) A Szegedi Napló szerkesztője, Enyedi Lukács, aki »A jó palócok« megjelenését dicsérő recenzióval vette tudomásul, felfigyelhetett a szoros egyezésekre, de — bizonyára Mikszáth iránti tapintatból — hallgat róluk.⁵

Mindezek természetesen egy cseppet sem kisebbítik Mikszáth művészi érdemeit s nem vetnek árnyékot írói moráljára. Az átvétel teljesen Mikszáth művévé avatja a Rudnyánszky által megverselt történetet. A továbbiakban ezt szeretnénk néhány észrevétellel megmutatni.

Rudnyánszky balladájában láthatóan tömörségre törekedett, ami sokhelyütt bántóan zsúfolttá teszi balladáját: felesleges szereplő benne az »irigy Hollóné«, indokolatlanul bonyolítja a történet tragikumát Kéri Klára mátkaságára való utalásával, Gyócsiné szájába erőltetetten fogalmazott, olcsó átkozódást ad stb. Annyira él a »balladai homály«-jal, hogy szinte minden versszakban gyarló fogalmazású, zavaros képekbe bonyolódik. Hangulatteremtése mesterkéltnem is szólva arról, hogy az éjjélkor megszólaló fürj kimondottan nevetséges. Ver selése is egyenetlen, a tizenkettős sorok alkalmazását nem találjuk szerencsésnek. Páros rímei időnként bántó négyes ragrimekké torzulnak (pl. utolsó előtti szakaszban).

Mikszáth már a címen is változtat. Ő a »Péri lányok szép hajáról« beszél s ez valóban találóbb, mint a Rudnyánszky által választott cím. Novelláját jellegzetesen Mikszáthos, szubjektív bevezetéssel kezdi: »Hát bizony a Péri lányok híres aranszöke haja inkább ne nőtt volna soha olyan hosszúra, olyan szépnék, tömöttnék, inkább változott volna lennek, vagy hullott volna ki egyenként. — Len ha lenne, patyolatnak fonnák...« stb. Azon kívül, hogy ez prózában is sokkal költőibb Rudnyánszky minden erőlködésénél, egyúttal előre vetíti az elmondandó történet tragikumát, megadja a novella egységes hangulatát. Mikszáth gyakran él ezzel a megoldással »A jó palócok«-ban is, de nemcsak novel lakezdekskor, s megtaláljuk regényeinek egy-egy fordulópontján is. Mondanunk sem kell, hogy mennyivel szerencsésebb megoldás ez Rudnyánszky — egyébként balladához illő — de laposan fogalmazott, semmitmondó, párbeszédes balladakezdesénél.

Mikszáth a továbbiakban két részre osztja a novellát. Az első rész, melyben a csábítást írja le, hibátlan, remek kis Mikszáth-karcolat. (Még a fürj is benne van, de milyen nagyszerű érzékkel elhelyezve!) A második rész kevésbé sike-

³ »A gyerekek«-et a Szegedi Naplóban még 1879. nov. 16-án »Mézes hetek« címmel (a Pesti Hírlap 1881. szept. 18-i számában már a végleges címet viseli); a »Galandáné asszonyom«-at, a Szegedi Napló 1879. dec. 21-i számában »Luca« címmel; »A néhai bárány«-t »Sós Pál esküvése« címmel a Pesti Hírlap 1881. okt. 30-i számában.

⁴ Rudnyánszky Gyula Költeményei 1876—1882. Bp. é. n. 58—61. ll.

⁵ Szegedi Napló 1882. jan. 17.

rült, vázlatos, csak a befejező mozzanat — az öreg Péri megérkezése — vall ismét mesteri kézre. Ez viszont Mikszáth-lelemény, nem. átvétel, Rudnyánszky-nál nincs szó ilyesmiről. Ugyancsak finom művészi érzékre vall az, hogy Mikszáth a befejezésben csak *sejteti* Péri Judit halálát, s így könnyűszerrel melőzheti az avult romantikára emlékeztető holttetemre borulás motívumát.

Mikszáth az átvett témából *saját remeket alkotott*, a szereplőkből élő, érző embereket teremtett és olyan apróságokra is ügyelt, hogy nála a kisebbik, a tapasztalatlanabb leány esik áldozatául a csábításnak. Nem csoda, hogy írása sokkal megindítóbb, hatásában mélyebb, mint Rudnyánszky Gyula verse.

Az első pillanatra talán szolgainak tűnő átvétel ellenére is világos, hogy a nagyobb tehetség, az igazi művész alakítva is alkotó módon vette jogos birtokába a témát.

II. Mikszáth »demokratái«.

Mikszáth »A demokraták« című írását⁶ irodalomtörténetírásunk a 90-es évek végéről származtatja, 1898-ból.⁷ Az »A demokraták« cím alatt egybefogott két kis elbeszélés kétségtelenül a 90-es évek végének a »Noszty fiú...« eszmei és művészi eredményei felé haladó Mikszáthjára vall. Különösen az első, a »Szervusz, Pali bácsi!«

Köztudomású, hogy Mikszáth évekig, sőt évtizedekig hurcolt magával művészi pályáján bizonyos ötleteket, motívumokat, melyek új, meg új változatokban jelentek meg műveiben.⁸ Nos, »A demokraták« első elbeszélése, a »Szervusz, Pali bácsi!« is újrafeldolgozott motívum. Az alapjául szolgáló anekdotát Mikszáth »A magyar demokrata!« címmel már 1881. augusztus 19-én, *Scarron* álnéven megjelentette a Pesti Hírlapban, az »Apró megyei történetek« sorozatban, majd saját nevével, október 15-én, a Szegedi Naplóban is.

Úgy látszik, hogy ez eddig elkerülte kutatóink figyelmét, hiszen az 1898-asnak ismert »A demokraták« tárgyalásakor sem utalnak arra, hogy itt régi, már egyszer megírt motívumról van szó⁹, de bibliográfiáinkban sem említik az 1881-es változatot,¹⁰ melyet épp ezért érdemesnek tartunk újból leközölni:

A magyar demokrata!

Ez osztán igazán frázis és *lucus a non lucendo*. Vagyis éppen olyan, mint a pisai ferde torony négy galambja, hogy tulajdonképpen csak három galamb van ott, de mindenki azt mondja, hogy négyet lát, mert az az előítélet tapad a galambokhoz: aki hármát lát, csak fattyúgyerek.

⁶ »A demokraták. I. Szervusz, Pali bácsi! II. Ugyan, eredj a Rákócziddal!« Jubileumi Kiadás. XXII. k. 107—158. l.

⁷ Pintér Jenő: A magyar irodalom története. Bp. 1934. VII. k. 407. l.; Várdai Béla tévesen teszi megjelenésének időpontját 1899-re, műve 155—156. lapjain.

⁸ Lásd Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán élete és művei. Bp. 1917. »Alakjai és motívumai« fejezet 37—51. l.

⁹ Lásd Király István: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 111. l., illetve Rubinyi i. m. említett fejezetét, Várdai Béla i. m., stb.

¹⁰ Rubinyi i. m. bibliográfiája, illetve ennek kiegészítése az Irodalomtörténet 1950. I. számában. — Bár Rubinyi bibliográfiája azzal az igénnyel készült, hogy a Jubileumi Kiadásba be nem került műveket sorolja fel s számos Mikszáth-mű korábbi változatát megemlíti!

Mi is beszélünk a demokráciáról: mondjuk azt is, hogy hiszünk benne, hogy létezik, de nem látjuk.

Mikor még a hajdani Tiszapárt grasszált a magyarság szívében, sőt még a népdalokban is (ezekben van igazán piedestálra emelve a politika), a legarisztokratikusabb magyar családok is szívesen csatlakoztak a balpárthoz, a kasztélyokban épp úgy szidták a kormányt, mint a kávéházak hivataltleső lateinerei.

A csanádmegyei nemesség rég ismeretes arról a tulajdonáról, hogy fehér kabátot visel, de azért a vörös kedvenc színe. Republikánusok és demokraták — bizonyos fokig.

A megye egyik leggazdagabb ura, Blaskovits István is az: s ahol a vezér, ott a többi.

Tisza Kálmán néhai népszerűségének idejében különösen erős demokratát játszott a csanádmegyei nagy úr, ki kompakt pártjával, ha Makón a megyei közgyűlésen megjelent, játszva verte le a Deákpártot nem egyszer...

Egészen kedvet kapott a közélethez, s késő korában olvasgatni kezdve, szép képzettségre tett szert, úgy, hogy néha egy-egy csinos beszédet is kivágott, mindig demokrata színezetűt, mert hát ilyen a divat, az ilyet tapsolják meg erősen.

Növekedett is hírben, dicsőségben Blaskovics István. Egész nymbust font feje körül a közvélemény, mely szárnyaira kapta. Ura volt, Nyári Pálja volt már a megyének, hatalom volt a szava, zászló a neve.

Lőn pedig ezekben az időkben, hogy döntő harcra készült a megyebeli Deákpárt a Tiszapárt ellen, a saját kebeléből akarván alispánt választani.

De ezt már nem engedhették Blaskovicsék. Azért is meg fogják mutatni, hogy az ő jelöltjük győz. S nem kíméltek e végből semmit, talpra volt állítva minden szavazat.

Az alispán-választó közgyűlés reggelén nagy izgatottság uralkodott Makón, amint kora hajnaltól kezdve seregleni kezdtek a falvakból a bizottsági tagok.

Az emberek nagy csoportokban álltak künn az utcákon s találgatták minden egyes kocsi beérkezésekor: »ez is egy baloldali voks, meg ez is... Melegé lesz a Deákpártnak« — míg megint nem jött egy deákpárti korifeus öt-hat bizottsági taggal, ami megint megnyújtotta a nép ábrázatát kesernyésre, mert a nép mindig azon a párton van, mely a legtávolabb van a kormánytól.

Lett bezzeg nagy öröm és éljenzés, mikor végre számos kocsitól kísérve a Blaskovics István ötlovas fényes fogata robogott be Királyhegyes felől.

No, most már biztos a baloldal győzelme. A »nagy demokrata« behozta összes párthíveit.

Megállt a fényes fogat. Blaskovics leugrott a megyeház előtt s a kapuban ráváró barátai felé sietett, midőn eléje áll Szabó Pál uram, jómódú politikus. paraszt Makóról, s elébe nyújtja nyájasan nagy kerges tenyerét:

— Szerbusz Pista öcsém! De jó, hogy eljöttél az embereiddel!

A Blaskovics vér fölforrt benne erre a szóra. Fülég vörösödött, azután elhalványult, alig bírta dadogni a kocsinak: — Fordulj meg! — Várj, hadd üljek föl. Hajts lóhalálában haza! Nem kell a politika.

És a nagy demokrata azóta sem teszi a lábát a csanádi megyeházba. Az a »Szerbusz öcsém« elriasztotta a közügyektől örökre.

Ha ezt a tárcát összevetjük a »Szervusz, Pali bácsi!«-nak a Jubileumi Kiadásban található szövegével, azonnal világossá válik, hogy a makai história az alap-anekdota. Mikszáth Szegeden, esetleg Makón jártában¹¹ hallhatta még szegedi újságíróskodása idején, abban az időben, melyet maga is az »anyaggyűjtés« idejének nevezett,¹² és amikor a szegedi paraszt-polgári világ sajátos demokratizmusa egyébként is fogékonnyá tette az ilyen témák iránt. Az anekdota szembeötlő csattanója a paraszti parola visszaautasítása. A paraszfi »bizalmaskodás« jellemző úri gesztust vált ki Blaskovics Istvánból, ahogy mondani volt szokás: »Kocsiba vágja magát«, parancsot ad a kocsisnak, hogy azonnal hajtson haza. Ez a később is sokat látott nyegle dzsentrí-geztus élhetett legélénkebben és legbosszantóbban Mikszáthban. A későbbi, 1898-as változatban is lényegében ugyanez a mozzanat, a paraszti kézfogás és bizalmas megszólítás elől magát »kocsiba vágó« »demokrata« alakja adja meg az elbeszélés végső értelmét.

Csak hogy itt már nem egy, hanem két kocsiba-ugrás szerepel. Az egyik azonos jellegű Blaskovics Istvánéval és az elbeszélés végén foglal helyet. A másik megelőzi ezt, s a »Szervusz, Pali bácsi« Molnár Pálja ez esetben ostoba, gögös, utálatos arisztokrata rokonsága elől menekül.

Nyilvánvalóan az áll ennek a háttérében, hogy az alap-anekdota pregnáns csattanója a magát megtagadni nem tudó dzsentrí jellemző emberi magatartásának adekvát szimbólumává kristályosodott Mikszáthban. A Mikszáth által ismert magyar »demokraták« szükségképpen az úri gög e gesztusával reagálnak az ösztöneikből ki nem irtható nemesi önértzet valóságos, vagy vélt megsértésére. Jöhet ez a sértés akár az arisztokráciától, akár a parasztságtól. Ezért alkalmazza Mikszáth 1898-ban az 1881-es anekdota főmotívumát mostmár két, mégpedig ellentétes tendenciájú beállításban. Mély lényeglátásra valló írói fogással így két pólust alakít ki elbeszélésében. E két pólus között zajlik az a fordulatokban gazdag cselekménysor, mely összeköti és végül az olvasó számára is egyértelművé teszi a két ellentétesirányú jelenetet: kiderül, hogy az arisztokraták elutasítása mögött sem valódi demokratizmus rejlik, hanem ugyanaz az úri gög, ami a paraszti parolát is eltaszítja magától.

A két fordulópont egy epizódból való kiformálása, majd a fenti módon való elvi egybeolvasztása, egyike azoknak a »bűvészmutatványoknak«, melyekkel Mikszáth életművében lépten-nyomon találkozhatunk. Egyúttal az anekdotizmus egyik sajátos alkalmazásának, az anekdota elbeszéléssé bővítése folyamatainak is tanúi lehetünk a két változat egybevetésekor. Az »A magyar demokratá!«-ból sarjasztott »Szervusz, Pali bácsi!« cselekménye bőséges alkalmat nyújt a két kocsiba ugrás között a korabeli magyar viszonyok szatirikus ábrázolására. Természetesen az, hogy az anekdota elbeszéléssé nőtt, nemcsak szerkezeti bonyolultabbá válást, hanem eszmei összetettebbséget is eredményezett. Így az alap-anekdota csattanója is módosult bizonyos mértékig. Míg a makai találkozásban egy becsületes, naiv paraszt-politikus spontán gesztusa váltja ki a »demokrata« rejtett arisztokratizmusát, addig az 1898-as változatban ezt egy részeg, mocskos ellenzéki kortes kaján pimaszsága idézi fel. Ez így is van rendjén. Blaskovics Istvánról, »A magyar demokrata!« főszereplőjéről egy pillana-

¹¹ Lásd Mikszáth »Szeged Makón« c. írását a Szegedi Napló 1879. jún. 4-i számában.

¹² Mikszáth beszéde a szegedi jubileumi ünnepségen. Szegedi Napló, 1910. jan. 9.

tig sem hitte komolyan az olvasó, hogy igazán demokrata, hiszen demokratikus beszédeit is csak divatból mondta. Molnár Pál viszont, a »Szervusz, Pali bácsi!« demokratája« az arisztokráciával való szakítás után meggyőződéses demokrata lesz. Mikszáth kitűnő jellemábrázoló készségét bizonyítja, hogy a végső, a leleplező fordulatban a régi anekdotát hozzáigazítja a saját demokrataságát okos könyveken edzett Molnár Pál jelleméhez s a tudata mélyén rejtőző úri gőgöt kicsiholó ellentétet ehhez méretezi.

Végül kimondja, amit Blaskovics István esetében szükségtelen volt kimondania, elég volt éreztetnie: a vér nem válik vízzé, a magyar nemes, akármilyen kurtanemes is, nem tud igazi demokratává lenni. Legalábbis ha jómódban él. Legfeljebb arisztokratizmusa ölt új formát. (Molnár Pál így jellemzi amerikai társadalmi pozícióját: »Úgy vettek már ott minket... mintha az *első hajón* jöttünk volna be.«)

Az 1881-es és az 1898-as változat bevezetésének egybevetése külön tanulságos Mikszáth világnézeti állásfoglalása módosulásának tanulmányozása szempontjából. Erre itt nincs módunk részletesen kitérni.

NACSÁDY JÓZSEF

GERMÁN EREDETŰ MAGYAR SZEMÉLYNEVEK OKLEVELEZÉSÜNK KEZDETEITŐL A KÖNYVNYOMTATÁS KORAIG

Az a tény, hogy jelen közlemény egy tizenöt évvel ezelőtt elkezdett s máig sem lezárt monografikus célkitűzésű vállalkozásból hoz szemelvényeket, elengedhetlenné tesz bizonyos bevezető megjegyzéseket. Első sorban is azt szükséges megjegyezni, hogy a közleménynek a szó legszorosabb értelmében vett szemelvényes voltára való tekintettel nem lehet szó olyan »Bevezetés«-ről, amely az anyag feldolgozásának elvi-módszertani szempontjait részletesen ismertetné, amely a tárgy különleges problematikáját általánosabb összefüggésekbe ágyazná be, amely tehát a munka egészének alapjait körvonalazná. A közölt részleteknek ennél fogva önmagukban kell megállniuk s a következőkben csupán arra szorítkozhatunk, hogy néhány feltétlenül közlendőnek vélt mozzanatra hívjuk fel a figyelmet.

A germán eredetű magyar személynevek kérdésével másfél évtizeddel ezelőtt kezdtünk foglalkozni, PAIS DEZSŐ indítása nyomán és útmutatásai segítségével. Munkánk kezdeti stádiumában csak a XI—XIII. századi nyomtatásban megjelent okleveles anyagot ölelte fel. A most közölt szemelvények alapja lényegesen kibővült: a publikált okleveleknek oklevelezésünk kezdeiteitől a könyvnyomtatás koráig történt feldolgozásán nyugszik. A kör tehát jóval nagyobb, de egyáltalában nem teljes. Ahhoz, hogy gyakorlatilag megközelítő teljességről lehessen beszélni, szükség van az egyéb források feldolgozására is ugyanakkor pedig az 1527-es korhatár kitolása sem kerülhető el. Annak a munkának, amely germán eredetű személyneveinket monografikusan kívánja feldolgozni, mennyiségi tekintetben ez az előfeltétele.

A mennyiségi szempontnak azonban minőségi vonatkozásokban is van jelentősége. Nem látszik ugyanis kétségesnek, hogy nagyobb anyag feldolgozásával olyan adatok merülhetnek fel, amelyek hangtani, jelentéstani vagy más tekintetben kétes származtatásokat tisztázhatnak. Hogy erre milyen nagy szükség van, az éppen a közölt részletek mutatják. Munkánk jelenlegi állásánál ti. az volt az egyik legfontosabb célkitűzésünk, hogy ne csak a félreérthetetlenül magyarázható, egyértelmű összefüggéseket vegyük tekintetbe, hanem utaljunk az esetleges származtatásnak olyan lehetőségeire is, amely bizonyos szempontból más vagy esetleg több más alternatív megoldás mellett is megállhatja a helyét. Ennek az eljárásnak az a következménye, hogy gyakran kellett megelégedni a különféle lehetőségek felvetésével, anélkül, hogy biztos eredményeket sikerült volna elérni. Bizonyos, hogy a személynevek területén a származtatás kérdése éppen a gyakori átvételek, a jelentéstani összefüggések elhomályosulása, a nevek értelmi kapcsolatokból való kiszakítottasága stb. miatt nem egy esetben megoldhatatlan kérdés marad. Ugyanakkor azonban meg vagyunk győződve arról, hogy a ma még kétes kérdések egy része később tisztázódni fog.

Arra a problémakörre, amelynek ismertetése a monografikus feldolgozás természetes »Bevezetés«-ét jelenti, a germán és a magyar személynévadás és -képzés sajátosságaira és a kettő közötti általános összefüggésekre nem térhetünk ki. A rendszerezésnél irányadó szempontról azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy a címszavakként az egyes nevekre vonatkozó adatok közül azt választottuk ki, amelyek helyesírási és más tekintetben is a név tipikus alakjának tekinthető. A főtípus változatait mindig maga az alapcikk dolgozza fel, a változatok azonban utalószó formájában külön is szerepelnek.

Az általánosan ismert és használt rövidítésekén kívül — egyes esetekben a szokástól eltérően — a következő rövidítéseket használjuk:

E. = A pannonthalmi Szent-Benedekrend története. Szerk. Erdélyi László. I—XII, Bp., 1902—1916.

Först. = FÖRSTEMANN, ERNST: Altdeutsches namenbuch. Zweite, völlig umgearbeitete auflage. Bonn, 1900.

H. = RADVÁNSZKY BÉLA és ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héderváry-család oklevéltára. I—II, Bp., 1909—1922.

HC. = HEINTZE—CASCORBI: Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich. Siebente, sehr verbesserte und vermehrte Auflage herausgegeben von Prof. Dr. Paul Cascorbi. Halle—Berlin, 1933.

Sz. = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray-család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula. I—II, Bp., 1887—1889.

W. = Árpádkori új okmánytár. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából közléstérsi Wenzel Gusztáv. I—XII, Pest, 1860—1874.

Z. = A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván és Véghely Dezső. I—VI, Pest, 1871—1890.

A(da)lbert(us)

Adataink kiindulópontja a germ. *Athalbraht* személynév, amely a VI. századtól kezdve igen gyakran és különböző változatokban szerepel nyugati forrásokban (vö. Först. 163). Az összetétel első tagja az *athal* tő (óé. *adhall* »natura, indoles«, ófn. *adal* »genus«), második tagja pedig a *berhta* tő (gót *ba-irhts*, ófn. *beraht* »clarus«). A legrégebb kimutatható alak, az *Athalbraht*, az ófn. korszakban az ófn. hangfejlődés törvényeinek és sajátosságainak megfelelően fejlődött tovább, s ennek eredményeképpen számos szabályosnak tekinthető változatcsoport alakult ki. Hazai okleveleinkben a XII. század derekától kezdve tűnik fel a név *Adalbert(us)* változata, s ez a teljes alak végigvonul a XV. század végéig. (Első adat 1153-ból (E. I, 602 [14]), utolsó 1469-ből (H. I, 353 [268])). Az adatok száma nem túlságosan nagy: mindössze tizenhárom a jelzett időszakban, ebből is négy a győri székesegyház védőszentjének neve. Magyar nyelvi vonatkozásban az *Adalbertushoz* nincs mit hozzátenni, hiszen a *th > d* fejlődés éppúgy ófn. fejlemény, mint a második tag magánhangzójának palatálissá válása. Ami problémát jelenthet, az a közvetlen ófn.-kfn.-ből való átvétel, vagy az egyh. lat. közvetítés kérdése. Az a tény, hogy a személynév változatlan alakban szerepel — és pedig többnyire egyházi személyek nevéként — az utóbbi eshetőséget valószínűsíti. Egy 1134-ből származó adat ellenben, az *Adilbreth*, nyilvánvalóan közvetlen átvétel. Ez a személynév ugyanis teljesen kiesik az *Adalbert(us)* sorból s az *Athalbraht*nak egy korábbi változata. Az *athal > adil*

szabályos és gyakori késői ófn. fejlemény, a *breth* tag pedig vagy a *beräht* > *breht* alakból fejlődött ki a *-h* eliziójával (vö. a *nicht* > *nit* analógiával), vagy a *berhta* > *berht* > *bert* sor utolsó alakjának metatetikus variánsa (vö. Först. 163). Az *Adilbreth* a XII. században felnémet nyelvjárási változat s mint ilyen kerülhetett hozzánk.

Az *Athalbraht* késői ófn.-kfn. változatai közül leggyakoribb okleveleinkben az *Albert* alak. Meg kell ugyan jegyezni, hogy az *Athalbraht* > *Albert* fejlődés germanisztikai szempontból nem teljesen egyértelmű, az *athal* > *al* lehet ugyanis haplogikus fejlemény, de az a lehetőség is fennáll, hogy az *al* tag az *alda* (gót *alds*, ófn. *alt* »vetus«) vagy az *alfi* tő (óé. *alfr*, kfn. *alp* »elb, elf«) asszimiláción alapuló változata (vö. Först. 55, 64 és 163). E bizonytalanságtól függetlenül bizonyos azonban, hogy az *Albert* rendkívül gyakori a kfn. korszakban. A német nyelvérzék az *Adalbertet* és az *Albertet* a késői ófn. és a kfn. periódusban általában azonosította, nemegyszer áll a két név egymás helyett. Nálunk határozottan elkülönülő névként szerepelnek, az egyetlen kivétel éppen ezt a tényt támasztja alá: Nagymihályi Gergely fiát, *Albert* vránai perjelt, Zsigmond egyik konstanzi oklevele nevezi következetesen (összesen kilencszer) *Adalbertusnak* (Sz. II, 190—191 [145]), míg a magyarországi oklevelek mindvégig *Albertnek*, illetve *Albertusnak* ismerik. Az *Albertra* vonatkozó első hazai adat 1105—1116-ból származik: »*Alberto diacono*« (E. I, 594 [4]). A XII. században több adattal nem találkozunk; a XIII. század első felében viszont tizennyolcszor lép fel a név, s a tizennyolc esetből nyolc fokozott figyelmet érdemel, amennyiben a név ezekben casus obliquusban is *Albert* alakban szerepel. (1211 kétszer, E. X, 504 és 514 [8]), 1235: »*Alberth de genere Bogadradowan*« (W. VII, 4), 1237 másodpéldány (W. VII, 26), 1237—1240, IV. Béla oklevelének piszkozatában; háromszor különböző személyek nevéként (E. I, 774, 777 és 782 [185]), 1243 (W. II, [93]). Ebben az összefüggésben kell megemlíteni a Vár. Reg. *Olbert* adatát is (242 §), amelyet egyébként más vonatkozásban is meg kell vizsgálni. Végül ugyancsak ide tartozik egy 1237-es *Olbert* adat (W. VII, 26). A felsorolt adatokból az a tény állapítható meg, hogy az *Albert* név elterjedésének első szakaszában nagyjából egyforma az eloszlás az *-us* végződéssel szereplő és a latinos végződés nélküli adatok között. Ez a jelenség viszont ellene szól az EtSz. megállapításának, amely szerint a »m. *Albert* latin eredetű« (EtSz. 67). A megfogalmazás egyébként sem pontos, hiszen csak a közvetítés kérdéséről lehet szó, mert az *Albert* germ. eredetéhez nem fér kétség. Ebben az összefüggésben kell visszatérni a név fentebb már érintett *Olbert* változatára is. Az *Athalbrahtnak* FÖRSTEMANN tanúsága szerint felnémet nyelvterületen a VIII. sz. végétől kezdve vannak *Olbert* ~ *Olpert* változatai. (Först. 58, a jelenségre vonatkozóan pedig hangtörténeti szempontból vö. PAUL—GIERACH, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Halle, 1939. 111 §: »Im Bairischen sind *a*, *â* in weitem Umfange zu *o* verdumpft«.) A Vár. Reg. említett adata, valamint ugyanezen forrás 358 §-ának *Olberto* adata és az idézett 1237-beli *Olbert* amellett szól, hogy — legalábbis helyenként — az átvétel közvetlenül a kfn.-ből történt. Ugyanakkor pedig semmi sem szól az ellen, hogy ezt a megállapítást ne lehessen a többi XIII. századi adatra is vonatkoztatni. Az a hangtani jelenség ugyanis, amelyre az EtSz. utal, ti. a második szótag *b*-jének elzöngégtlenülése, nem általános a felnémet nyelvterületen sem. (Az EtSz. gondolatmenete értelmében a magyar *Albertnek* csak egyh. lat. előzménye lehetett, mert a kfn. hangfejlődés törvényeinek megfelelően az *Albert* az átvétel idején *Alpertté* fejlődött. Minthogy azonban adataink forrása a korábbi

alak, közvetlen előzményeként az egyh. lat.-ban megkövesült korábbi, azaz késői ófn. hangalakot kell feltételezni. Emellett pedig tény az, hogy az *Albert* ~ *Olbert* változat egyáltalán nem ritka a kfn. korszakban, az utóbbi meg egyenesen jellegzetesen felnémet fejlemény. (Vö. ezzel kapcsolatban FÖRSTEMANN adatait, illetve forrásait (Först. 58 és 162), valamint HEINTZE—CASCORBI adatait (HC. 116).) Mindezek alapján az a véleményünk, hogy a magyar *Albert* személynév a német név közvetlen átvétele. — A további XIII. századi adatok nem hoznak újat. Mind az egyetlen esetben felbukkanó *Alberd* alak (1211-ből, E. X. 514 [8]), mind pedig egy 1291/1372-ből származó okl. szövegrészlete: »contra *Abbertum* ducem Austriae« (Sz. I, 35 [29]), nyilvánvalóan elírás, annál is inkább, mert az előbbi helyett a tiszttáztatban *Albert* áll. A személynév története a továbbiakban csak mennyiségi tekintetben alakul érdekesen: a XIV. századtól kezdve az *Albert* igen gyakorivá válik okleveleinkben, de következetesen latinositott formában szerepel, mégpedig legtöbbször *casus obliquus*ban. Az adatok száma 1301-től 1527-ig négyszáznégyszer, s eloszlásuk társadalmi szempontból rendkívül sokoldalú: az *Albert(us)* jobbagynévként éppúgy előfordul, mint főrendűek vagy egyházi személyek neveként.

Ugyancsak az *Athalbraht* késői ófn. illetve kfn. változatai közé tartozik az *Albrecht* személynév, amely a kfn. korszakban ugyanolyan gyakori, mint az *Albert*. (A második fő hangalakja a *berhta* fő egyik fejlődési irányával kapcsolatos germanisztikai kérdés, amelyet nyomon követni elsősorban felnémet területen lehet.) Nálunk az *Albrecht* változat sokkal ritkább, mint az *Albert*. Szabályos alakjában csupán négy adat van rá: 1156/1412: »*Albrecht hospes teutonicus*« (K.), 1171/1392: *Albrecht* (K.), 1266/1274: »*Albrecht civis de Corpona* (W. VIII, 106) és 1282: *Albreht* (W. IX, 240). (Az utolsó adat mint helyesírást változtat érdemmel említést.) Az *Albrecht* nyelvjárási variánsát őrizte meg egy 1299-es okl. szövege: »*Olbricht de Botyan*« (W. X, 230), s ehhez sorolnók a Vár. Reg. egyik adatát is: *Olbruh* (334 §). A szókezdő magánhangzó zártabbá válása — akár csak az *Olbert* esetében — felnémet fejlemény, éppúgy, mint az *e > i*. De ugyan csak német nyelvjárási sajátosság a szövegi *t* lekopása, s ez még egy harmadik adatot sorol ide: 1274: »*Albrech Cunch filius Snap*« (W. IX. 54). Magyar vonatkozásban a Vár. Reg. adatával kell külön foglalkozni. Ebben az esetben ugyanis az *Albrich* ~ *Olbrich* ~ *Albrech* ~ *Olbrech* típus magyar hangtani és helyesírási sajátosságot mutat. A szövegi *-uh* ugyanaz a jelenség, mint amely a *Hedreh* ~ *Hedrih* ~ *Hedruh* csoportnál jelentkezik, vagy az *Oldruh* esetében. Itt is fel kell tételeznünk, hogy az *-u-* hangértéke *ü*. (Ugyanakkor persze azt a lehetőséget sem utasíthatjuk el, hogy az *Olbruh* egészen más germ. személynévből származik. Az *alfi* és a *ricja* (gót *reiks* »könig« és *reiki* »reich«, ófn. *rih* *hi*) ua.) tövek összetétele, az *Albirich* > *Albri(c)h* személynév ugyanis rendkívül gyakori a kfn. korszakban, ennek nyelvjárási alakja az *Olbrich*, amelyből az *Olbruh* minden nehézség nélkül származtatható.)

Az *Athalborahht*-származékok között különálló helyet foglal el egy 1141—1161-es adat: *Alpreto comite* (K.). Első tagját tekintve az *Albert* ~ *Albrecht* típushoz tartozik, második tagja viszont az *Adilbreth* alakhoz utalja, azzal a megjegyzéssel, hogy *b > p* még jellegzetesebben felnémet nyelvjárási változatnak minősíti, mint a fő metatetikus alakja.

A tárgyalt változatokon kívül nem egy adatot vagy adatcsoportot lehetne több-kevesebb valószínűséggel az *A(da)lbert(us)* címszó alatt összefoglalni. A származtatás azonban csak a felsorolt esetekben bizonyos — legalábbis magyar

szempontból (csupán az *Olbruh* jelent kivételt) — úgyhogy a még számításba jöhető személynevek külön címszó alatt szerepelnek.

Adilbreth 1. A(da)lbert(us)

Affia

Háromszor fordul elő a csornai konvent egy 1411-ből származó oklevelében. (E. III. 459—461 [17]). Összevethető az *Affi ~ Affo ~ Eiffo ~ Effio* személynevekkel, melyek az *af* tő (valószínűleg az óé. *afi* »avus«, *afl* »robur«, *afla* »posse, gignere« szavakkal függ össze, bár lehetséges, hogy valamely más összetétel — pl. az *Agfried* — kurtítása révén keletkezett) valamelyik összetételének germ.-ban kurtított és kicsinyítő képzővel ellátott származékai (vö. Först. 14).

Aga

1237—1240-ből van rá egy adat: egy nyalkai lovasszolga neve (E. I, 772 [185]). Kapcsolatba lehet hozni a germ. *Ago* személynévvel, mely az *ag* tőből (gót *agan* »sich fürchten«, óé. *agi* »unruhe«, ófn. *aki* »disciplina«, vágy óé. *egg*, ófn. *ekka* »ecke«, esetleg gót *ahjan* »glauben«, *aha* »sinn, verstand«) alkotott személynevek valamelyikének kurtított és az -o kicsinyítő képzővel ellátott származéka (vö. Först. 14—15). Lehet, hogy az adat véghangzó -a-ja a rövid germ. véghangzó -o helyet gyakran fellépő magyar hang, de megjegyzendő, hogy az *Ago*-nak német forrásokban is van *Aga* változata. Emellett természetesen lehetséges a név magyar közszói származtatása is az *ag* »ramus« szóból.

Agabut

1257: »*Agabut* filius Chom« (W. VII, 333). A nevet a germ. *Agabod* személynévvel lehet egyeztetni, melynek történetileg legrégebb, VIII. sz.-i alakját FÖRSTEMANN az *Acbod* címszó alatt tartja számon (vö. Först. 19). Az első tő szempontjából ebben az esetben az *Aga* kapcsán felsorolt lehetőségek közül a gót *agan* »sich fürchten« jön tekintetbe, mely az *Agafrid*, *Agahild*, *Agamar* stb. nevekben maradt meg. Az ófn. *ekka* vagy a gót *ahjan* az umlautra való tekintettel nem jöhet számításba. A második tő a germ. *bod ~ bōd* tő (ófn. *boto*, óé. *bodhi* »bote«), amely az *agannal* összefüggő *aga* tövel együtt jelentéstani vonatkozásban is kifogástalan személynévi összetételt ad. Germanisztikai szempontból a *bod > but* fejlődés szorul magyarázatra. A véghangzó -d elzöngétlenülése szabályos kfn. fejlemény, s ugyanez áll az -o- zártabbá válására. (Vö. ezzel kapcsolatban a *bod* tő személynévi összetételei közül az *Argebud*, *Ilbuth*, *Saginbuddus*, *Sisebut*, *Willebut* stb. adatokat (Först. 320—321). Mindamellet meg kell említeni azt a lehetőséget is, amely szerint az *Agabut* az *Agapitos* görög név egyik változata. Az első tag magyarázata ebben az esetben nem okoz nehézséget, a -*pit(os) > -but* fejlődést azonban csak bizonyos erőltetettséggel lehetne tisztázni.

Agelista

»domina *Agelista*« kétszer fordul elő a háji káptalan egy 1340-es oklevelében (Z. I, 574 [545]). FÖRSTEMANN nem ismer ugyan ilyen nevet, elképzelhető azonban, hogy az *Agelista* germ. eredetű. Alkotóelemei egyfelől az ismert *ag* tő, másfelől pedig a *listi* tő (óé., ófn. *list*, óé. *listi* »ars«) volnának. Az utóbbi di-

minutívumai között ilyen alakok szerepelnek, mint *Lista*, *Listillo*, *Listin* (Först. 1061). A magyar adat véghangzója tehát lehet magyar kicsinyítő képző, de hasonló funkciójú germ. eredetű hang is. Összegezve: az *Agelista* személynév etimológiai és hangtörténeti szempontból egyaránt származtatható egy *Age-~ Age-listi* összetételből.

Aglent

Az egyetlen vonatkozó adat a váradi káptalan által kiállított, 1280 k. származó okl.-ben szerepel. (Z. I, 48 [51]). Eredetének tisztázásával kapcsolatban az *Aglentet* össze lehetne vetni az *Acland* személynévvel, amely az *ag* (esetleg a bővített alakra, az *agilra* is lehet gondolni) és a *landa* (közgerm. *land* »terra«) tövek összetétele. Ebben az esetben a *-land* > *-lend* fejlődés okoz nehézséget, mégpedig nem a zöngés véghangzó zárhang miatt — ez akár lat. közvetítéssel is magyarázható —, hanem azért, mert a *landa* tónél umlautosodás az adott összetételben nehezen képzelhető el. Ez a nehézség elesik, ha a *-lent* elemet a *lindi* töből (őfn. *lindi*, *lind* »gelind«, őé. *lind*, őfn. *linta* »linde«) származtatjuk. Hangtörténeti szempontból ilyen módon kifogástalan származtatást kapunk, tekintetbe kell viszont venni FÖRSTEMANN megállapítását, amely szerint »die hauptanwendung dieses stammes besteht darin, dass er den schluss femīniner namen bildet... masculīna finden sich kaum« (Först. 1058—1059). Az okl. szövege értelmében pedig a név minden kétséget kizáróan férfit jelöl.

Aladar([i]us)

Meglehetősen gyakori a XIII. században és a XIV. sz. első felében, később azonban a jelek szerint ritkábban használták. A Vár. Reg.-ban kilencszer fordul elő, egy kivétellel mindig zártabb szókezdő mh.-val. Ötször *Oloдарus* alakban (legtöbbször ragozva), a 25, 28, 103 és 174 §§-ban. A 321 § adatát KANDRA *Olo-dari*inek, az EtSz. *Oladari*nek olvassa. A 122 §-ban viszont *Aladarum* olvasható. Ezen adatok mellett meg kell említeni a 105 § *Oldruh* és a 20 § két *Oldoruh* adatát, mert ezek a név átvétele szempontjából jelentősek. 1280-tól kezdve különböző oklevelekben igen nagy számban találkozunk a névvel, mégpedig mindig *Aladar* alakban, csupán az az eltérés, hogy hol kap latinos végződést, hol nem, — a latinosított formában pedig hol *-ius*, hol *-us* a végződés. (A számszerinti megoszlás a következő: húsz esetben szerepel az *Aladar* 1280-tól 1335-ig, százhárom esetben az *Aladarus* változat 1284-től 1355-ig és hatvannégyszer fordul elő az *Aladarius* alak 1280-tól 1334-ig. Egyetlen okl. *Aladarry* adata (1280 k., Z. I, 73 [77]) annál is inkább tekinthető csupán tollhibának, mert ugyanebben az okl.-ben más helyen az *Aladary* alakkal találkozunk. Meg kell jegyezni, hogy ezek az adatok általában a Gutkeled nemzetség kisvárdai ágának leszármazottaira vonatkoznak.) 1335-től az adatok folyamatosága megszakad, s a név majd csak két XVI. századi okl.-ben fordul ismét elő: »*Aladario custode*« (1504, H. I, 498 [352] és 500 [353]).

Az adatok áttekintéséből az a tanulság szűrhető le, hogy a név fejlődésének két szakaszát lehet megkülönböztetni. A korábbi állapotot az *Oloдар(i)us* típus tükrözteti, melyet később az *Aladar(i)us* vált fel. A két típus közötti fejlődés hangtörvényen alapul (nyíltabbá válás), különös sajátosságot nem mutat. Az *Oloдар(i)us*nál is korábbi állapotot őriztek meg viszont a személynév szempontjából a Vár. Reg. *Oldruh*, illetve *Oldoruh* adatai. E kettőt ugyanis össze

lehet vetni a *Héder* név előzményeivel, melynek a következő variánsai ismeretek: *Hedreh* ~ *Hedrih* ~ *Hedruh*. A *Hedruh* > *Héder* fejlődés analógiájára nyilvánvaló az *Oldruh* > *Oldoruh* > *Olodar* fejlődés, ugyanakkor pedig feltehető, hogy a névnek **Oldrih* ~ **Oldorih* változata is volt, mégpedig oly módon, hogy a szóvégi *-h* később csak ortografikus értékkel bírt. (Erre mutatnak a későbbi *Aladari-us* adatok.) Az *Oldruh* ~ **Oldrih*, *Oldoruh* ~ **Oldorih* neveket viszont ismét csak hangtörvényszerűen a germ. *Altarih* > *Aldrich* > *Aldrich* személynévvel lehet egyeztetni. (Az alakváltozatokra vonatkozóan vö. Först. 62—63. Megjegyzendő, hogy FÖRSTEMANN két *Olderich* adatot is számon tart, melyek az *Altarih* név felnémet változatai.) Ezek alapján az *Aladar* (> *Aladár*) származása, illetve fejlődése igen nagy valószínűséggel a következőképpen képzelhető el: ófn.-kfn. *Aldrich* ~ *Oldrich* > m. **Oldorih* ~ *Oldoruh* > *Olodar* > *Aladar* > *Aladár*. Maga a germ. személynév az *alda* tő (gót *alds*, ófn. *alt* »vetus«) és a *ricja* tő (gót *reiks* »könig« és *reiki* »reich«, óé. *rike*, ófn. *rihhi* ua.) összetétele, melyre az első kimutatható adat a VI. sz.-ból származó *Altarih* (vö. Först. 55—56 és 62). Az a kérdés, vajon az *Altarih* > *Aldrich* név összefügg-e az *Ardarik* ~ *Ardarich* ~ *Arderich* névvel, germanisztikai probléma. Annnyit azonban a jelen összefüggésben is meg szeretnénk ezzel kapcsolatban jegyezni, hogy az *Aldarich* az *Ardarich*-ből disszimilációs folyamat eredményeként levezethető, bár FÖRSTEMANN a két nevet határozottan különválasztja egymástól s az *Ardarich*-ot a *hardu* (gót *hardus*, ófn. *hart* »durus«) tő összetételei között szerepelteti (vö. Först. 757).

Agard

A Vár. Reg. két adatáról (114 és 121 §) és az OklSz.-ban is szereplő névről van szó, amelyek minden valószínűség szerint az *agár* közszo. származékai (vö. ezzel kapcsolatban EtSz. 22—23). A közszo. származtatás valószínűsége mellett azonban meg kell ezekkel az adatokkal kapcsolatban említeni egy másik lehetőséget is. Ez pedig az, hogy az *Agard* a legrégebb kimutatható alakjában *Agihard*-nak írott germ. személynév átvétele, mely az *agi* és a *hardu* tövek (a két tőre vonatkozóan l. az *Aga* és az *Aladar[i]us*) cikkeket összetétele, s melynek FÖRSTEMANN többek között *Achard*, *Ahard*, *Agard* és *Akard* változatait is felsorolja (Först. 20—21). E feltevés ellen az szól, hogy a név a kfn.-ben általában csak umlautosodott alakban fordul elő (*Ekehart*, *Ekhart* stb.). Ugyanakkor azonban az is tény, hogy az umlautosodás előtti alak családnevekben mindmáig megmaradt (pl. *Agartz*, vö. HC. 109).

Alard

1295: »Comes *Alardus*« (W. V, 81) az egyetlen adat. Az *Alardus* germ. eredetű, éspedig ebben a formájában haplológikus alakulat. Legrégibb kimutatható alakja ugyanis az *Adalhard* volt, az *athal* és a *hardu* tövek összetétele. (A tövekre vonatkozóan l. az *A(da)lbert(us)* és az *Aladar[i]us* cikkeket.) A kapcsolat az *Adalhard* és az *Alard* ~ *Alart* között ugyanaz, mint az *Adalbert* és az *Albert* között. Az egyh. lat. közvetítés az *Aynardd*-al kapcsolatban jelzett oknál fogva is valószínű.

Alber

Két XIII. századi adat, az 1255-ből származó *Olper* (W. VII, 284) és az 1283-as *Olber* (W. IV, 155) tartozik ide. Fel lehet azonban tenni a kérdést, vajon különálló nevekről van-e ezekben az esetekben szó, vagy pedig az *Albert* egyik

német nyelvjárási változatának jelentkezéséről? A szókezdő magánhangzó zártabb volta, valamint a $b \sim p$ megfelelés az *Adalbert* > *Albert* csoportban is gyakori, a szóvégi *-t* hiánya ellenben nem csupán nyelvjárási sajátosság lehet (mint ahogy az az *Albrecht* > *Olbricht* ~ *Olbrich* esetében), hanem etimológiai eredetű is. Ha az utóbbi jelenséggel állunk szemben, akkor adataink forrása a germ. *Athalbero* személynév, melynek összevont változatai, az *Alber* és az *Alper* FÖRSTEMANN tanúsága szerint nem ritkák a késői ófn. korszaktól kezdve (vö. Först. 161—162). Az első tő az *Adalbert* > *Albert* *athal* tövével azonos, a második tövet viszont a *bera* szó alkotja (óé. *berr*, asz. *bera*, ófn. *bero* »ursus, vir«.).

Alberd 1. A(da)lbert(us)

Albert(h) 1. A(da)lbert(us)

Albeus

A Tihanyi Összeírásban ötször fordul elő, öt különböző személy neveként (vö. E. X, 503—504, 512—513, 515 [8]). További adatok: Vár. Reg. 141, 163, 271, 321, 357, 360 §§, 1237: »magistrum *Albeum*« (E. I, 757 [171]), 1333: »Nicolai filii *Albeus* de Gedy (négyyszer, mindig így! Sz. I, 71—72, 74 [28]), 1416: *Albeus* de Gamas (E. X, 626 [109]). Az idézettekén kívül két adat érdemel még figyelmet: egy *Olbeus* adat (K.) és a Vár. Reg. *Albeu* adata (74. §). A felsorolt esetek túlnyomó többségében a név casus obliquusban szerepel, ennek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy ejtése alanyesetben *Albe-us*, az a lehetőség tehát, hogy az *-eu-* hangértéke α : volna, elesik. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a ragozás tekintetében az oklevelek nem következtetések, néha még egyazon okl.-en belül is mutatkozik eltérés. Így pl. 1211: »... filii *Albeus*«, viszont »... cum filio suo *Albeo*«.) A következtetéseket figyelembe véve arra lehet gondolni, hogy az *-us* végződés éppúgy lehet magyar kicsinyítés, mint lat. *-us*. Az utóbbi eshetőség mégis valószínűbbnek látszik, minthogy a latinosan ragozott alakok vannak többségben. Az *Albeus* származtatására nézve az EtSz. KARÁCSONYI JÁNOS cikkén (Századok XXXVII, 934) alapuló magyarázata, amely szerint a név nem egyéb, mint az *Albert* becéző alakja, tartható, csupán egy vonatkozásban szorul módosításra, illetve kiegészítésre: azt a kérdést, vajon az *Albeus* *alb(e)* eleme az *Albert* névből származik-e, vagy valamelyik más, *athal* + *be-* kezdetű tő összetételéből, nem lehet eldönteni. Ilyen szempontból pl. az *Athalbero* > *Alber(o)* név éppúgy számításba jöhet, mint az *Adalbern* > *Albern*. A konkrét *Albeus* < *Albert* származtatás mellett csupán az a valószínűség szól inkább a többi lehetőséggel szemben, hogy az *Albert* nálunk is rendkívül elterjedt név volt, míg pl. az *Alber(o)*-ra csupán két — egyébként bizonytalan — adatot lehet felhozni, az *Albern*-nek pedig eddig egyáltalán nem akadtunk nyomára. Az EtSz. magyarázatát ebben az értelemben kell tágítani, s akkor valóban nem lehet kifogásolni. Az *Olbeus* variáns ebbe a keretbe minden további nélkül belefér és az *Albert*tal, illetve az *Albrecht*tal kapcsolatban mondottak alapján is minden nehézség nélkül tisztázható. Ami a kicsinyítést illeti, le kell szögezni, hogy a kicsinyítésnek, illetve a kurtításnak ez a módja nem német, mert a kurtítás nem az összetétel határán történt. (Legfőljebb igen elszórtan jelentkező analógiára lehetne utalni, az *Alble* ~ *Elble* diminutívumokkal kapcsolatban (HC. 117)). Nem látszik tehát kétségesnek, hogy a kurtítás, illetve a kicsinyítés már az átvétel után (ti. az *Albert*, illetve *Albrecht* név átvétele után) következett be.

A Vár. Reg. idézett *Albeu* adata külön problémát jelent. Bizonyos, hogy a véghangzó ortogr. diftongusnak æ : hangértéket tulajdonítva (a *Sebő*, *Pető* stb. típus analógiájára) az *Albert* magyarosan kicsinyített származékainak újabb változatát lehetne benne látni, valószínűbb azonban, hogy csupán íráshibáról van szó, s a szöveg szerint tárgyasetben álló név végéről tévedésből maradt le az *-m*.

Albre(c)h(t) i. A(da)lbert(us)

Alch

1437: Georgius *Alch* (Sz. II, 338 [237]), 1515: Paulo *Alch*, Silvestro *Alch*, Benedicto *Alch*, Gasparo *Alch*, Michael *Alch* (E. II, 661—662. [195]) Mindkét okl. szerint jobbágynévekről van szó, mégpedig vezetéknevekről. Csupán lehetőségként szeretnők felvetni, vajon az *Alch* nem az *Albert* ~ *Albrecht* név kurtított és *tš* hangértékű kicsinyítő képzővel ellátott származéka-e, amely morfológiai szempontból az *Albeus*nak felelne meg?

Aleman(nus)

1508: »frater Johannes *Alemannus* ... de Somoghwaar« (E. III, 617 [162]). Az ebben az összefüggésben vezetéknevként szereplő név germ. törzsnévből származik, mely a VI. századtól kezdve nyugati forrásokban gyakran tűnik fel keresztnévként. Eredeti alakja *Alaman*, mely az *ala* (gót *alls* »omnis«) és a *man(n)a* (germ. *man* »vir«) tövek összetétele (vö. Först. 53.).

Aliger

Vezetéknevként fordul elő, egyetlen esetben. 1410: »Michael *Aliger* de Fok« (E. III, 457 [16]). Az *Alger* ~ *Alker* alakban ma is meglévő, s a középkorban sem ritka vezetéknev az *Athalger* személynévből származik (vö. HC. 117). Az *Athalger* a VIII. századtól kezdve fordul elő, s az *athal* (l. az *A(da)lbert(us)* cikket) és a *gairu* tövek (óé. *geirr*, ófn. *gēr*, asz. *gâr* »hasta«) összetétele. Az *Athalger* > *Aliger* fejlődés az *athal* tónél szokásos haplológia mellett regresszív asszimilációs tüneteket is mutat, ezeknek azonban csak germanisztikai szempontból van jelentőségük. (Az *Athalger* variánsaira vonatkozóan vö. Först. 166—167).

Allethe

Két adat van rá, egy-egy 1436-ból származó okl.-ben. »Briccium *Allethe*« (E. VIII, 494 [196] és 499 [199]). A név eredete bizonytalan, de meg lehet kockáztatni a germ. személynévadásban meglehetősen gazdag csoportot alkotó *alid* tövel való összevetését. Az *alid* maga germanisztikai tekintetben sem tisztázott — legalábbis eredetét illetően nem — létezni azonban létezett, amint ezt az *Alidus*, *Allido*, *Alitfrid*, *Alitgar* stb. személynevek mutatják (vö. Först. 76-77). Valamely *alid*-összetétel kurtításos és germ. kicsinyítő képzővel ellátott változata a szabályos kfn. véghangzó-redukció eredményeként *Allethe*nek hangozhatott, s az idézett vezetéknev lehet ennek az átvétele.

Allman(nus)

Egyetlen adat van rá, ugyanabban az okl.-ben, amelyben az *Alemannus* is szerepel: 1508: *Allmannus* prior (E. II, 622 [162]). Az, hogy az előbbi cikkben idézett *Alemannus* és *Allmannus* prior személy szerint nem azonosak, bizo-

nyos. Azt azonban, hogy a két név azonos-e vagy sem, nem lehet eldönteni. Ha ugyanis nincs egyik esetben sem tollhibáról szó, akkor az *Allmannus* az *Alemannussal* ellentétben az *athal*-származékok sorába tartozik, s a legrégibb alakjában *Athalmanként* ismert személynév haplológikus változata (*Athalman* > *Adalman* > *Al(l)man*) (vö. Först. 175 és HC. 117). Azt azonban mindenesetre meg kell jegyezni, hogy a két név germanisztikai szempontból is nem egyszer összefolyik.

Alpert(us) l. A(da)lbert(us)

Altaman

Háromszor fordul elő a XIII. században, éspedig három különböző változatban. 1274: *Oltman* (W. IV, 36), 1276: Comes *Olthoman* (W. IV, 36), 1277: *Altaman* (W. IX, 122). Mindhárom adat a germ. *Aldman* személynévre vezethető vissza, amely az *alda* és a *man* tövek összetétele (a tövekre vonatkozóan l. az *Aladar*(*ijus*) és az *Alaman*(*nus*) cikkeket). Az *Aldman* elsősorban Délnémetországban terjedt el, különösen a IX. századtól kezdve. Innen származnak az *Oldoman* ~ *Oltoman* változatok is (vö. Först. 62).

Althmar(us)

1092/1274: *Althmari* episcopi (E. X, 499 [4]). Az egyik veszprémi püspök neve, mely az *Altaman*hoz hasonlóan az *alda* tő alkotta személynévcsoporthoz tartozik. A második tő alapja a *māru* szó (gót (*vaila*-)*mērs*, ófn. *māri* »clarus«). A germ. személynév legrégibb alakja az *Aldemar* (VIII. sz.), melyből kontrakció, illetve szabályos felnémet *d* > *t* fejlődés eredményeképpen jött létre a késői ófn. korszaktól kezdve gyakori *Altmar* (vö. Först. 62).

Aman(us)

1211: *Aman* (E. X, 504 [8]), 1505: »... *Amano* ... presbytero« (E. III, 593 [139]). A két adat a germ. *Aman*, illetve latinositottan *Aman(n)us* személynév átvétele, mely a VIII. századtól kezdve ismert. A germ. eredeti már csonkulat és nem egyéb, mint az *am* tő (valószínűleg az óé. *amma* »grossmutter«, ófn. *amma* »mutter, amme« szavakkal függ össze) bővített alakja, az *amal* mellett ritkábban előforduló *aman* (vö. Först. 96 és 87).

Ampudin

1171 k.: *Ampudin* palatinus (E. VIII, 274 [5]). Az adat germ. eredetűnek látszik, bár magyarázata okoz bizonyos nehézségeket. Első tőnek az *am*- tekinthető, ennek származtatása azonban germanisztikai vonatkozásban is többféleképpen lehetséges. Az *am* tövet ugyanis éppúgy azonosíthatjuk az *Aman* személynévvel kapcsolatban említett *am* tövel, mint ahogy összefüggésbe hozhatjuk a közgerm. *hama* »tegmen«, *handu* (ófn. *hant* »manus«), vagy *hund* (ófn. *hunto* ~ *hunno* »centurio«) szavakkal is, melyek mindegyike személynévalkotó tő (vö. Först. 87, 743 és 747). Ezeken kívül még a gót *hana* »gallus« is számításba jöhet (Först. 746). A felsorolt tövek valamelyikéhez járul a *bod* ~ *bōd* tő (gót *biudan* »bieten« és ófn. *boto*, óé. *bodhi* »bote«), amely második tagként rendkívül gyakori: FÖRSTEMANN nem kevesebb, mint 117 különböző példát sorol fel a -boddal képzett nevekre (vö. Först. 319–320). A -bodnak -but ~ -put vál-

tozata sem ritka, s ismert az *-in(i)* kicsinyítőképzős változat, a *Bodin* is, különböző variánsokban (*Botin* ~ *Buoden* ~ *Budin* stb.). Az *Ampudin* adat mármost minden nehézség nélkül felfogható a felsorolt tövek bármelyike + *bod* ~ *bud* + *in* összetételeként, hangtani szempontból az ilyen származtatás nem okoz nehézséget, hiszen az *Ampudin* -*m*-je asszimilációs úton akkor is létrejöhetett, ha pl. a *hand-bodin* összetételt tételezzük fel. Emellett azt is le lehet szögezni, hogy bármely származtatás jelentéstani tekintetben is kifogástalan. Mindamellett tény az, hogy FÖRSTEMANN az említett tövek egyikének sem ismeri összetételét a *bod* tövel. Az egyetlen általa idézett név, amely egy feltételezhető **Ambod*hoz közeljár, az *Amalbald* ~ *Amalbold* volna (Först. 90). Az *amal* fő megrövidült *am* alakja gyakori ugyan, de a *-bold*ból — még a magyar hangfejlődést is tekintetbe véve — legfőljebb *-bod* volna várható (vö. *Theobald* > *Tibód*, *Amalbald* vagy *Hunbald* > *Ombold* > *Ombód*) és semmi esetre sem a *-bud(in)*.

Angland(us)

Egyetlen adat 1400-ból: »Thomam dictum *Anglandum* de K...ch« (E. II, 603 [235]). Kérdés, vajon az adat — amely egyébként az idézett összefüggésben nem közvetlenül személynévi funkciót tölt be — személynévi eredetű-e, s nem egyszerűen országnéven alapul-e? Elvi akadály a elsőnek felsorolt eshetőségnek sincs. Ha ugyanis az *Anglandus*ban személynévet látunk, (amely mindenképpen germ. eredetű, az eredet kérdésén egyébként a második alternatíva elfogadása sem változat), akkor első tagja az *ang* fő (őfn. *ango* »stachel, angel«), amely bővített *angil* és *angin* alakjában is jelentős szerepet játszik a germ. személynévadásban (vö. Först. 107 és 119). A második tag az ugyancsak gazdagon képviselt *landa* fő (közgerm. *land* »terra«). Őfn.-kfn. hangfejlődési okoknál fogva az első tag umlautjának hiánya okoz bizonyos nehézségeket a magyarázatnál, bár ez a nehézség kiküszöbölődik, ha az egyébként ritkább rövidebb tövet tekintjük kiindulópontnak. Ezen kívül pedig itt is meg kell jegyezni azt, hogy a számos *ang* ~ *angan* ~ *angin* származék között FÖRSTEMANN *Anglandot* nem tüntet fel, s ilyen név a *-land* végződésű személynévek között sem szerepel (vö. Först. 107—119 és 1003).

Arc(h)inus l. Art(h)inus

Arnald(us) l. Arnold(us)

Arnoch l. Arnold(us)

Arnold(us)

Első adat 1181-ből: »*Arnolt* amplius archidiaconus« (EtSz. 138). 1228: »*Arnoldus* filius Peterd« (W. VI, 291), 1234: *Arnolt* Comes (W. VI, 346. Ugyanitt *Arnolth* változatban is), 1247: »*Arnoldus* Decanus Quinqueecclesiensis« (W. VII, 172). Ettől kezdve ötvenhárom adat a XIV. sz. végéig, mindig *Arnoldus* alakban, többnyire casus obliquusban. Le lehet tehát szögezni, hogy a névnek helyesírási tekintetben is ez lett a megszilárdult formája, amely egyébként semmi említésre méltó sajátosságot sem mutat. Az eredet kérdése világos: a VI. századtól kezdve előforduló, legrégebbi alakjában *Arnoald*ként feljegyzett germ. személynév átvételéről van szó. Ez az *Arnoald* az *ara* ~ *arin* fő (gót *ara*, óé. *ari*, őfn. *aro* »aar«, ill. óé. *örn*, asz. *earn* ua.) és a *vald* fő (gót *valdan* »regnare«) összetétele, amelynek leggyakoribb továbbfejlődött változatai az *Arnold* ~ *Arnolt* és az *Arnald* (vö. Först. 140). A lat. *-us* végződés előtt az *Arnold* a kfn.-ben is megtartja a

d-t, ez azonban abszolút véghangzó helyzetbe kerülve a kfn. hangtörvény értelmében zöngétlenné válik. Az idézett *Arnolt* illetve *Arnolth* változat tehát kfn. fejlemény, egy 1289-es okl. *Arnold* adata ellenben — az -us elhagyásával — csak nálunk jöhetett létre. Az a tény, hogy az esetek túlnyomó többségében az *Arnoldus* alak szerepel, arra mutat, hogy a név egyh. lat. közvetítéssel került hozzánk.

A főtípus mellett elszórtan különböző variánsokkal találkozunk. Ilyen az. 1242-ből származó »*Arnaldus palatinus*« adat (W. II, 86), amely gyakori német változatot őrzött meg (vö. Först. 141), vagy a Vár. Reg. *Ornoltus*, ill. *Ornoltum* nevei (5 §), amelyek közvetlen kfn., azon belül is bajor-osztrák forrásra vallanak. Ugyanide tartozik egy 1296-ból származó okl.-ben a »Comes *Ornolth*« (W. X, 154), míg az 1285-ös »*Ornoldus de Boxa*« (W. IX, 310) délnémet eredetű ugyan, de a lat. közvetítés nyomait is magán viseli.

Különálló csoportot alkotnak a XIII. század utolsó negyedének egyes adatai, amelyek a magyar hangfejlődés félreismerhetetlen jeleit mutatják. 1274: »*Arnoth*. de genere Sudan« (W. IX, 67), 1297/1300: »Magister Dionysius filius *Arnoch*« (W. X, 100), 1300/1300: »Magister Dionysius filius *Arnoch*« (W. X, 264). Az utóbbi két eset nyilvánvalóan másolási hiba, s a helyes alak itt is *Arnoth*. (A *th* összetévesztése *ch*-val, illetve a *t* és a *c* felcserélése a nem túlságosan ritka hibák közé tartozik a XIII—XIV. századi oklevelekben. vö. pl. *Dethylinus* ~ *Dechylinus* (E. II, 369 [104]), 1211: *Chymotey* (a fogalmazványban *Chemotoy*) (E. X, 512 [8]), amely *Thymotey* helyett áll, a *Geech* helységnév ugyanazon okl.-en belül *Ge(e)th* változatban is szerepel (1354, Z. II, 555—556 [417]), vagy idézni lehet egy XIII. századi okl.-ből: ...versus Marchek, vulgariter zarrazwam, Teutonicè vero duer *Mauch* vocati.« A *Mauch* szó a »vám« jelentésű *mauth* megfelelője.) Mindhárom példában szembeszökő az -l- kiesése és ez jellegzetesen magyar hangtörténeti jelenség.

Az *Arnold*-csoporttal kapcsolatban meg kell végül említeni egy 1247-es okl. »*Arnoldinus Decanus Quinqueecclesiensis*« adatát is (W. VII, 171) — ugyanarról a személyről van egyébként szó, aki az egyik fentebb idézett okl.-ben *Arnoldus* néven szerepelt —, amely nem egyéb, mint az *Arnold* név germ. -in kicsinyítő képzővel ellátott származéka.

Arnoldinus l. Arnold(us)

Arnolt(h) l. Arnold(us)

Arnoth l. Arnold(us)

Art(h)inus

1269: *Archinus* (W. VIII, 172), 1272: »*Arcynus* Villicus de vico Latinorum Strigoniensis« (W. VIII, 276). Ugyanebben az alakban még egyszer ugyancsak 1272-ből (W. VIII, 285). 1277: »*Archynus* civis Strigoniensis« (W. IX, 128—129). A négy adat ugyanarra a személyre vonatkozik, a név három változata tehát csupán helyesírási variáns. A származtatás kérdése nem dönthető el teljes bizonyossággal, mégis, a legvalószínűbbnek a következő magyarázat látszik: feltehetően ebben az esetben is azzal az elírással állunk szemben, mint amelyről az *Arnoth*tal kapcsolatban már esett szó, vagyis az *Archinus*, illetve az *Arcynus* *ch*-ja, illetőleg *c*-je *th* és *t* helyett áll. (A *c*-t cserére vonatkozóan vö. pl. 1294—1301 között: »*Martunus filius Artuna*« [W. X, 311], ezzel szemben ugyanebből

az időből: »Martunus filius Arcuna« [W. X, 308]). Ily módon az idézett adatoknak valójában *Arthinus*, *Arthynus*, illetve *Artynus* alakban kellene szerepelniük. Az *Arthinus* ~ *Artynus* nevet azután különösebb nehézség nélkül lehet germ. eredetire visszavezetni, bár kétségtelen, hogy nem egyértelműen: a germ.-ből való származtatásra két lehetőség nyílik. Egyrésztől feltételezhető az *Arthinus* ~ *Artynus* < *Artwin* összefüggés, ez esetben adataink őse a legrégebbi alakjában *Hardwinként* számon tartott germ. személynév, mely a *hardu* és a *vinī* tövek összetétele (ófn. és ősz. *vinī* »freund«) és amely még ófn. időkben *Hartwinon* keresztül *Artwinná* fejlődött (vö. Först. 759). (Ennél a magyarázatnál a *-w-*, illetve *-u-* kiesése okoz bizonyos problémát, s ebből a szempontból az *Art(h)inus* nem egyedülálló, hanem több más névvel együtt külön csoportot alkot. Az *Elkin(us)* < *Alkuin*, *Baldin(us)* < *Baldwin*, *Godin(us)* < *Godwin* nevek esetében ugyanis hasonló probléma jelentkezik. Ez pedig az, hogy a *-w-*, illetve *-u-* eliziójára az adott helyzetben van ugyan ófn., illetve kfn. példa, de igen ritka.) A nehézségre való tekintettel másik feltevésünk az, hogy az *Art(h)inus* germ. diminutivum, mégpedig valamely *hardu*-összetétel csokkulatának a germ. *-in(i)* kicsinyítő képzővel ellátott származéka s mutatis mutandis ez vonatkozik az idézett analógiás esetekre is.

Artolph(us)

1262: »... et fratribus suis... *Artolpho*« (E. III, 321 [56]). Az adat a germ. *Hardulf* személynév (első előfordulása a VI. században, két töve közül az első a *hardu* tö, a második a *vulfa* tö (gót *vulfs*, ófn. *wolf* »lupus«)) fejleménye, mely *Artolf* ~ *Ardolf* alakban a kfn. korszakban meglehetősen gyakori (vö. Först. 760). Magyar vonatkozásban az adathoz nincs mit hozzátenni.

Arym

1237—1240: *Arym* (E. I, 776 [185]). Nem lehet azt állítani, hogy ez az adat germ. származású személynév volna, mégis, más lehetőségek mellett a germ.-ből való származtatás eshetőségét is meg kell említeni. Elképzelhető ugyanis, hogy az *Arym* valamely az *ara* ~ *arin* tövön alapuló germ. személynévi összetételnek kurtításos kicsinyítése. Ebből a szempontból elsősorban az *Arinbert* ~ *Arimbert* név jöhet tekintetbe (vö. Först. 138—139).

Athe 1. Atta

Atimouata

1105—1116: *Atimouata* (E. I, 594 [4]). Homályosnak látszó név. Esetleg meg lehet azonban kockáztatni a következő magyarázatot: első tagja az *atha* tövel (gót *atta*, ófriz *atha* »pater«) azonosítható, a második tag pedig a *mōda* tö (gót *mōds* »animus«) változata lehet, és mint ilyen összevethető az *Otmot* személynévvél (vö. Först. 1127). E magyarázat jelentéstani tekintetben tartható és hangtani vonatkozásban nem jár különösebb nehézségekkel. A második szótag *-i*-je ugyanis más *atha*-összetételek nyomán analógiás alapon megokolható, s a *-mouata* *-oua-* eleme — *-ua* olvasást feltételezve — a *mōda* szabályos fejleményei közé tartoznék. (vö. a *-muat* ~ *-muot* ~ *-moat* ~ *-mout* változatokkal, Först. 1127).

Atta

1171 k.: *Atta* (E. VIII, 275 [5]), 1181: *Atta* (E. VIII, 277 [6]). A Vár. Reg. adata, »Mycud filio *Athe*« (125 §), feltehetően ugyanide tartozik és nem egyéb mint az *Atta* változata. Ez természetesen csak akkor érvényes, ha az adatokat a germ. személynévadásban gyakori *atha* fő származékainak tekintjük. Az *atha*-összetételek germ. kicsinyítései között szerepelnek ugyanis az *Atto* ~ *Atta* ~ *Atte* változatok, ezek mellett pedig redukált mássalhangzós alakok is, úgy-hogy akár az *Atta*, akár az *Athe* közvetlen előzményeit itt lehet keresni (vö. Först. 152). Az EtSz. a germ.-ből való származtatás lehetőségét nem említi és NAGY GÉZA cikkére támaszkodva (Turul IX, 114) a nevet a török *Ata* személynéből vezeti le.

Az *atha* fő kurtított összetételeinek csoportjába tartozhat az idézett 1171-ből származó okl. *Attun* adata is, melyben a csonkulat *-in(i)*, illetve *-un(i)* kicsinyítő képzővel ellátott változatát lehet látni. Germ., illetőleg ófn. és kfn. előzményként az *Atin*, vagy pedig a helységnévben megőrzött *Adduni* személynévre utalnánk az *Attun* *-u*-jának olvasásától függően, azzal a megjegyzéssel, hogy az *-un(i)* képző jellegzetesen bajor (vö. Först. 154 és 1144).

Attun l. Atta

Augmerius

1418: »*Augmerius*, capitaneus castri monasterii Sancti Martini« (E. III, 493 [32]). FÖRSTEMANN az *auga* főből (ófn. *auga* »oculus« vagy *augjan* »ostendere«) származó nevek között egyetlen *Augemir* alakban megőrzött adatot említ meg — ezzel viszont az *Aúgmerius* minden további nélkül azonosítható. Az ófn. név második szótagjában még meglevő *-e*- kiesése ófn.-kfn. relációban igen gyakori jelenség, a *māru* főnek pedig — s a *-merius* ebből fejlődhetett — a legkülönbözőbb összetételekben vannak *-mār* ~ *-mēr*, illetve *-mīr* variánsai (vö. Först. 206 és 1100—1101).

Aynard(us)

Adatok: 1301: *Aynardus* (Z. I, 102 [114] és 103 [115]), 1305: »*Mauricio filio Aynardi*« (Z. I, 111 [125]), 1410: »*Joanne et Stephano, filiis Aynard*« (kétszer, E. III, 455—456 [15]). A személynév a germ. *Aginard* átvétele, amely az *agin* (az *agil*hoz hasonlóan az *ag* fő bővített alakja) és a *hardu* fővekből tévedött össze. Az *Aginard* > *Ainard* ~ *Einard*, illetve *Ainart* ~ *Einart* fejlődés ófn.-kfn. relációban teljesen szabályos. (Az *agi* > *ai* ~ *ei* fejlődésre vonatkozóan vö. PAUL—GIERACH i. m. 86 §: »*g* wird in den Gruppen *-ige-*, *-ege-*, *-age-* vokaliziert«.) Adataink tehát a személynév kfn. alakjának átvételén alapulnak, a véghangzó zárhang zöngés voltára való tekintettel azonban valószínűnek látszik az egyh. lat. közvetítés. (A név ófn.-kfn. változataira vonatkozóan vö. Först. 39).

Baal.

Egyetlen vezetéknévi adat van rá, 1437-ből: »*Michael Baal*« (Sz. II, 343 [237]). Ezt a *Baalt* össze lehet vetni akár a *balva* (gót *balv*, ófn. *palo* »perniciēs, malum«), akár a *balda* fő (gót *balths*, ófn. *bald* »audax, fidens, fortis«) személynévi összetételeivel. A *balva* összetételek leggyakoribb kurtításos kicsinyítése

a *Ballo* személynév, amelynek a kfn.-ben vannak *Bale* ~ *Bal* változatai is (vö. Först. 243). A *Vinibal*, *Fredibal*, *Hugebal* stb. típusú nevek viszont a *-bald* csonkulásából is származhatnak. A *Baal* pedig valamilyen hasonló név kurtításaként keletkezhetett (vö. Först. 243).

Baga

Az első adatok a Tihanyi Összeírásban találhatók, két különböző személy neveként: *Baga* (E. X, 506 és 512 [8]). A Vár. Reg. egyetlen idevágó adata helyesírási változat: »*Bagha* filius hodnogionis Luce« (128 §). A *Baga* később, a XV. századtól kezdve, vezetéknevként szerepel, pl. 1436: *Anthonium Baga* (E. VIII, 494 [196]), vagy ugyanebből az évből: *Johannem Baga* (E. VIII, 499 [199]) stb. Az adatok többek között az ófn. *bāgan* »streiten« igéből keletkezett *bāga* tőből is származhatnak, melynek különböző személynévi összetételei a VIII. századtól kezdve gyakoriak (vö. Först. 231). A *bāga* tövön alapuló összetételek legszokványosabb kurtításos és képzős kicsinyítése a *Bago* név, amelynek már a késői ófn. korszaktól kezdve vannak *Bagga* ~ *Baga* ~ *Bacca* stb. változatai. A magyar *Baga* közvetlen előzménye valamelyik német változat, lehet — ebben az esetben változtatás nélküli átvétellel állunk szemben. Ugyanakkor azonban az is lehetséges, hogy a *Bago* volt a kiindulópont, a rövid véghangzó *-o* helyébe viszont a magyar *-a* kicsinyítő képző került. Ez esetben viszont a *Baga* morfológiai és hangtani szempontból egyaránt magyar fejlődés nyomait viseli magán.

Minden kétséget kizárva az utóbbi fejlődés játszódott le három XIII—XV. századi adatnál: 1269: *Bago* (Fejér, CD. IV, 3: 544), 1355: *Bagou* (Z. II, 601 [453]), 1401: *Bagou* (MNy. IX, 131). Nem látszik vitathatónak, hogy a *Bago(u)* azonos a *Bag(h)a* névvel, csupán az *-o(u)* elem terén van a kettő között eltérés. Funkcióját és eredetét tekintve az *-o(u)* magyar kicsinyítő képző, amely az eredeti kfn. rövid *-o* megnyúlása, illetve diftongizálódása révén jött létre. Morfológiai szempontból viszont az *-o(u)* azonos a *Bag(h)a* *-a*-jával.

Eredeti germ. kicsinyítő képző maradt meg a *bāga* tő egy másik származékcsoportjában, amelyre okleveleink a következő példákat szolgáltatják: 1214: »... *Bagun* comite Albensi« (E. I, 630 [42]), 1233: »... *Bagin* pincernarum magistris« (E. I, 725 [137]), 1312: »*Petrus filius Bagyn*« (Z. I, 136 [163]), 1323: »*Cosmam filium Bagun*« (Z. I, 230 [259]). Az a tény, hogy az idézett adatok közül az első kettő ugyanarra a személyre vonatkozik, arra mutat, hogy a *Bagin* ~ *Bagun* relációban csupán változatokról van szó és nem különböző nevekről, a későbbi *Bagyn* alak pedig nyilvánvalóan helyesírási variáns. A változatokat a germ. *-in(i)* kicsinyítő képzőnek az *-un(i)* képzővel való váltakozása hozza létre, mely utóbbi az *-n*-en alapuló képző-csoport egyik jellegzetesen délnémet alakja. (Megjegyezhető, hogy a *Bagin* ~ *Bagun* pár minden tekintetben megfelel a fentebb idézett és elemzett *Atin* ~ *Attun* párnak).

Bagin 1. Baga

Bagitha

Hét adat van rá, de mind a hét ugyanarra a személyre vonatkozik. 1343: »*Dyonisy puella Bagitha*« (kétszer, Z. II, 85 [58]). 1343: *Bagitha* (Z. II, 91 [63]). Az utóbbi okl.-ben háromszor szerepel a *Bagytha* helyesírási változat is (uo., 91—92). Az első helyen említett okl. az idézett két *Bagitha* alakon kívül egy

ízben *Bagatha* alakban tartalmazza a nevet, ez azonban nyilvánvalóan elírás. A *Bagitha* ~ *Bagytha* nevet különösebb nehézség nélkül, szabályosan lehet ófn.-kfn.-ből származtatni, annak ellenére, hogy FÖRSTEMANN nem ismeri. Töve a *bága* töre vezethető vissza, amely női nevekben sem ritka (pl. *Pagenza*, *Baghildis*, *Bachilda*, *Bacnanda* stb., vö. Först. 231). Az *-itha* elemben viszont a germ.-d. képző gyenge alakját kereshetjük, mégpedig felnémet változatban. (Vö. a *Brigida* ~ *Brigita*, *Wannita* stb. névekkel, Först. 383—385).

Bago(u) l. Baga

Bagun l. Baga

Baxa l. Bok

Balad

1354: »*Balad* filius Thome« (Z. II, 570. [429]). Származtatására több lehetőség kínálkozik. Elképzelhető, hogy a *Balt(h)asar* kurtitásos kicsinyítéséből jött létre. De lehetséges az is, hogy a név szláv eredetű s szerb-horv. *blato* »see, kot«, illetve a szlov. *bláto* »kot, schlamm, morast« származéka. Germ. vonatkozás sem lehetetlen, azonban, mégpedig oly módon, hogy a *balda*-tő legegyszerűbb személynévi alakulatával állunk szemben, a *Bald* ~ *Pald*, *Baldus* ~ *Paldus* név átvételével. Végül meg kell említeni azt a lehetőséget is, hogy a *Baal* név magyar kicsinyítőképzős alakjáról van szó.

Balamcer

1446: »*Balameer* de Chegze« (Sz. II, 380 [272]). Az EtSz. a *Balambér* címszó alatt tárgyalja s JORDANES »De rebus geticis«-éből idézi a kézirati variánsok között a *Balamer* alakot is. MÜLLENHOFFAL ellentétben FÖRSTEMANN a *Ballamar* ~ *Ballomer(is)* nevet germ. eredetűnek tartja s a *balva* és a *māru* tövek összetételének tekinti, viszont megjegyzi: »eine scharfe scheidung dieses namens von *Valahmar* ist kaum möglich« (Först. 243). Magyar vonatkozásban az adat nem mutat semmi különösét.

Balduin(us)

A név nem ritka okleveleinkben a XIII. századtól kezdve. 1207: »Comes Teodor filius *Balduyn*« (W. VI, 198), »*Balduinus* Comes Ferrei Castri« (W. VII, 87), 1269: »*Balduinus* filius Janini Comitis« (W. VIII, 172), 1294: *Balduynus* (W. X, 93), 1298 k.: *Balduinus* (W. X, 252). A személynév germ. eredete vitán felül áll. Eredeti alakja *Baldavin* s a *balda* és a *vini* tövek összetételéből származik és a VIII. századtól kezdve gyakori *Balduin* alakban is (vö. Först. 242). Az idézett adatokkal kapcsolatban egyéb megjegyeznivaló nincs. Egy 1254-ből származó adat ellenben: »*Baldinus* Cantor Simigiensis« (W. VII, 266), valamint a XIV. század négy oklevelének következő adatai: 1330: »Johannes filius Laurency filij *Baldini*« (négyezer, Z. I, 368—369 [375]), 1347: *Baldinii* (E. VIII, 324 [59]), 1348: »Michael filius *Baldun*« (Z. II, 291 [210]), 1368: »Laurentii filij *Baldini*« (E. VIII, 368 [99]), már vetnek fel problémát. Az általuk képviselt *Baldin(us)* ~ *Baldun* csoport ugyanis kétféleképpen magyarázható. Az egyik lehetőség az, hogy a *Baldin* a *Balduin*-ből fejlődött, mégpedig úgy, hogy az *-u*-kiesésére az átvétel után, nálunk került sor, (vö. az *Alkuin* > *Olkynus* ~ *Elkynus*, *Gottvin* > *Godinus* névekkel.) Ez esetben a *Baldun* ugyanennek a fejlődésnek labializált magánhangzójú változatát őrizte meg. E mellett azonban köny-

nyen lehetséges az is, hogy a *Baldin(us) ~ Baldun* pár teljes egészében germ. fejlemény s a *Balduin*hoz csak a közös *balda* tő kapcsolja. Az *-in ~ -un* elemben ti. a germ. *-in(i) ~ -un(i)* kicsinyítő képzőt is kereshetjük és ekkor a két személynévre a *Bagin ~ Bagun* és az *Atin ~ Attun* párral kapcsolatban mondtak érvényesek.

Baldus

1511: Vincencium *Baldum* (E. III, 637). A vezetéknévként használt személynév a *bald* tő származéka, latin végződésellátva. A *Baldus* alak egyébként német nyelvterületen a VI. századtól kezdve fordul elő (vö. Först. 235).

Balk(o)

1449: *Balko* (kétszer, különböző személyek neveként, Sz. II, 443, illetve 444 [315]). Lehetséges, hogy a név szláv eredetű és a *vlk* »lupus« szóval hozható kapcsolatba. Ugyanakkor azonban az ófn. *belgan* »tumere, irasci« igét is lehet benne keresni, amely személynév-tóként ugyan meglehetősen ritka, melynek azonban *Balco ~ Balke* származékai a XI. századtól kezdve szerepelnek a német oklevelekben (vö. Först. 243). Itt említjük meg a *Balko* lehetséges változatát is, amelyre egyetlen adat van, 1509-ből: »Stanizlaus filii *Balk*« (Sz. II, 58 [49]).

Balow

1437: *Balow* (Sz. II, 342 [237]). A személynév valószínűleg a *bal* közszó kicsinyítőképzős személynévi változatai közé tartozik (vö. EtSz. 248—249.) Meg kell azonban említeni azt a lehetőséget is, hogy a *balva* tőből származó személynévi összetételek valamelyikéből kurtított *Ballo ~ Pallo* név átvételével állunk szemben. A geminált *-l-* nem okoz nehézséget, mert a kfn.-ben a név ugyancsak előfordul egy *-l-*lel (vö. Först. 243 és HC. 124).

Band(o)

1268 k.: »*Band de villa Tetyn*« (Z. I, 17 [22]), 1390: *Bandono* preceptore (H. I, 103 [96]). Feltehetően a *banda* tőből (longobárd *bando* »vexillum«) származó *Bando* germ. személynév átvétele, amely *Bant* formában is előfordul (vö. Först. 244—245). Az első adatnál a nehézséget a zöngés véghangzó okozza, hiszen annak a kfn.-ben zöngétlenné kellett válnia. Ha azonban az átvételt latinos végződéssel tételezzük fel, s utána az *-us* elvonása nálunk következett volna be, akkor a származtatás hangtani szempontból nem kifogásolható. Mindamellett meg kell említeni az EtSz. származtatását is, amely persze csak a *Band* névre vonatkozik. Az EtSz. egy 1138-as *Bandi* adatból indul ki, s megemlíti a Vár. Reg. *Bandu* adatát is (195 §). Az *-i-*t, illetve az *-u-*t tővégi magánhangzónak minősítve az EtSz. arra megállapításra jut, hogy a név nem egyéb, mint a *bán* szónak kicsinyítőképzős személynévi formája. Kétségtelen, hogy az 1268 k.-i *Band* adat ugyanebbe a sorba tartozhat, bár nem vethető el teljesen az a lehetőség sem, hogy a *Bandi* és a *Bandu* is germ. eredetűek. (A kérdéssel kapcsolatban vö. EtSz. 268).

Bank(o)

A probléma ezeknél a neveknél is ugyanaz, mint a *Band(o)*-nál. Az EtSz. származtatása valószínűnek látszik — amely szerint ugyancsak a *bán* szó kicsinyítőképzős személynévi használatáról van szó, az ottani *-d*-vel szemben azonban itt *-k(ó)* a kicsinyítő képző. Ezzel szemben fel lehet hozni, hogy létezik egy *Banko ~ Benko ~ Penko* ófn.-kfn. személynév, amelynek töve feltehetően az óé. *bangān* »schlagen« ige (vö. Först. 244). Hangtani tekintetben és más vonatkozásokban is ez éppúgy lehet a következő adatok alapja: 1211: *Ba(n)c* (E. I, 623 [35]), 1214: »*Banc* palatino et comite Poñoniensi« (E. I, 630 [42]), Vár. Reg.: *Bank* (38, 40, 49, 201, 202 és 204 §§), uo.: *Banc* (36, 41, 212 és 230 §§), uo.: *Banco* comes (389 §), 1211: *Bancone* (E. X, 517 [8]), 1211—1240 között: *Bancone* (E. I, 620 [33]), 1213: *Bancone* (E. V, 625 [39]), 1236: *Banconis* (E. I, 751 [163]), 1265: *Banko* (Z. I, 13 [17]), 1428: *Banko* (Sz. II, 268 [186]), 1469: »*Petro Banko* ... de Zap« (H. I, 356 [269]).

Bar

Egyetlen adat 1270-ből: »*Bar*, comite in Symigio« (E. X, 534 [29]). Kétségtelenül bizonytalan eredetű név. Lehet esetleg a *Barnabás* vagy a *Bartholomeus* kurtitása is, de elképzelhető, hogy a germ. *bara* tő (ófn. *bar* »vir, homo«) származéka. Leggyakoribb német kicsinyítése ennek a *Baro*, ebből származik a kfn. *Bare* (vö. Först. 246). HEINTZE—CASÇORBI ezzel szemben a *Bar ~ Bahr ~ Baar* neveket a ófn. *bero*, kfn. *ber* »ursus« tövből származtatja, s alnémet változatoknak tekinti.

Barouch

1358: *Barouch* (E. VIII. 335 [72]). Itt is több lehetőség nyílik a magyarázatra. Az *-ouch*-ban kereshetjük az *-ócs* (vagy esetleg az *-ók*) kicsinyítő képzőt, illetve képző-bokrot, a *bar-* elemben pedig az előbbi névhez hasonlóan a *Barnabás* vagy a *Bartholomeus* kurtitását. Ugyanakkor azonban ebben az esetben is elképzelhetők germ. összefüggések. Arra gondolhatunk, hogy a germ. *bara* tövből képzett *Barocho* személynévvel van dolgunk (vö. Först. 246). A véghangzó *-o* hiánya nem okoz nehézséget, hiszen német eredetű neveinknél gyakori. A második szótag diftongusa továbbfejlődése lehet a német ejtésnek, amely — nyílt szótagról lévén szó — ekkor már hosszú lehetett. (A *ch h* hangértékére vonatkozóan vö. KNIZSEA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig Bp., 1952 57.)

Barthol

Egyetlen adat 1339-ből: »Augustinum et Blasium filios Barthol« (Z. I, 552 [528]). Származhat a *Bartholomaeus*-ból, kurtitás útján. Annak sincs azonban akadálya, hogy a *berhta* (gót *bairhts*, ófn. *beraht* »clarus«) töre épülő ófn. *Berahtold* származékát lássuk benne. A *Berahtold* kfn. változatai közé tartozik a *Barthold ~ Bartholt* név is. Ennek további fejleménye a *Barthol*, amely a véghangzó *-d ~ -t*-nek a kfn.-ben gyakori elesése eredményeképpen jött létre.

Bas

1141-61: »*Bas* filius Endre« (vö. EtSz. 303), Vár. Reg.: *Basu* hodnogio (158 §), uo.: »*Bas* de uilla Harca« (248 §), uo.: *Basu* (306 §), uo.: *Bos* comitis (389 §), 1262—65: *magistri Baas* (H. I, 3 [5]), 1320: *Bas* comes (Z. I, 177 [204]),

ugyanitt *Baz* változatban is), 1434: *Base* (háromszor, E. VIII, 482 [189]), 1435: »*Basy*... filii Benedicti« (kilencszer, E. VIII, 385—486 [191]), 1448: *Basi* de Debrenthe (kétszer, E. VIII, 513 [213]), 1465: »*Georgium Baso* de Bedege« (E. VIII, 527 [231]), 1466: *Johannes Baso* (E. X, 668—69 [130]), 1469: »*Agatha*, relicta condam *Basy*, filii de Debrenthe« (H. I, 353 [267]), 1471: *Francisco Baso* (H. I, 368 [279]), 1472: *Francisco Baso* (H. I, 374 [283]). A felsorolt adatok alapján kétségtelen, hogy a *tő* magánhangzója hosszú, illabiális *a* (a:), egyetlen mozzanat szől ez ellen, a Vár. Reg. 389 §-ának *Bos* neve. Problematikusabb viszont a *tő*-végi *-s* kérdése. A helységnévi adatok alapján az *-s*-nek *š* hangértéket kellene tulajdonítani (vö. EtSz. 303). Ebben az esetben hangtani tekintetben tartható ugyan MELICH származtatása (SzlJöv. I, 2: 137), amely szerint a név a német *Basch* személynév átvétele, de ez a feltevés nehezen illeszthető be a német hangtörténetbe. A *Basch* személynév, illetőleg családnév ugyanis a *Sebastian* származéka (*Sebastian* > *Bastian* > *Baschtian* > *Basche* > *Basch*), csakhogy hangtörténeti szempontból az *s* > *š* fejlődés a XII. század közepén kissé korai volna. (Ugyanakkor persze nem szabad megelégedezni arról, hogy a kfn. *s* ejtése a XIII. század közepéig feltehetően labiális vagy legalábbis labializált színezetű volt, úgyhogy az ortogr. *s* hangértékét az *s* és az *š* hang közötti *š*-sel lehetne kifejezni. (Vö. PAUL—GIERACH i. m. 6 §, 13).)

Anélkül, hogy a PÁRIZ-PÁPAI és a KASSAI, illetve a NAGY GÉZA-féle származtatására visszatérnénk, amelyek tarthatatlannak látszanak, meg kell említeni egy másik lehetőséget is. Ennek azonban előfeltétele, hogy az *-s*-nek *s*, illetve *z* hangértéket tulajdonítsunk. Helyesírási szempontból ez lehetséges. A *ba:s* vagy *ba:z*, illetve *ba:se*, *ba:si*, *ba:so* ejtés feltételezésével az adatokban a germ. eredetű *Baas* ~ *Base* ~ *Basi* ~ *Baso* ~ *Basso* stb. személynévet lehet keresni, amelyek a *basa* *tő* (őé. *basa* »anniti«, ófn. *basa* »vatersschwester«) kicsinyítő-képzős származékai (vö. Först. 248—249). E mellett látszik szólni az 1320-as okl. *Baz* változata is, bár kétségtelen, hogy elírásról is lehet szó. A személynévet persze ebben az esetben az EtSz. által felsorolt helységnevektől függetlennek kell tartanunk.

Az egyes változatok sajátágaival kapcsolatban a következőket lehet megállapítani: a Vár. Reg. *Basu* adatainak *-u*-ja nyilvánvalóan *tő*-végi magánhangzó. A három *Base* adat véghangzójának legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy német eredetű. Germ. eredetű lehet a *Basi* illetve *Basy* nevek *-i*-je, bár magyar kicsinyítő képzős is lehet benne látni. Ugyanez a kettős alternatíva vonatkozik a négy *Baso* adatra.

Basoch l. Bozou

Bat(h)a

1086 után: *Batu* (E. VIII, 269 [2]), 1211: *Bata* (kétszer, két különböző személynéveként, E. X, 507 és 515 [8]), 1226: *Batha* (E. I, 675 [86]), 1237—1240: *Batha* (E. I. 786 [185]), s ettől kezdve végig így számos okl.-ben a XIII. és a XIV. században. A személynévre vonatkozóan többféle magyarázat van. (Vö. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ utalásaival PAIS DEZSŐ előadására, MNy. XXIII, 570).

.) Kiegészítésképpen kell megemlíteni azt a lehetőséget is, hogy germ. származtatás is elképzelhető. A *badu* »kampf« *tő* igen gazdag személynévcsoporthoz kiindulópontja, ezek valamelyikének kurtításából eredő alak átvételéről lehet szó. A *badu* ófn.-kfn.-ben általában *bat* formában szerepel s az úfn. korszakban sem ritka az ilyen nevekből mint *Badt*, *Bath*, *Bathe* stb. (vö. Först. 225—226,

HC. 122—223). Az első idézett adat *-u-*jában tövégi magánhangzót kell látnunk, a későbbi adatok véghangzó *-a-*ja viszont lehet magyar kicsinyítő képző, akár úgy, hogy a pusztá tőhöz járult, akár pedig úgy, hogy az ófn. *Bato* morfológiai tekintetben azonos értékű rövid *-o-*jának helyét foglalta el.

Bat(h)and

Közel harmincszor fordul elő a XIV. század harmincas-negyvenes éveiben. (Vö. Z. I, 366—67 [374], 384 [388], 620 [583], 631 [591] stb.). Az általános alak a *Batand*, nyolcszor találkoztunk a *Bathand* helyesírási változattal. A származtatás itt is a *bat* tő eredetének kérdésén fordul meg, amelyre a *Bata*val kapcsolatban mondottak érvényesek. Az *-(a)nd* végződést ugyanis minden nehézség nélkül az ismert magyar kicsinyítő képző-bokorral lehet azonosítani (vö. *vakond* stb.), hacsak nem a németben kicsinyített tőnek, a *Batannak* a magyar *-d* kicsinyítő képzővel való továbbfejlesztését akarjuk a névben keresni.

Batyz

Adatok a XIII. századtól kezdve vannak rá, *Bot(h)ys ~ Botyz ~ Botez* stb. változatban, a XIV. században a *Batyz* alak válik uralkodóvá (vö. EtSz. 309, Z. I, 558 [530], II, 278 [199] stb.). Tőnek a magyar hangfejlődésnek megfelelően a *botot* lehet feltenni. Az *-yz ~ -ys* illetve *-ez* végződésben hajlamosak volnánk az ófn. *-izo ~ -iza* kicsinyítő képzőt látni, melynek véghangzója a kfn.-ben lekopott, az *-i-* pedig fokozatosan redukálódott *-e-*vé. Így módon NAUJ GÉZA magyarázatával szemben (Turul IX, 114), amelyet az EtSz. is kétségbe von, a személynevet germ. eredetűnek minősítenők, mégpedig a *bod ~ bôd* tő ófn.-ben kicsinyített származékának.

Baxa 1. Bok

Bayko

1437: Michaelis *Bayko* (Sz. II, 339 [237]). Tekintettel arra, hogy a név vezetéknévként szerepel, valószínűbbnek látszik a közszói származtatás. Az EtSz.-nak a MTsz. alapján idézett *bajkó* adata (»nährisch, verrückt«) azonos lehet a névvel, amely ebben az esetben a *bolyó, bolyhó, balyókás* szócsaládba tartoznék. Emellett azonban arra is lehet gondolni, hogy a *Bayko* forrása a *boj* tőből alkotott germ. személynevek valamelyikének kurtított és a *-ko* kicsinyítő képzővel ellátott származéka, mely *Boiko ~ Beiko* változatokban a IX. századtól kezdve tűnik fel nyugati oklevelekben (vö. Först. 324—325). (A *boj* tő egyébként a *boj* népnévben található meg, melynek későbbi származéka a *baier* szó.)

Bazoch 1. Bozou

Beer

1347/1368: »Ladislai filii Beer« (H. I, 40 [49]). A germ. *bera* »ursus« tőből származó név lehet. (Vö. ófn. *bero* > kfn. *ber*). Az ófn. korszakban igen gyakori a *Bero ~ Bera* diminutivum, amelynek véghangzója a kfn.-ben redukálódott. Így módon keletkeztek a *Behr, Bär, Bäher* stb. nevek.

Beker

1358: »Beker filius Cosme de Kerechen« (H. I, 55 [57]). Összevethető az ófn. *bakari* > kfn. *becker* »pék« foglalkozásnévvel. Az azonban csak családnév-

ként fordult elő, úgyhogy a személynévt használat kétséssé teszi ezt a származtatást.

Belger

1412: »Stephano Belger de Mendzenth« (négyyszer, E. III, 459—60 [17]). Itt viszont valószínűleg germ. eredetű személynév vezetéknévi használatáról van szó. A *Belger* nevet a *bili* tő (ősz. *bil*, asz. *bill* »kard«) és a *gairu* tő (őfn. és ősz. *gêr*, óé. *geirr* »hasta«) összetételének lehet tekinteni, amelynek eredeti alakja *Biligar*, amely azonban a továbbiak során *Bilger* ~ *Belger* alakban jelentkezik (vö. Först. 305 és HC. 134). A név azonban ugyanakkor német közszoí eredetű is lehet, a lat. *peregrinus* > kfn. *bilgerin* származéka (vö. HC. 301).

Belta

Egy 1086 utáni hamis okl.-ben fordul elő: *Belta* (E. VIII, 270 [2]). Összevethető az őfn. *Baldo* névvel, amelynek *Belt(o)* ~ *Balt(o)* változatai is vannak (vö. Först. 235). A véghangzó -a-ra vonatkozóan a *Batu* -a-jával kapcsolatban mondottak érvényesek.

Benata

1086 után: *Benata* (E. VIII, 270 [2]). Az őfn. *Bennato* személynévvel lehet egyeztetni, amelynek magyarázata nem egészen világos. FÖRSTEMANN *Ben-had*-ra bontja fel (vö. Först. 258), nincs azonban kizárva az sem, hogy a *Bernhard* eltorzított alakjával állunk szemben. Ezen kívül arra is lehet gondolni, hogy az adat elírás s benne a *Ben(n)ako* ~ *Ben(n)aka* nevet kell keresni, amely a nem egészen világos értelmű, illetve eredetű *ben* tő (gót, őfn. *bain* »crus, tibia« vagy asz. *ben* »vulnus«?) kicsinyítőképzős származéka (vö. Först. 256—57).

Beoda

1259: *Beoda* (E. II, 301 [31]). Származtatására a *beud* tő (gót *biudan*, óé. *bioda*, őfn. *beotan* »bieten«) kínálkozik, amely *Biodo* ~ *Bioda* alakban a VIII. századtól kezdve fordul elő a német emlékekben (vö. Först. 298). Meg kell persze jegyezni, hogy FÖRSTEMANN a *Bioda* változatot csak női névként ismeri. Ez még nem volna ok a származtatás elvetésére, nyomósabb ellenérv azonban az a tény, hogy adatunknak igen régies, őfn. hangalakot kellett volna megőriznie ahhoz, hogy az összefüggés tartható legyen.

Bercha

1211: *Bercha* (E. X, 513 [8]). A név elemzésénél figyelembe kell venni, hogy a fogalmazványban *Berke* alakban szerepel. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a -ch-nak *k* hangértéket kell tulajdonítani. Ez a mozzanat ugyan nem jelentős abban az esetben, ha a *Berchaban* a *Bertalan* kurtított és kicsinyítő képzővel ellátott fejleményét keressük, hiszen akár a -ka, akár a -tša képző egyformán lehetséges. Ha azonban germ. összefüggéseket keresünk, akkor arra lehet gondolni, hogy a név a *berga* tő (őfn. *bergan* »condere«) származéka, mégpedig oly módon, hogy alapja a *Bergo* ~ *Berga* ~ *Berko* ~ *Berka* változatok valamelyike, amelyek a kfn.-ben véghangzoredukció következtében *Berge* ~ *Berke* alakban is előfordulnak (vö. Först. 275).

Beremerko

1404: »Laurentius dictus *Beremerko*« (E. II, 614 [240]). Az adat alapja a *bera* és *maru* tövek összetételéből alakult *Beremar* ~ *Bermer* ~ *Beremar* név (vö. Först. 264). A *-ko* nyilvánvalóan kicsinyítő képző, mégpedig jelen esetben valószínűleg szláv eredetű.

Berend l. Bernard**Berges**

1181: *Berges* (E. VIII, 277 [6]). Összefüggésbe hozható a magyar *berek* közsökből származó *Berkes*, *Berkesd* helynevekkel (vö. EtSz. 367). Kapcsolatban lehet azonban a germ. *bera* töből származó *Beragis* ~ *Beregis* személynévvel is (vö. Först. 262). A második szótag magánhangzójának eliziója ugyanis szabályos kfn. fejlemény, éppúgy mint a hangsúlytalan *-i*- redukciója.

Beringuer

1274: *Beringuer* (W. IX, 54), 1282: »Federicus filius *Beringuer*« (W. IX, 246). A germ. *Beringar* ~ *Beringer* személynév átvétele, amely a *berin* tő — a *bera* femininum — és a *gairu* tő összetétele (vö. Först. 268).

Bernalch l. Bernard(us)**Bernald(us) l. Bernard(us)****Bernalth l. Bernard(us)****Bernard(us)**

Elég gyakran és majdnem mindig *-us* végződéssel különböző változatokban fordul elő okleveleinkben. A két leginkább használt változat a *Bernardus* és a *Bernaldus*. Az elsőre példák: 1230: fratre *Bernardo* (E. I, 700 [111]), 1233: *Bernardus* (E. I, 715 [132]), 1233: *Bernardo* monachis (E. I, 716 [133]), 1235: *Bernardus* de Debran (W. II, 4), 1240/1374: *Bernardus* (W. VII, 72), 1284/1414: *Bernardo* de Kemey (Sz. I, 31 [25]), 1284/1343: *Bernardo* de Kemey (Sz. I, 32 [26]), 1519: *Bernardus* de Gycz (E. III, 715 [226]). Példák a másodikra: 1233: *Bernaldo* monachis (E. I, 721 [134]), 1256: »Magister *Bernaldus* phisicus Bele regis« (W. VII, 315), 1271/1360: *Bernaldus* de Tarnuk (W. VIII, 240), 1278: *Bernaldus* prior (W. IX, 156), 1296: *Bernaldus* de Sumbun (W. X, 150), 1330: »Laurencius filius *Bernald*« (Z. I, 365—66 [373]), 1400: »*Bernaldus* de Monasterio Sancti Martini« (E. II, 604 [235]), 1473: *Bernaldo* de Tali (H. I, 388 [292]), 1492: *Bernaldo* de Maracz (H. I, 478 [341]), Néhány adat képviseli a *Bernold(us)* variánsot. 1299: »*Bernoldus* filius Bele« (W. X, 229), 1304: *Bernold* comitis (Z. I, 109 [122]), 1289 k.: *Bernoldi* de Ranum (Z. I, 67 [72]). A *Bernold(us)* másik változatát mutatja egy 1290-es adat: »*Pernoldus* Comes Calespruneer« (W. X, 21). Három adat viszont a véghangzó terén mutat változást: 1299: »*Johannes* filius *Bernalch*« (W. X, 232), 1300: »*Bernalch* de genere Durusma« (W. X, 246), 1300: »*Bernalth* de genere Durusma« (W. X, 270). Ide tartozik végül egy 1339-es okl. adata is, amely a név erősen torzított változatát képviseli: *Berend* (E. X, 553 [61]).

A név eredetéhez nem fér kétség: a germ. *Berinhard*ból származik, amely a *berin* és a *hardu* tövek összetétele s amely a VII. századtól kezdve igen gya-

kori a nyugati oklevelekben, a legkülönbözőbb változatokban. Megjegyzendő, hogy a *Bernard* a legsűrűbben előforduló német változatok közé tartozik. Ami az átvétel kérdését illeti, MELICH okfejtése, amely szerint a név egyh. lat. közvetítéssel került hozzánk, feltétlenül megállja a helyét (vö. MNy. X. 97 kk.) A döntő érv ebből a szempontból a szinte általános *-us* végződés előtti *-d-*. A kfn.-ből való közvetlen átvétel esetén ennek ugyanis el kellett volna zöngétlenülnie, a kfn. hangtörvénynek megfelelően.

A *Bernaldus* változat magyarázatára kétféle lehetőség nyílik. Minden valószínűség szerint egyszerű disszimilációs jelenséget láthatunk benne, amely éppúgy bekövetkezhett az átvétel előtt, mint utána. Ugyanakkor azonban meg kell említeni azt az eshetőséget is, hogy tulajdonképpen nem is változatról van szó, hanem egy másik név átvételéről. A *berin-* kezdetű germ. nevek sorában ugyanis a *Berinhart* mellett gyakori a *Berneold* személynév is, amelynek második tagja a *vald* tő (gót *waldan*, ófn. *walten* »regnare« (Först. 271, 1496–97)). Ennek fejleménye a *Bernold* és a *Bernald*. Nem lehetetlen, hogy a fentebb felsorolt *-l-*es adatok ennek a névnek változatai, bizonyos azonban, hogy magyar viszonylatban a két nevet azonosnak tekintették.

A *Bernooldus* változatra az előbb mondottak érvényesek, csupán azt a megjegyzést kell hozzátenni, hogy a disszimilációs magyarázat esetén az *-o-* feltehetően a felnémet *a > o* folyamat eredménye, csakúgy, mint a *Pernooldus* zöngétlen szökezdő mássalhangzója, amely szintén felnémet hangtani sajátosságot őrzött meg.

A két *Bernalch* és a *Bernalth* adat ismét külön csoportot alkot. A helyes olvasást az utóbbi mutatja, a *-ch* tulajdonképpen *-th*. (Vö. az *Arnold(us)* cikkben az *Arnach* adattal kapcsolatban mondottakkal.) A név származtatására vonatkozóan ugyancsak a *Bernaldushoz* fűzött megjegyzések érvényesek, de külön megjegyzést igényel a véghangzó *-th*. Ez ugyanis a kfn. véghangzó explozió-szabálynak megfelelően jött létre, mégpedig német nyelvterületen. Ebben a három esetben tehát nem latin közvetítésről, hanem közvetlen német átvételről van szó.

Első pillantásra egészen különálló a *Berend* név. A valóságban azonban nem egyéb, mint a *Bernard* egyik ismert német változata, amely haplologikus úton keletkezett (vö. HC. 131).

Bernold(us) I. Bernald(us)

Bertho

1449: *Bertho* (kétszer, más-más személyre vonatkozóan, Sz. II, 443 [315]). A névben vagy a *Bertalan* (< *Bartholomaeus*) kurtításos és *-ó* képzős kicsinyítést kereshetjük, vagy valamelyik *beraht*-összetétel csonkított származékát.

Bert(h)old(us)

A *Bernald(us)* hoz hasonlóan meglehetősen gyakori, ugyancsak különböző változatokban fordul elő és szintén többnyire *-us* végződéssel. A leggyakoribb két variáns a *Bertoldus* és a *Bertholdus*. 1208: »*Bertoldus Colocensis Electus*« (W. I, 55), 1211: »*Bertoldo Colocensi Electo*« (E. I, 623 [35]), 1211/1240 k.: »*Bertoldo Colocensi Electo*« (E. I, 620 [33]), 1213: *Bertoldo Colosensi archiepiscopi*« (E. I, 626 [40]), számos azonos adat ugyanerről a személyről 1239-ig, 1230: *Bertoldus Comes* (W. VI, 346), 1358: »*Nicolaus, filius Bertoldi*« (E. I, 445 [162]).

A *Bertholdus* változat valamivel ritkább, zömben ugyancsak a kalocsai érsekre vonatkozik. Egy esetben szerepel egy harmadik változat: 1262/1413: *Bertolth* (W. VIII, 29). A *Bertoldus* ~ *Bertholdus* analógiájára szerepel a *Pertoldus* és a *Pertholdus* változat. 1773: *Pertoldum* abbatem (E. X, 569—70 [75]) s ezen kívül még négyszer, mindig a tihanyi apátra vonatkozóan, a század végéig. 1353: *Pertholdus* abbas (E. X, 554 [65]) — és még háromszor az ötvenes-hatvanas évekből, mindig ugyanazt a személyt jelölve. Az első adat a *Pertholdus*ra 1273-ból: Comes *Pertholdus* (W. IX, 29). A felsoroltakon kívül még két variánssal találkoztunk okleveleinkben. 1350: *Perchtoldus* abbas (E. VIII, 327 [63]) és 1364: »Johanne officiale filiorum *Pyrohtoldi* condam Tyrolici« (E. II, 494 [179]).

A név eredete nem kétséges. Adataink az ófn. *Berahtold* személynév átvételén alapulnak, mégpedig oly módon, hogy a két leggazdagabban képviselt változat, a *Bertoldus* és a *Bertholdus* egyh. lat. közvetítéssel került hozzánk. (A megokolás itt is ugyanaz, mint a *Bernardus* esetében.) A *-h-* eliziója német fejlemény. Az egyetlen *Bertolth* adatról tételezhetünk fel közvetlen átvételt kfn.-ből, különös tekintettel a véghangzó zöngétlen explozivára.

A változatok második nagy csoportját a *p*-vel kezdődő adatok alkotják. A *b* ~ *p* jelenség jellegzetesen német nyelvjárási sajátosság s a zöngétlen változat délnémet, pontosabban bajor-osztrák fejlemény. Ugyancsak bajor-osztrák nyelvjárási változatot őrzött meg más vonatkozásban a *Pyrohtold(us)* első töve. Feltűnő azonban, hogy a szókezdetben zöngétlen adatok egytől egyig zöngés tövéget és *-us* végződést mutatnak. Ebből ugyanis az következik, hogy a latin közvetítés ténye ezekre is áll (vö. EtSz. 377, Först. 295—96, HC. 132).

Bertolth l. Bert(h)oldus

Bertramius

Egyetlen adattal szerepel: 1244/1356: »*Bertramius* frater Symonis Comitis« (W. VII, 109). Az ófn. *Berathhraban* név átvétele (második töve az ófn. *hraban* »corvus« közszóval azonos *haraban* tő), amelynek haplológiás fejlődés eredményeképpen már az ófn. korszakban is van *Bertram* változata (vö. Först. 291).

Bertrand(us)

1342: *Bertrando* preposito (Z. II, 16. [12]). Az első tő itt is a *beraht*, a második viszont a *randu* (ófn. *rant* »(pajzs)szél«). Nyugati forrásokban a VIII. századtól kezdve lép fel, *Bertrand* alakban (vö. Först. 1246). Magyar szempontból a névvel kapcsolatban nincs megjegyezni való, hacsak az nem, hogy ebben az esetben is egyh. lat. közvetítésről van szó, amit az *-us* előtti *-d-* bizonyít.

Bertu

A Tihanyi Összeírás egyik neve az egyetlen adat rá: *Bertu*, szállási jobbágys (E. X, 507 [8]). Az *-u* nyilván tövégi magánhangzó, úgyhogy magyarázatra a *bert* tő szorul. Két lehetőség nyílik itt is, akárcsak a *Bertho* esetében. A tő lehet a *Bertalan* (< *Bartholomaeus*) kurtitása — ez egyh. lat. eredetet jelent —, ugyanakkor viszont éppúgy lehet valamely germ. eredetű *berath*-származék átvétele is.

Berveinus

Egyetlen okl.-ben szerepel, de három helyesírási változatban: 1253: *Berweynus*, *Berveinus*, *Berveynus* (W. VII 251). A változatoknak azonban csak ortográfiai jelentősége van, a származtatás szempontjából az eltérések érdektelenek. Mindhárom adatot ugyanis a germ. *Berowin* személynévre lehet visszavezetni, amely a kfn.-ben *Berwin* ~ *Perwin* alakban meglehetősen gyakori (vö. Först. 256—66.) Úfn.-ben ebből *Bärwein* ~ *Perwein* fejlődött (vö. HC. 137). A hazai adatok a diftongikus alakot mutatják — ez meglehetősen korai, ha a német nyelvelődést tekintetbe vesszük. Olyannyira, hogy a névvel kapcsolatban felnémet átvételt kell feltételeznünk, mert az óbajor nyelvjárásban a hosszú -i- (i) diftongizálódása a XI. század derekán részben végbement már (vö. SCHATZ: *Altbairische Grammatik*, 20—21).

Besso

1353: »Gregorio Besso ac Paulo nobilibus de Parrag« (Z. II, 529 [395]). Kérdés, vajon a *Besso* ragozott alak-e, vagy sem? Az utóbbi eshetőséget feltételezve össze lehet vetni több germ. tövel, illetve több kfn. személynévvel. Egyfelől a *badu* »kampf« tö származéka, a *badizon* keresztül összevonás útján keletkezett *baz* tö jön számításba, amelynek másodlagos kicsinyítés során létrejött származéka a *Bazzo* ~ *Bezzo* név (vö. Först. 252—53). A -z- hangértéke ebben az időben s, ami az adat kettős -ss-ének megfelelhet. Másfelől viszont arra is lehet gondolni, hogy a név a *bis* tö (óé. *bisa* »summo«) származéka, s egy *Biso* típusú név átvétele. Az *i* > *e* fejlődés az adott esetben kfn.-ben következhetett be, anélkül is inkább, mert a név úfn.-ban többek között a *Bese* családnévben él tovább (vö. Först. 308). Ennél a származtatásnál azonban az -s- megkettőzése nem magyarázható megnyugtatóan.

Beyn

1290 k.: *Beyn* (Z. I, 71 [75]). Önkéntelenül kínálkozik az összevetés a germ. *baina* (gót és ófn. *bain* »crus, tibia«) tövel. A VIII. századtól kezdve ismert a *Baino* ~ *Beino* személynév, amely a kfn.-ben -o nélkül is szerepel (vö. Först. 232 és HC. 129, 131).

Biterolf

1353: »*Pythrolfo* Cellerario« (Z. II, 501 [376]). A név eredetéhez nem fér kétség: nyilvánvalóan a *Biterolf* ~ *Pitterolf* átvételével állunk szemben. Az -e- eliziója kfn. fejlemény lehet. A *Biterolf* ~ *Pitterolf* etimológiája azonban nem egész világos. FÜRSTEMANN a *badu* töből származó *Patirolf* név népetimológia útján létrejött eltorzítását látja benne (vö. Först. 230), ez azonban egyáltalában nem biztos. Valószínűbb, hogy a név első tagja a *bid* tö továbbképzéséből alakult.

Bither l. Bit(t)er

Bit(t)er

A név többször fordul elő okleveleinkben a XIII—XIV. század folyamán, származása azonban meglehetősen problematikus. GOMBÓCZ a török eredetű személynevek közé sorolja (vö. MNY. XI, 246). Ez a felfogás kétségtelenül helyes, ha pl. egy 1292-ből származó okl. szövegét vesszük figyelembe: »...Cumanian christiani dicti de Morouth nomine suo et vice Johannis filii Itek et Byter filii Tescench de Thos...« (W. XII; 535). Vagy egy 1322-es adatot: »*Biter*

filius Thescench« (Z. I, 215 [247]). A szóban forgó *Biter*, illetve *Byter* kun származású, valószínűnek látszik tehát, hogy neve török eredetű.

A más összefüggésben is többször szereplő nevet azonban tárgyi okoknál fogva germ. eredetűnek is lehet minősíteni. A XIII. század utolsó negyedének okleveleiben gyakran szerepel egy *Biter* nevű felvidéki comes; a Balassa-család egyik őse. 1277: »*Biter Comes de Zoulum*« (W. IX, 133), 1278/1290: *Bitter Comes* (W. IX, 186), 1282: *Biter Comes* (W. IV, 152), 1297: »*Johannes filius Comitis Byter*« (W. V, 117), 1297/1366: *Comes Byther* (W. X, 181, ugyanitt *Byter* változatban is), 1297 k.: *Bither Comes* (W. V, 120), 1297 k.: *Byther Comes* (W. V, 127).

A Balassa-család legelső, oklevélileg kimutatható őse *Detre comes* volt. Fiával, Miko comes-szel együtt sokszor szerepel XIII. századi okleveleinkben. A *Detre* név pedig minden kétséget kizáróan német eredetű. Ezen kívül meg kell jegyezni azt is, hogy a XIII–XIV. században a Balassa-család környezetében is nem ritkán találkozunk német eredetű emberekkel. Ilyen körülmények között tárgyi szempontból lehetséges, hogy az utóbb felsorolt *Biter* ~ *Bither* stb. adatok ne azonosítsuk a fentebb idézett kun névvel.

E különválasztás mellett hangtani érveket is fel lehet sorolni. A második csoportban felsorolt nyolc adat között két *Biter* mellett két *Byter* változat szerepel. Az *i* ~ *y* egybevág GOMBOCZ adatának, illetve az 1322-es adatnak helyesírási sajátágaival, nézőpontunkból tehát nincs különösebb jelentősége. A két *Byther*, illetve egy *Bither* adat ellenben inkább a név germ. eredete mellett szól. A feltételezett germ. név ugyanis, amelyből a *Bither* ~ *Biter* név származik, a *Bidheri* személynév, amely a *bid* (ófn. *bitan* »sustinere« vagy »sperare«) és a *harja* (ófn. *harja* »heer, volk«) tövek összetétele. A *Bidheri* a kfn.-ben *Bither* ~ *Pither* formában él tovább, de van *Bitter* ~ *Pitter* változata is. Az 1278/1290-es okl. adata ezt az utóbbi változatot őrizhette meg. (A germ. névre vonatkozóan vö. Först. 301–302 és HC. 133).

Az adatok közötti eltéréseket legegyszerűbb az ingadozó ortográfiával magyarázni, bár az egyes változatok viszonylagos gyakorisága arra mutat, hogy nem véletlenről van szó. (A *Byther* ~ *Bither* -h-jának pl. esetleg fonetikus értéket is lehet tulajdonítani.) A *Bidheri*ből való származtatás számára egyébként a *Biter* ~ *Byter* alakok sem okoznak nehézséget, hiszen pl. a hasonló hangalakú, de más jelentésű és etimológiájú *bitter* közszó a kfn.-ben *bitter* és *biter* alakban egyaránt szerepel (vö. LEXER: Mhd. Taschenwörterbuch 22).

Összegezve tehát azt lehet mondani, hogy a XIII–XIV. századi okleveleinkben szereplő *Biter* személynevek nagyobbik részét germ. eredetűnek kell tartanunk, bizonyos esetekben fenntartva a török származtatás lehetőségét.

Byt(h)er l. Bit(t)er

Bitho(u)

Az EtSz. a *bitó* cikkben a következőket mondja: »az OklSz. személynevei nem ide valók.« (EtSz. 415). Ezek a személynevek a következő változatokban szerepelnek okleveleinkben: *Bitho* ~ *Bytho* ~ *Bithou* ~ *Byt(h)ou* ~ *Bithov* ~ *Byt(h)ow*. A változatok két nagy csoportot alkotnak, amelyekben belül az eltéréseknek csupán ortografikus jelentősége van. Az első csoportba tartoznak az -o véghangzós adatok, s nem kétséges, hogy az -o hosszúságot jelöl. A második

csoportot az *-ou ~ -ov ~ -ow* diftongikus végződés jellemzi. Számszerint nagyjából azonos az eloszlás a két csoport között a XIV. században, diftongusra végződő alakokkal viszont a XV. században nem találkozunk, ettől kezdve csupán *-o* véghangzós adatok vannak.

A név származtatására nézve a legvalószínűbb lehetőség az, hogy a *bid* töből alkotott germ. személynevek eredeti kicsinyítőképzős alakja. FÖRSTEMANN a VIII. századtól kezdve tart számon *Bito ~ Bitto ~ Pito* stb. adatokat (vö. Först. 301). A véghangzó *-o* az ófn.-ban rövid volt. Minthogy a magyar rövid véghangzó *-o*-t nem ismerte, a véghangzót vagy minőségi, vagy mennyiségi tekintetben megváltoztatta. Az előbbi eset következett be az 1255-ös *Bytha* változatnál (E. VIII, 293 [23]), melynek véghangzójában labiális *a*-t kell látnunk. A többi adat ezzel szemben a véghangzó megnyúlását mutatja. Nem kétséges, hogy az akár ilyen, akár olyan módon átalakult véghangzónak magyarban is kicsinyítő értéket tulajdonítottak.

Bithov l. Bitho(u)

Boca l. Bok

Boch l. Bok

Bocsa l. Bok

Bodin

Egy 1086 utáni hamis okl. két adata tartozik ide, melyek azonos alakban két különböző személyt jelölnek: *Bodin* (E. VIII, 270 [2]). A két név germ. eredetéhez nemigen férhet kétség, germanisztikai szempontból azonban kétféle magyarázat lehetséges. A valószínűbbik a kettő közül az, hogy a pusztas első töre csonkított *bod*-összetételek valamelyikének germ. kicsinyítése történt meg, az *-in(i)* képző segítségével és adataink azonosak az ily módon képzett *Bodin ~ Botin* névvel (vö. Först. 323). Emellett viszont lehetséges az is, hogy a m. *Bodin* az ófn.-kfn. *Bodwin*-ből származik s a *-w*- eliziója nálunk következett be (vö. a *Baginnal* kapcsolatban mondottakkal).

Bodmer

A név a *Bod(o)*hoz hasonló vázlatokkal szerepel a XII–XIII. században. 1211: *Bodmer* (E. X, 513 [8]), 1211: *Bodomer* (a piszkozatban *Bodmer*, E. X, 513 [8]). A zártabb változatokra példák: 1171 k.: *Budumer* (E. VIII, 275 [5]), 1226: *Budmerum* (E. I, 675 [85]), 1226/1229: *Budmero* (E. I, 677 [88]), majd ugyanitt »de genere *Budmer*«. A zöngétlen zárhangra végződő első töre az egyetlen adat: 1237–1240: *Buthmer* (E. I, 777 [185]).

Adataink forrása a germ. *Bodomar* személynév, amely a *bod ~ bôd* és a *mâru* tövek összetétele, s amelynek ófn. illetve kfn. fejleményei a *Bodmar ~ Bodemer ~ Bothmer* nevek. A zártabb magánhangzójú változatokat a *Budemmer ~ Budmer ~ Buthmer* nevek képviselik (vö. Först. 323, HC. 156). Magyar vonatkozásban a felsorolt példáknak nincs különösebb jelentősége.

Bod(o)

Igen gazdagon és számos változatban képviselt személynév a XIII. század elejétől kezdve egészen a könyvnyomtatásig. A pusztas tő is elég gyakori. 1211:

Bod (E. X, 503, 505 és 512 [8]), 1340: *Abraam filium Bod* (Z. I, 578 [549]), s ettől kezdve tizennyolcszor 1409-ig. A kicsinyítőképzős adatok több csoportot alkotnak. A *Boddal* egyszerre lép fel a *Boda* változat. 1211: *Boda* (ötször, E. X, 503—04, 512 és 514 [8]), 1292: *Boda* (E. VIII, 302 [38]) és még nyolcszor 1480-ig. Megjegyzendő, hogy az utolsó alkalommal vezetéknevként szerepel. (1480: *Emercius Boda* (E. X, 675 [135])). Ugyancsak a Tihanyi Összeírásban található két különböző személy nevéként a *Bodus* változat (E. X, 507 és 510 [8]), valamint egy *Bodes* (E. X, 505) és egy *Bodoy* (E. X, 513) variáns. Különálló és helyesírási tekintetben többretű csoportot alkotnak az *-o* illetve *-ou*, *-ov* vagy *-ow* végződésű származékok. 1225: *Bodov* (E. I, 671 [81]), 1356: *Bodou* (H. 45 [55]). 1334: *Bodow* (Z. I, 439 [434]) és még ötször 1356-ig. 1445: *Andrea Bodo* (H. I, 219 [173]). Ettől kezdve tizennyolcszor, mindig ebben a formában s általában vezetéknevként, egészen 1527-ig.

Több okl. alapján igazolható az EtSz. feltevése, amely szerint a *Bod* név azonosítható az ugyancsak nem ritkán előforduló *Bud* személynévvel. (Vö. EtSz. 433). Így pl. 1340 és 1346 között tizenötször találkozunk Tusai *Bod* fiaival, Ábrahámval és Lászlóval s a név mindig *Bod* alakban szerepel. 1344 és 1345 között más oklevelek ugyanezt a személyt »*Bud* de Thusa«-nak nevezik (vö. Z. II, 117—119, 130—131 stb.). A *bud* tehát a *bod* tőnek mennyiségi tekintetben is azonos értékű változata s ugyancsak a XIII. század elejétől kezdve vannak rá adatok. Ezen kívül a *Bud*nak is vannak kicsinyítőképzős változatai. 1229: *Buda* (E. I, 694 [106]), 1342: *Paulus filius Buda* (Z. II, 30 [22]), 1342: *Bwda* (Z. II, 39 [26]). A *Bod* ~ *Bud* mellett tehát a *Boda* ~ *Buda* azonosítás is lehetséges. Egy 1258-as okl. *Budon* neve (vö. E. VIII, 296 [27]) szintén ide tartozik.

A *Bodó* személynév származásával kapcsolatban az EtSz. nem foglal határozottan állást. Cáfolja KASSAI feltevését, amely szerint a *Bodó* a *Boldizsár* becéző alakja volna, ez »lehetetlen az első szótag *u* > *o*-ja miatt.« Ugyancsak elveti NAGY GÉZA török eredetre utaló hipotézisét. Felfogása szerint a »*Bodó* személynév (a) *Bod* ~ *Bud* személynév magyar dem. származéka«. Ehhez nemigen férhet kétség első pillantásra. Az is bizonyosnak látszik, hogy a »*Bod* ~ *Bud* személynév viszont, esetleg rövidüléssel hasonló kezdetű névből (vö. pl. *Budmér*, *Bodmér*)« származik. Az EtSz. megállapítását határozottan meg lehet erősíteni és konkrétabbá lehet tenni s ha bizonyos vonatkozásokban nem értünk is vele egyet, ez a lényegyet nem érinti. Az alapvető probléma a *bod* ~ *bud* tő kérdése, annál is inkább, mert a puszta tő is szerepel személynévként. A tőnél az *o* ~ *u* a problematikus, ezt a problémát viszont megnyugtatóan a germ. *bod* ~ *bôd* tővel (gót *biudan* »bieten«, illetve ófn. *boto*, óé. *bodhi* »bote«) való azonosítással lehet megoldani. Ez a tő ugyanis a VII. századtól kezdve igen termékeny személynévalkotó tő a germ. nyelvekben s magánhangzója az ófn. hangtörvénynek megfelelően diftongizálódhatott s ily módon *-u*-vá fejlődhetett. (*bôd* > *boad* > *buad* > *buod* > *bud*). Abban az időben, amikor a tő átvételére sor kerülhetett, mind a két variáns élt, a legkülönbözőbb összetételekben (vö. Först. 320—24). A *bod* ~ *bud* tőből alkotott nevek leggyakoribb germ. diminutivuma a *Bodo* ~ *Budo* alakulat volt. Okleveleink fentebb felsorolt adatai nézünk szerint ennek a germ. becézett névnek az átvételéből származnak. A németben a véghangzó *-o* rövid volt, ennek folytán a magyar hangtani szabályoknak megfelelően vagy lekopott, vagy labiális *a*-vá alakult át, vagy megnyúlt. A két utóbbi esetben a véghangzónak funkcionális tekintetben kicsinyítő képző

értéke lett, de előfordult az is, hogy a tövet más módon kicsinyítették: *-us*, *-es*, *-oj* vagy *-on* kicsinyítő képzők segítségével (vö. *Bodus*, *Bodes*, *Bodoy* és *Budon*).

Az eddigiek alátámasztására a név eddig nem említett variáns-csoportját szeretnők felhozni, amelynek sajátosságát a tövéghangzó zöngétlen volta teszi ki. Vár. Reg: *Bot* (42 §), uo.: »*Bot filius Laurencii de uilla Horvath*« (55 §), uo.: »*Petrum et Paulum filios Bot*« (211 §). A Vár. Reg. 94, 131, 133, 135 és 316 §§-ban a *Both* változat szerepel. Ugyanezzel a névvel találkozunk a XIII. századi oklevelekben is, úgy azonban, hogy a szókezdő exploziva is zöngétlenné vált. 1211: . . . filius *Pot* (E. X, 510 [8]), 1221: *Pot* (E. I, 651 [65]). Az 1210-es évektől kezdve gyakran fordul elő *Poth* palatinus, mindig *-th*-val. Ugyancsak a *-th*-s változat maradt meg IV. Béla egyik oklevelének piszkozatában: 1237–1240: *Poth comes* (E. I, 787 [185] és még háromszor a 774, 775, és 779. lapokon, más és más személyek neveként).

A *Bot(h) ~ Pot(h)* név kicsinyített változatai a *Bod ~ Bud* származékokhoz hasonló módon jelentkeznek. Vár. Reg.: pristaldo *Bota* (34. §), ugyanez a 71 §-ban, uo.: »*Botam de uilla Nozta*« (120 §), 1211: *Pota* (háromszor, E. X, 511–513 [8]). 1210-ből származik a *Potus* változat (E. I, 619 [32]). Az *-i* kicsinyítő képzőt találjuk meg egy 1118(?)/1373-as okl. *Pothy* adatában (E. X, 500 [5]). A *Bodo* analógiájára feltételezhető *Potho* az alapja az 1226-os és 1236-os »*Pothonis comitis*« adatoknak (E. I, 676 [86] és 751 [163]).

A *bot ~ pot* tő zártabb magánhangzós. változata is megvan a *bod ~ bud* analógiájára. A pusztá tő személynévi használatára két adatot találtunk csupán: 1237: *Puth* (Fejér IV, 1. 80) és 1350: »*Petrus filius But*« (Z. II, 424 [299]). Kicsinyítőképzős alakulat viszont több szerepel okleveleinkben. Így pl. 1211: *Butus* (E. X, 515 [8]), 1338: »*Johanne dicto Butus*« (Muz.), 1347: »*Paulum dictum Buthus*« (Z. II, 284), de ide tartozhat egy 1449-es okl. adata is: *Thome Bwthka* (Sz. II, 443 [315]).

A felsorolt adatok alapján az a nézetünk, hogy a zöngétlen zárhangra végződő tövek a *bod ~ bud* tő másik változat-csoportját alkotják, annál is inkább, mert a kicsinyített származékok szinte a legapróbb részletekig megegyeznek a *bod ~ bud* származékaival. A *bot ~ pot ~ but ~ put* csoport viszont a maga részéről is alátámasztja a *bod ~ bud* germ. származtatását. A szókezdő *b > p* felnémet fejlemény és már az ófn. korszakban kimutatható. A tövéghangzó elzöngétlenülése ugyancsak felnémet nyelvterületen következett be, mégpedig elsősorban abszolút szövégi helyzetben. Ennek a fejlődésnek az eredményei a *Bott ~ Pott ~ Poth* stb. családnevek (vö. HC. 156). Azokban az esetekben, amikor okleveleinkben a pusztá tő szerepel, magyar vonatkozásban semmi sem történt a névvel. A többi alakok ellenben magyar képződmények — a fentebb jelzett módon.

Bok

Az ÓklSz. által idézett első adat 1240 k.: »*libertinus nomine Boch*« (ÓklSz. 43), 1301: »*Jacobum filium Bok de Chege*« (Z. I, 105 [117]). 1321-től kezdve vö. az ÓklSz. adataival, amelyek a XIV. század végéig *Bok* alakban szerepelnek. 1395-ből származik az első nyíltabb magánhangzójú változat: »*Johannes dictus Bak*« (Z. IV, 620). A személynevet az ÓklSz. és az EtSz. az ófn.-kfn. *boc* »*caper*, *hircus*« közszóból származtatja, amely a mi *bak* közszavunk forrása is volna. Ez az etimológia annál is inkább megállja a helyét, mert a *boc* német nyelvterületen a XII. századtól kezdve szerepel tulajdonnévként is, bár kétségtelen,

hogymindig vezetéknev (vö. HC. 145). Emellett azonban nem szabad megfeledkezni arról az eshetőségről sem, hogy a kfn. *Boc* tulajdonnévnek nemcsak közszói eredete lehet. Egyfelől a *balda* tő germ. képzővel kicsinyített diminutívumát lehet benne keresni (vö. HC. 128). Másfelől pedig a *burg* tövel (gót *baurgs*, ófn. *burg*, kfn. *burc* »burg«) alkotott személynévek valamelyikének csonkultával is azonosítható (vö. HC. 158). Ezen kívül az sem lehetetlen, hogy a *Bok* a *bod* ~ *böd* tő -k-val történt kicsinyítéséből származó haplológikus alakulat és végül az is lehetséges, hogy egy *bug* töre (óé. *bogi*, ófn. *bogo* »bogen«) vezethető vissza. FÖRSTEMANN pl. a *Bugo* ~ *Bucco* ~ *Bocco* > *Buge* ~ *Buck* ~ *Bock* neveket a legutóbb említett módon magyarázza (vö. Först. 343—44). Ha az elmondottakat tekintetbe vesszük, nem zárkozhatsz el attól a feltevéstől, hogy a *Bok* névben nem a kfn. közszót kell keresnünk, hanem az említett ófn., ill. kfn. személynévi képződmények valamelyikét.

Bárhogy álljon is a kérdés, egy bizonyos: a *bok* tő a XIII—XIV. században magyar képzésen is keresztülesett s magyar kicsinyítőképzős származékai közül kettő, vagy esetleg három terjedt el személynévként.

Időrendben kettő ezek közül egykorúnak látszik: a *bok* + *a* és a *bok* + *sa* alakulat. Az előbbire vonatkozóan az első adat 1211-ből: *Boca* (háromszor ebben az alakban, E. X, 512 stb. [8]), 1227: *Boca* (OkI Sz. 80). (Lehetséges persze, hogy ezek az adatok a *boka* »knöchel« közszót mutatják tulajdonnévi használatban, ugyanakkor viszont semmi sem szól az ellen, hogy ne a *bok* tő származékát lássuk bennük.) Germ. származtatás esetén két lehetőség nyílik a magyarázatra. Az első a már jelzett, az, hogy a *bok*hoz a magyar -a kicsinyítő képző járult. E mellett azonban meg kell említeni azt a feltételezést is, hogy a *Bocco* személynév egyenes átvételéről van szó. (A szóvégi germ. -o > magyar -a fejlődésre vonatkozóan lásd a *Bod(o)* névvel kapcsolatban mondottakat.)

A *Bocaval* egykorú a fonetikus -ša szótagra végződő képződmény, amelynek *bokša* ~ *bakša* a hangalakja. 1211: *Bora* (E. X, 514 [8]), 1224: *Bora* (OkI Sz. 44), 1237—1240: *Bocsa* (E. I, 776 [185]), 1329 és 1355 között hatvanszor *Boza* alakban (vö. Z. I és II). Egy eltérő helyesírási változatot érdemes megemlíteni: 1354: *Borsza* (Z. II, 561 [421]). A szabályos magyar o > a fejlődésnek megfelelően a XIV. század elejétől kezdve fellép a nyiltabb magánhangzójú hangalak: 1337: *Bara* (H. I, 17 [22]) s a név ettől kezdve tizennégyszer fordul elő ebben az alakban 1324-ig. 1353-ból származik a *Baksa* helyesírási variáns (Z. II, 512 [384]), amely a XV—XVI. században általánossá válik. A *Boksa* ~ *Baksa* jelzett származása valószínűnek látszik, mégis meg kell említeni MELICH származtatását, amely a névben a szláv *Boksa* személynév átvételét látja (vö. MNy. III, 173).

A *Boka* és a *Boksa* néven kívül az EtSz. felfogásával egyetértve ugyancsak a *bok* tő diminutívumát vagyunk hajlandók látni a *Bokoch* ~ *Bokuch* névben, amely a XIV. század derekán fordul elő először (vö. Z. II. 103 [72] és 110 [78]). Ezek az adatok feltehetően a *Bakócz* név korai példái. (A kicsinyítő képzőre vonatkozóan vö. EtSz. 242).

Bokoch I. **Bok**

Bokuch I. **Bok**

Bolcer

Egyetlen adat 1237—1240-ből: *Bolcer* (E. I, 774 [185]). A személynév származtatása a részleteket tekintve az olvasáson fordul meg. Egészben véve ugyanis

nem látszik kétségesnek, hogy germ. eredetű névvel állunk szemben. A legvalószínűbb az, hogy a *Waldhar ~ Walter* nyelvjárási alakját lehet a *Bolcer*-ban keresni. A *w* (fonetikusan *u*) ~ *b* a felnémetben nem ritka, bár lehet magyar fejlemény is. Ugyanez vonatkozik az első szótag -o-jára. A -*cer* szótag ellenben problematikusabb. A -*c*-ben ugyanis a XIII. században egyáltalában nem ritka elírást lehet keresni -*t*- helyett (vö. *Chymothey-Thimothai*, *Sefrech-Sefreth*, *Kachfalu-Kathfalu* stb.). Ebben az esetben a *Walter ~ Wolter ~ Bolter* név egyik változatával van dolgunk. A -*c*-nek azonban az adott helyzetben lehet *ts* hangértéke is (vö. KNEZSA i. m. 42). Ekkor viszont az a valószínű, hogy a *Bolcer* valamely tetszés szerinti *wald*-összetételnek (nem feltétlenül a *Walter*-nek) kurtított és a -*zel* kfn. kicsinyítő képzővel ellátott becéző alakja a *Walzel*-nek megfelelő képződmény, melynek véghangzója disszimilációs folyamat eredményeképpen -*r*-ré alakult át (vö. erre vonatkozóan HC. 502). Végül pedig meg kell említeni a harmadik eshetőséget is: a -*c*-nek a hangértéke lehet -*k*- is. Ez esetben viszont a *Bolcer* a kfn. *Walker* név bajor vagy osztrák nyelvjárási alakja, amely a *wald* és a *gairu* tőnek összetételéből származik. Meg kell jegyeznünk, hogy a név germ. származtatásával kapcsolatban az elmondottakkal nem merítettünk ki minden lehetőséget, a magyar nyelvtörténet szempontjából azonban ezeknek nincs jelentőségük.

Az elmondottakat tekintetbe véve nem lehet figyelmen kívül hagyni egy a fentiektől egészen eltérő magyarázatot sem: ti. a kfn. *Balzer ~ Bolzer* név átvételéről is lehet szó, amely viszont nem egyéb, mint a *Balthasar* elnémetesedett fejleménye. Természetes, hogy ennek a származtatásnak a -*c*- afrikáta-hangértéke az előfeltétele. Ez az előfeltétel nem jelent ugyan nehézséget, mégis, a *Bolcer ~ Bolzer* < *Balthasar* sor ellen az szól, hogy ez a fejlődés a XIII. század első felében kissé korainak látszik (vö. HC. 127).

Bolt

1211: *Bolt* (E. X, 506 [8]), Az OklSz. feltételezése, amely szerint, az adat a *camera »wölbung«* jelentésű közszó tulajdonnévi használata volna, nem látszik valószínűnek. Sokkal kézenfekvőbb magyarázat volna, hogy a *Boldizsár* < *Balthasar* kurtításával állunk szemben. Ennek csak az a nehézsége, hogy a *Boldizsár*ra a legelső adatok a XVI. század elejéről származnak. Az tűnik a legelfogadhatóbbnak, ha adatunkat a germ. *balda* tőn (gót *balths*, ófn. *bald* »audax, fortis«) alapuló személynevek valamelyikének kurtításával hozzuk összefüggésbe. A *Bald* név nyugati forrásokban a VI. századtól kezdve nem ritka, kfn.-ben többek között *Balt ~ Bolt ~ Palt ~ Polt* stb. alakokban találkozunk vele (vö. Först. 233—235).

Bongh

1437: Gregorius *Bongh* (Sz. II, 340 [237]). Uyanitt: »Anthonius similiter *Bongh*«. Ugyanebben az okl.-ben: Nicolaus *Bonk*. A három adatot egy eredetűre nézve kétes germ. névvel lehet összevetni, amely legrégibb ismert alakjában *Bonigo* (X. század) s amelynek későbbi fejleményei a *Boncke ~ Bonge ~ Bonk ~ Bong* nevek. (Az ófn. diminutivum tövének (*bon*) magyarázatára FÖRSTEMANN az ósz. *bana ~ bona*, óé. *bani*, gót *banja* »occisor« szavakat hozza fel, a legvalószínűbbnek azonban azt tartja, hogy a lat. *bonus*ra vezethető vissza. (vö. Först. 326—327).)

Bontha

1450: Paulus *Bontha* (Oklsz. 83), 1470: Briccium *Bontha* (Oklsz. 83). A XVI. századtól kezdve a *bunta* alakváltozattal együtt köznévként szerepel, s az EtSz., illetve az Oklsz. szerint nem egyéb, mint a korai úfn. *bunt* »varius, varicolor« közszó valamely casus obliquusának átvétele. A közszó etimológiája kétségen kívül helyes, kérdés azonban, vajon a tulajdonnévi *Bontha* azonosítható-e minden további nélkül a közszóval, annál is inkább, mert a német családnévkutatás a *bunt* ilyen használatát nem ismeri. A személynév magyarázatára más lehetőség is kínálkozik: a XI. századból származó *Bonido* névvel való azonosítás. A *Bonido* a *bon* tö német kicsinyítőképzős származéka s kfn. alakja a második szótag magánhangzójának gyakori eliziója, valamint a $d > t$ fejlődés révén *Bonto* lehetett. FÖRSTEMANN ilyen alakot nem jegyez fel, de igen gyakran mondja az affrikált *Bonzo* ~ *Ponzo* alakot (vö. Först. 327). A germ. véghangzó rövid *-o*-ról tudjuk, hogy a magyarban vagy megnyúlt, vagy *-a*-vá alakult át, s funkcionális tekintetben kicsinyítő képző értéke lett. A *Bonido* > *Bontha* névvel hoznánk kapcsolatba két más nevet is. Az egyik a *Bontha* zártabb véghangzós párja, a *Bontho*, amelyre az Oklsz. két adatot hoz fel: 1450: Ladislao *Bontho* (Oklsz. 83), 1522: Emericus *Bontho* (Oklsz. 83). Ezeket az adatokat az Oklsz. »labefactans, destruens«-nek értelmezi. Lehet, hogy ez a magyarázat helyes, de bizonyos, hogy a fentiek alapján a *Bonthoban* a *Bontha* párját is láthatjuk, többek között a *Boda* ~ *Bodo* analógiájára. Egy 1105–1116-os okl.-ból származó adat viszont a *Bonido* személynév korábbi állapotát őrizhette meg, amely így fest: *Poneta* (E. I, 594 [4]). A véghangzó *o* > *a*-ra az előbb mondottak érvényesek, a szókezdő zárhang elöngéltlenülése ellenben éppúgy, mint az *-i*- redukciója, valamint a $d > t$, jellegzetesen felnémet fejlemény.

Bontho l. Bontha

Boroneg

1135: *Boroneg* (E. VIII, 273 [4]). A nevet a *brunja* (ófn. *brunja* »thorax«) többől alkotott személynévek valamelyikéből származó kurtított és másodlagosan kicsinyített *Brunik* ~ *Brunig* névvel lehet összefüggésbe hozni. Az utolsó szótag *-i*-jének redukciója német fejlemény lehet, a mássalhangzótorlódás elkerülésére közbeiktatott első szótagbeli magánhangzó viszont feltehetően a magyar ejtéshez való idomulást jelzi. Megjegyzendő, hogy az *-u*- a *brunja* tövön alapuló személynév-csoportban időnként *-o*-val váltakozik (vö. Först. 338–342). Emellett meg kell említeni azt a lehetőséget is, hogy a név szláv eredetű s a *brana* »egge« közszóból származik.

Bort(a)

Vitatható származású név. Nyilvánvaló ugyanis, hogy pl. az 1211-es *Bort* adatot (E. X, 503 [8]) elsősorban a *Bartholomeus* > *Bortolon* kurtításának lehet tekinteni. Meg kell azonban említeni, hogy a *Bort* ugyanakkor a *bord* (vö. gót *baurd*, ósz. *bord* »schild«) tövön alapuló germ. kicsinyített személynév, a *Bordo* ~ *Borto* ~ *Bort* átvétele is lehet. Ugyanide tartozhat a *Borta* név is (vö. EtSz. 376), melynek véghangzója a germán *-o* szokott fejlődését mutatná. Kétségtelen, hogy ebben az esetben is valószínűbb a *Bortolonnal* való összefüggés.

Bosar

1171 k.: *Bosar* (E. VIII, 275 [5]). Az olvasástól függően össze lehet vetni a germán *Bozhar* személynévvel, amely a *boz* (ófn. *boza* »nutzen«) és a *harja* tövek összetételéből származik (Först. 331).

Bosoch l. Bozou**Bosov l. Bozou****Boxa l. Bok****Bozo(u)ch l. Bozou****Bozou**

Az első adat 1221-ből: *Bozou* (E. I, 651 [65]), 1341: »Thiodorius filius *Bosov*« (Z. I, 600 [569]), 1341 »Johanne, Georgye, Thyvodorio *Bosow* (Z. I, 602 [570]). Az 1221-ből származó adat az OklSz-ban is szerepel, a *baszik* címszó alatt, ezzel a megjegyzéssel »a. m. *Baszó?*«, s az EtSz. is ugyanabban a cikkben említi meg, kétes tulajdonnévi adatként. Az OklSz. magyarázata nemcsak tárgyi okoknál fogva látszik kétesnek, hanem hangtörténeti szempontból is. Ha ugyanis a -z-nek s hangértéket tulajdonítva a két idézett XIV. századi adatban a *Bozou* későbbi előfordulását látjuk — s ezt teljes joggal tehetjük —, akkor éppen az utóbbi adatokkal kapcsolatban kell idéznünk két másik oklevelet is. 1341: »Thiodorius fily *Busov*« (Z. I, 600 [569]) — vagyis a fentebb említett adat egy variánsát ugyanabból az okl.-ból — és 1405: »Theodorus filius *Buzo*« (H. 128 [114]). Nem kétséges, hogy mind a négy esetben ugyanarról a személyről van szó, viszont ezek alapján ki lehet mondani, hogy a *Bosov*val a *Buzo* egyenértékű, azaz a *Bud* ~ *Bod*-hoz hasonló változatokkal állunk itt szemben. Ez a XIII. századra vonatkozóan is áll, amint ezt egy 1210-es oklevél *Buzou* adata bizonyítja (E. I, 618 [31]).

Az *o* ~ *u*-ra való tekintettel az OklSz. származtatása hangtani okoknál fogva is megdől, viszont valószínűvé válik a következő összefüggés: a *Bozou* ~ *Buzo(u)* névben a germ. *boz* ~ *bôz* tövet kereshetjük (ófn. *bôza* »besserung, nutzen«), amely meglehetősen termékeny személynévalkötő tő a VIII. századtól kezdve (vö. Först. 330—32). A *boz* ~ *bôz* töből képzett germ. személynévek leggyakoribb kicsinyítése a *Bozo* ~ *Pozo* ~ *Bosso* ~ *Posso* név. A tőszótag -o-ja a felnémetben előbb diftongizálódott, majd -u-vá alakult át (*o* > *oa* > *ua* > *uo* > *u*). Ennek a fejlődésnek eredménye a fentebbiekkel együtt élő *Buzo* ~ *Puzo* változat. (Vö. az úfn. *Boss(e)* ~ *Buss(e)* családnevekkel.) Meg kell jegyeznünk, hogy a *boz* ~ *bôz* tő mellett egy másik germ. tő is tekintetbe jöhet: a *bosi* ~ *bôsi* tő (ófn. *bôsi* »böse«). Ez az alternatíva hangtani vonatkozásokban szempontunkból nem jelent eltérést a *boz* ~ *bôz* tövel szemben, annál kevésbé, mert »beide stämme leicht in einander übergehen« (vö. Först. 329).

Az idézett adatok alapja nyilvánvalóan a germ. nevek kfn. alakjai, mégpedig a *Bozo* ~ *Buzo* — vagy esetleg a *Boso* ~ *Buso* — változatok. A véghangzó a hasonló eseteknek megfelelően alakult a magyarban, ti. megnyúlt.

A *boz* tő másik származékát keressük egy XIV. századi adatsorozatban is, amely helyesírási tekintetben két, illetve három változatban szerepel. 1348: *Bozoch* de Peterd (nyolcszor, mindig így, Z. II, 295—96 [213]), 1349-ből tizennégy teljesen azonos adat különböző oklevelekből. Egyidejű ezzel a *Bosoch* variáns

(1348, Z. II, 301—302 [219] és 341—42 [242]), amely csupán háromszor fordul elő. 1351-ben viszont a következő adattal találkozunk: »Beke fily *Bozouch*« (Z. II, 457 [333]). Az utóbbi példa második szótagbeli diftongusa valószínűvé teszi, hogy a *Bozoch* ~ *Bosoch* változatok második szótagjának -o-ját is hosszan ejtették. A véghangzó helyzetben álló -ch ejtése is lehetett *k*, de *tš* is. A (*Bozuch* > *Bozók* helységnév az előbbi teszi valószínűbbé.) A -ch hangértékétől függetlenül kétségesnek látszik, hogy a név nem egyéb, mint a *boz* ~ *buz* tő kétszeresen kicsinyített fejleménye, amely úgy jött létre, hogy a már meglevő o: hangértékű kicsinyítő képzőhöz a *k* vagy *tš* kicsinyítő képző járult.

Az elmondottakkal kapcsolatban csupán annyit kell még megjegyezni, hogy egy 1349-es okl. *Bazoch* adatának, valamint egy 1348-as okl. *Basoch* adatának nem tulajdonítunk változat-értéket, mert ugyanezekben az oklevelekben a nevek többször szerepelnek az első szótagban is -o-val, úgyhogy elírásról lehet csak szó.

Brah

1449: Bartholomeus *Brah* (Sz. II, 444 [315]). A vezetéknévi funkcióban álló név összevethető az ófn. és kfn. *brache* »das erste umbrechen eines zum anbau bestimnten landes« közszóval, amely a VIII. századtól kezdve helységnév, később pedig családnév (vö. HEINTZE—CASCORBI *Brach* címszavával, HC. 147).

Branda

Az egyetlen rendelkezésre álló adat alapján nem magyar ember neve, de hazai okl.-ben fordul elő. 1411: »domini *Brande*... episcopi Placentini« (E. III, 457 [16]). Kérdéses, vajon nominativusként *Branda* tételezendő-e fel, vagy pedig ott is *Brande* állt-e? Mindkét esetben azonos a név származása: a germ. *branda* tövet őrizte meg (óé. *brand* »schwert«) s az ófn.-ben *Brando* ~ *Prando* alakban előforduló diminutivum származéka (vö. Först. 355—356).

Bryn

1437: »Stephanus filius *Bryn*« (Sz. II, 338 [237]). Kérdéses, vajon ez az adat összefügg-e a *Berény* tulajdonnévvel, amely elsősorban helynévként szerepelt, amelynek azonban NAGY GÉZA szerint személynévi használata is volt. (Megjegyzendő, hogy NAGY GÉZA adatai közül az 1253-as *Bereyn(us)* téves olvasáson alapul. (vö. a *Berveinus* cikkel). Tekintettel arra, hogy az idézet csaknem a XV. század derekáról származik, ezt a lehetőséget hangtani okokból el kell utasítani. Ami mármost a *Bryn* név származtatását illeti, nem látszik lehetetlennek, hogy a germ. *bera* ~ *berin* tő (ófn. *bero* »medve«, *birin* »nőstény medve«) származékát kereshetjük benne. A *bera* töre épülő személynevek valamelyikének kurtitása és diminutív képzővel való ellátása útján jött létre a *Beren* ~ *Birin* ~ *Pirin* > *Bern* ~ *Birn* ~ *Pirn* személynév (vö. Först. 261, 266). Az első szótagbeli *e* > *i* felnémet asszimiláció eredménye, a -*birn* ~ -*pirn* taggal viszont úgy is találkozunk a -*berinen* épülő összetett nevekben, hogy metatézis folytán az első -*e*-, illetve -*i*- eliziója következett be.

A *Bryn* származtatására az elhangzottól kívül más lehetőség is kínálkozik, ugyancsak germ. alapon. A személynév összevethető a *Brinno* ~ *Brenno* névvel (először TACITUSnál fordul elő, Hist. IV, 15), amely vagy kelta eredetű, vagy

az ófn. *brinnian* »brennen« származéka (vö. Först. 336). Az úfn. *Prin* családnévben ugyanis ezt a nevet is lehet keresni, s a XV. században a mi adatunknak megfelelő hangalak nyugodtan feltételezhető.

Az elmondottak alapján a *Berény* tulajdonnév magyarázatát is meg lehet kísérelni, az általunk idézett *Bryn* azonban nem lehet azonos a *Berénynyel*, mert jóval későbbi átvétel.

Bucan

1135: »*Bucan comite curiali*« (E. VIII, 247 [4]). A személynév alapjául a germ. személynévalkötő *bug* tő vehető fel, amelynek származása germanisztikai vonatkozásban nem egészen világos. A *bug* keletkezhetett a *burgi* tövön épülő nevek csonkított diminutívumából, de az is lehetséges, hogy az óé. *bogi*, ófn. *bago* »ij« húzódik meg benne (vö. Först. 343). A *bug* tövel képzett kicsinyítőképzős alakulatok között igen gyakori a VIII. századtól kezdve a *Bugo* ~ *Bucko* ~ *Bugga* személynév. A véghangzó -*n*-ben éppúgy lehet gyenge ragot látni, mint a germ. -*n* kicsinyítő képzőt, bár az is lehetséges, hogy az -*n*-nek participiális funkciója volt (vö. az *Alfan*, *Boran*, *Coman* stb. nevekkel, Först. 1143). Az utóbbi esetben a töben az ófn. *biugan* »flectere« igét kell keresnünk, amelyből viszont feltehetően a *Baugo* ~ *Bauco* ~ *Bouco* stb. nevek származnak (vö. Först. 252 és HC. 132). A *Bucan* változata lehet a három adattal szereplő *Buken* név. 1254/1400: »*Vyd genere Buken*« (Z. I, 7 [10]), 1277: »*comitis Petri de genere Buken*« (Z. I, 38 [39]), 1324: »*Nicolai filii Buken*« (Sz. I, 48 [41]). Ha a *Bucan* azonos a *Bukennal*, akkor a második szótag -*a*-jának helyén álló -*e*-ben kfn. fejleményt lehet látni.

Buck

1270: »*Buck de villa Odus*« (Z. I, 25 [29]). A származtatás a -*ck* hangértékétől függ. Ha a -*ck*-nak *k* hangértéket tulajdonítunk, akkor az adatban a germ. *burg* tő (gót *baurgs*, ófn. *burg*, kfn. *burc* »vár«) valamely összetételének egytöves kurtítását láthatjuk, amely már a kfn.-ben is szerepel személynévként *Buck* ~ *Bock* alakban (HC. 158).

Budar

1237—1240: *Budar* (E. I, 780 [185]). Az először *Botthar* alakban fellépő germ. eredetű ófn. személynévvel vethető össze, melynek FÖRSTEMANN a *Puttharius* változatát közli, s amelyből az úfn. *Boder* ~ *Buder* stb. családnevek származnak (vö. Först. 323 és HC. 150).

Budrin(us)

1342: »*Budrino presbitero de Sarug*« (kétszer, Z. II, 43 [30]). A két adatot a *Budelin* ~ *Budlin* névvel azonosítjuk, amely a *bod* ~ *bud* tő kicsinyítőképzőbokrós származéka (vö. Först. 322 és HC. 156). Ez esetben az *l-r* disszimilációs jelenség volna. Emellett van egy másik származtatási lehetőség is germ.-ból, amely morfológiai tekintetben ugyanolyan, mint a most említett: a tő lehet a germ. *burdi* tő (ófn. *burdi* »kind«) is, amelyhez az -*is(i)* képző járul. A *Budrin(us)* személynévből metatézis révén jöhetett létre a *Budrin(us)* (vö. Först. 346).

Buken I. Bucan

Bula

1135: *Bula* (E. VIII, 273 [4]). Az adat magyarázatára több lehetőség kínálkozik. Fel lehetne használni a RÉVAI-LEXIKON, illetve NAGY GÉZA okfejtését (Turul IX, 114), amely a *Béla* személynévre vonatkozik, arra azonban hangtani okoknál fogva nem alkalmazható. Eszerint a *Bulat* az orkhoni török *Buila* szóra lehetne visszavezetni, úgy azonban, hogy az átvétel esetleg szl. közvetítéssel is történhetett (vö. ó-egyh. szl. *byla* »vornehmster, grosser«). Természetes, hogy ez a származtatás csak akkor állja meg a helyét, ha a *Bula* -u-jának *y* hangértéket tulajdonítunk. Ez lehetséges, de ugyanakkor nem lehetetlen az sem, hogy az -u- u-nak hangzott. Ebben az esetben a NAGY GÉZA-féle koncepció megdőlni. Helyette arra lehet gondolni, hogy a név germ. eredetű, mégpedig a *bol* ~ *bōl* tő (kfn. *buole* »gatte, bruder, freund«) származéka. A *bol* ~ *bōl* tőnek kfn. alakváltozata a *bul*, a már a *bod* ~ *bud*, illetve a *boz* ~ *buz* tövekkel kapcsolatban jelzett hangfejlődés alapján. A *bol* ~ *bul* tőre épülő személynévek valamelyikének kurtítása és képzővel is történt kicsinyítése eredményeképpen jött létre a *Bolo* ~ *Buolo* ~ *Bulo* név- (vö. Först. 326). A *Bula* ennek átvétele lehet, a véghangzó rövid -o szokásos nyiltabbá válásával és magyar kicsinyítőképzői funkciójával.

Bunch

1237—1240: *Bunch* (E. I, 785 [185]). Itt is sok függ az -u- hangértékétől. Más lehetőségeket nem vizsgálva, csupán a germ.-ből lehetséges származtatásra szeretnénk rámutatni. Ehhez az -u-nak *u* hangzást tulajdonítunk, s a *bun* tőben a germ. *buon* »wohnen« participiumát keressük. A participiális eredet mellett az szól, hogy a tő FÖRSTEMANN tanúsága szerint nem alkotott összetett személynéveket, hanem vagy önmagában szerepelt személynévi funkcióban, vagy kicsinyítő képzőt vett fél. A *Bunch* előzményeként a *Bun* személynévet tehetjük fel, esetleg a diminutivumot is, amely *Buno* alakban sem ritka (vö. Först. 345). A -ch — akár *tš*, akár *k* hangértékkel — magyar kicsinyítő képző lehet. Azt a lehetőséget, hogy a személynévben a kfn. *bunge* ~ *bunk* közszóból származó magyar *bunkó* közszó korai személynévi használatát lássuk, nem tartjuk valószínűnek, annál kevésbé, mert a *Bunge* ~ *Bung* ~ *Bunk* családnevek a németben a XIV. század második felénél korábban nem mutathatók ki (vö. HC. 158).

Bur

1347: »Johannem filium *Bur* iobagionem magistri Thuteus« (Z. II, 289 [207]), ugyanígy Z. II, 290 [208], 1449: Petrus *Bwr* (Sz. II, 445 [315]). Ahhoz, hogy a *Bur* névben a *bor* »wein« közszó alakváltozatát lássuk, az adatok túl későiek. (Az OklSz. ugyan tart számon 1332-ből is egy *Bwr* változatot, de csak összetételben, mint ahogy az összes korábbi hasonló változatok is csak összetételben fordulnak elő. Ugyanez a helyzet a *bör* »leder« közszóval való azonosítással kapcsolatban is. Fel kell tehát vetni azt a lehetőséget, vajon a személynév nem a kfn. *bur* < *ōfn. buari* ~ *puari* »bauer« közszónak átvétele-e? A *bur* szó ugyanis a XIII-XIV. századtól kezdve szerepel tulajdonnévi használatban, bár kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint mindig csak vezetéknévként (vö. HC. 44, 131).

Burd

1116—1131: *Burd* (E. I, 595 [5]). Lehetne arra gondolni, hogy a *bor* »wein« közszó kicsinyítőképzős személynévi használatával állunk szemben. Ez ellen az az érv szól, amely a *Bur* névvel kapcsolatban is érvényes volt. Ugyanez vonatkozik a *bőr* ~ *bür* »leder« + *-d* kicsinyítő képző magyarázatra. Germ.-ból való származtatás esetén a *Burd*ot a *burdi* fő származékának tekintenők, amelynek a germ. *-ō* kicsinyítő képzővel ellátott metatetikus alakja, a *Budro* az úfn. *Burth* családnév előzménye (vö. Först. 346).

Buscard

1234: *Buscard* (E. I, 756 [145]). FÖRSTEMANN nem ismer ilyen nevet, pedig nyilvánvalónak látszik, hogy a *bosi* ~ *bösi* vagy *boz* ~ *böz* és a *gardi* tövek összetételéből származó, germ. eredetű személynévről van szó. Az első szótág *-u*-jára a *Bozon* cikkben mondottak érvényesek.

Bynadi

Egyetlen adat egy 1086 utáni hamis oklevélből: *Bynadi* (E. VIII, 270 [2]). Az *-i* nyilvánvalóan tövégi magánhangzó, a *binad* fő viszont összevethető a *Benata* személynévvel kapcsolatban említett alternatívák egyikével. A *Benhadra* felbontott *Bennato* személynévre gondolunk azzal a megjegyzéssel, hogy a *ben* tőnek van *bin* változata is (vö. Först. 307).

Bytha l. Bitho(u)

Byt(h)o(u) l. Bitho(u)

Byt(h)ow l. Bitho(u)

HALÁSZ ELŐD

A HAD ÉS A SZÉR

1. EZEKNEK NINCSEN HADJUK, CSAK CSALÁDJUK...

1. HAJDU PÉTER a finnugorkori nemzetségi társadalomról a többi között a következőket írja:

»Társadalmi szervezetükre a nyelvi adatokból kevés következtetés vonható le. A nemzetség fogalmát jelölte minden bizonnyal had és talán szer szavunk finnugorkori őse. A finnugor nemzetség a vérrokonság tudatán alapuló exogám nemzetség volt, ahol a nemzetségtagok leszármazását anyai (matrilineáris) ágon tartották nyilván. Nyelvi bizonyíték ennek az alátámasztására ugyan nem igen van. Köztudomás szerint pedig azoknál a finnugor népeknél, amelyeknél a nemzetségi rendszer még megvan, ill. melyeknél a legutóbbi időkig ez a rendszer még megvolt, a nemzetségi társadalom patriarchális felépítésének bizonyult. Ebből azonban még nem lehet a finnugorkori társadalom patriarchális berendezkedésére következtetni. Nemcsak a marxizmus klasszikusainak az őstársadalomra vonatkozó vizsgálatai alapján kell igazoltnak látnunk a finnugorok régi matriarchátusát, hanem a néprajzi s a régészeti adatok is emellett szólnak.

Az anyai leszármazás tudatának csökevényes nyomai minden finnugor nép társadalmi életében, szokásaiban, hitében stb. felfedezhetők. A matriarchátusnak ezekre a csökevény-jelenségeire részben már a múlt század végétől kezdve felfigyeltek. Teljességre nem törekedve megemlítiük, hogy 1898-ban SZMIRNOV a mordvinok, HARUZIN az obi-ugorok, majd PERVUHIN az udmurtok, V. NALIMOV pedig 1908-ban a komik néprajzi leírásában hivatkozik a matriarchátusnak e népeknél még meglévő nyomaira. A kutatások azóta — elsősorban az igazán kiváló teljesítményt felmutató szovjet néprajzosok érdeméből — messze előrehaladtak, s újabb bizonyítékokkal szolgálnak a finnugorok hajdani matriarchális nemzetségi szervezetére. A régi matriarchátusnak ma már csak halvány csökevényei maradtak meg, de ezekből mégis világosan rekonstruálható. Az egyes finnugor népeknél a legújabb időkig megmaradt csökevény-jelenségek több területen megmutatkoznak.

Az anyajogú társadalmakra jellemzők a nemzetség ősanijának totemisztikus elképzelései. Ilyen totemisztikus vonások a finnugor népeknél köztudomás szerint bőven vannak, s lényegileg egyes állatfajták tiszteletében nyilvánulnak meg. A nemzetség ősaniját szokták ezekben az állatokban tisztelni. Az ilyen elképzelések mai napig fennmaradt bizonyítékául szolgálhatnak pl. a finnugor-szamojéd népek nemzetségnevei és nemzetségi jelei (tamgái), melyek túlnyomórészt valamilyen állat nevével, ill. alakjával függenek össze. Ezeket a nemzetségszertartó állatokat a nemzetség tagjai rendszerint nem ölik meg, húsát nem eszik meg, hanem tisztelőben részesítik őket, áldoznak nekik. A nemzetség tagjainak vérrokonság-tudatát a közös ősbe vetett hit tartja ébren.

Másrészt a finnugor népek hitvilága és folklórja szerint a kiemelkedő szerepű istenségek igen gyakran nő alakjában jelennek meg, ami szintén az anyajog egykori uralmára mutat. Ezekre vonatkozólag KROHN könyvében, és egybeült is dús példaanyagot találhatunk.

A matriarchális nemzetség virágkorára vezethető vissza a finnugor népek között a legújabb időkig megvolt exogámia, amelyre a finnugor népek (elsősorban a manysik, chantik és szamojédok) között járt régibb és újabb kutatók szinte kivétel nélkül rámutatnak. A házasság szertartásaiban is találhatunk erre utaló momentumokat. A matriarchátusról a patriarchátusra való átmenet idejéből származó »hazatérés szokása« (átmeneti visszatérés a matrilokalitáshoz) megtalálható volt még a XVIII. században is a szamojédoknál.

Az anyai ágú rend kétségtelen bizonyítékai még az anyaági vérbosszú bizonyos nyomai egyes népeknél.« (A magyarság kialakulásának előzményei 30—31; itt bőséges irodalmi utalás is olvasható.)

A fgr. korbéli családnak matriarchális szervezeti sajátága már régen megváltozott, hiszen az állattenyésztésre való áttérés következtében, amelyben a férfi a főszerep, apajogú társadalom — patriarchátus — alakult ki. Ettől kezdve, tehát az ugorok nomádpásztorokodása óta már bizonyosan apajogú a család szerkezete, tehát: a férfi uralkodik a családban, és a rokonságot az apai ágon tartják számon, az anya háttérbe kerül, szolgasorba süllyed.

Bár a matriarchátusnak a rokonsági elnevezésekben ma már nyoma sem található, SZENDREY ÁKOS mégis rámutatott a matriarchátus feltehető nyomaira a magyar népi családnevekben (SZENDREY ÁKOS: A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben. NyK. L. 422—26). Meg kell azonban említenünk azt a lehetőséget is, hogy a magyar népi családnevek alább említendő sajátága újabb eredetű is lehet, és az egyetlen lány-nak a szülők családjában való tartásából származhat.

A matriarchátusnak figyelemre legméltóbb elfakult nyomait abban vélte felfedezni SZENDREY ÁKOS (NyK. L. 425), hogy »a férj vagy a gyerekek, s továbbmenőleg az unokák apai családneve elvész és... az anya, nagy- vagy déd-anya leánycsaládneve öröködik meg rajtuk. Sándor Mihály pl. Szücs-lányt vett el; egyideig Sándor Szücs Mihály volt a neve, de némsokára csak Szücs Mihály néven emlegette a falu (JANKÓ, Balaton 397). Így lett Kovács Ferencből Sinkó Ferenc (JANKÓ, Kalotaszeg 127), Krecz Ádamból Szele Ádám, Horváth Péterből Csuncsik Péter (SOMOGYI, Arad m. magyar népe 273) s végül Vági Tera urából Vágitera Pista (Gyöngyös, Nyr. XXXII, 464)«. — Ezek a tények azonban, mint már említettem, nem feltétlenül a matriarchátus maradványait őrzik, hanem újabb eredetűek is lehetnek. A fentebbi kalotaszegi szokásról pl. egészen nyilvánvalóan kitűnik, hogy újabb eredetű, mert JANKÓ »Kalotaszeg« című munkájában (139.) — SZENDREY is idézi (NyK. L. 423) — ezt írja: »ha a szegénysorsú legény a leány családi vagyonára költözik, vagyis kalotaszegiesen „a leányhoz elmegy fiúnak”, ilyenkor a telek nevét veszi fel«. Nyilvánvaló tehát, hogy Kalotaszegen a leány vagyona miatt kellett a szegénysorsú legénynek a leány szüleihez költözni és a telek nevét fölvenni. Hasonló ok miatt nem eladó a BAKSAY által említett egyetlen lány sem, akire vót szállítanak.

2. Ha az anyajogú családról nem adnak is már hírt a magyar szókészletnek finnugor kori szavai, had szavunk a finnugor kor óta örzi némely magyar nyelvjárásban eredeti 'nagycsalád, nemzetség' jelentését.

A *had*, a nagycsalád, nemzetség mivolta és múltja igen fontos és érdekes népünk története szempontjából is. Jól érzékelteti ezt LÁSZLÓ GYULÁNAK »A honfoglaló magyar nép élete« című könyve is, melyben a nagycsalád története központi helyet foglal el, de a magyar *had* 'nemzetség' fgr. kor óta való szakadatlan meglétét ő sem ismeri. Ezért tehát összegyűjtöttem és lehetőleg egész-szé szerkesztettem a nyelvtudomány által általában számon nem tartott hiteles forrásértékű részletesebb adatokat is, és hozzájuk fűztem a nyelvtudomány meg a néprajz legfontosabb megállapításait és a magam észrevételeit. Szükséges ez azért is, mert tanulmányom második része, a *szér* szó története, egyik vonatkozásban szorosan összefügg a *had* = 'nemzetség' szervezetének történetével.

Régebben a *had*-nak 'nagycsalád, nemzetség' jelentése egészen általános volt. A MTSz. Karancsról. *Pápa* vid., Nagykurságról, Debrecenből, Heves, Nógrád, Gömör megyéből ismeri. GYÖRFFY ISTVÁN azt írja, hogy a nép a *had* szót a nemzetség kifejezésére használta, de a katonai jelentőségéről nem tudott. (Népr. Ért. 18 : 118.)

Ez arra mutat, hogy *had* szavunknak 'nagycsalád, nemzetség' volt az eredeti jelentése. Hogy ez csakugyan így is volt, azt kétségtelenül igazolja a mi *had* szavunknak pontos finn etimológiai megfelelője, a *-kunta*, mely összetételekben 'közösség' jelentésben szerepel (vö. BUDENZ: MUSz.).

BUDENZ (Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárában) idézi a többi közt a finn *heimo-kunta* 'Dorfschaft', *valta-kunta* 'regnum' összetételeket, amelyek jól mutatják az összetételekben szereplő *kunta* 'közösség' jelentését, a *kansa-kunta* 'gens, natio' pedig a *kunta* még eredetibb 'családi közösség' jelentésére utal.

Megőrizte a finn *kunta* a szó eredetibb hangalakját is. A végén lévő *-a*: tövéghangzó, tehát ugyanaz az elem, ami a finn *kunta* 1055-ből való magyar etimológiai megfelelőjének, a *hodu*-nak végén van. Megőrizte a finn nyelv a finnugor szókezdő mássalhangzót is, amely a magyar nyelv külön életében *h*-lett (*hodu* > *hod* > *had*). Általában veláris hangrendű finn szó szókezdő *k*-hangjának *h*-hang felel meg a magyar nyelv megfelelő szavaiban (pl. f. *kala* ~ m. *hal* (főnév); f. *kuole-* ~ m. (meg) *hal*; f. *kuute-* ~ m. *hat* (számnév); f. *kolme* ~ m. *három*. — Megőrizte a finn — de a többi fgr. nyelv is a magyaron kívül — a fgr. szóközépi *-nt*-hangcsoportot is. Ebből a magyarban *-d-* lett, mely a tövégi magh. lekopásával a szó végére kerülhetett. Pl. f. *lintu* 'madár' ~ magy. *lúd*; f. *tunte-* ~ m. *tud*; f. *onte-* ~ magy. *odu*, stb.

PINTÉR SÁNDOR »A palócokról« című tanulmányában (Bp. 1880. Aigner. 19. l.) a következőket írja: »... az egy községben lakó mindazon palócok, kik egy vezetéknévvel viselnek, ha mindjárt különálló családokat képeznek is, a »had« csoportosító szó alatt szeretik magukat nevezni, mint p. o. ha kérde valaki »kinek a hadábó való kied?« — »Én az Andó hadábó vagyok, a meg a Lantos hadábó való, de vagyón mink itt több hadbó is, láti ked im ahun van ni az e magos ember a Gordon hadáhó nevezi magát, e meg ehun a Zámbo hadáhó szít.«

Hogy milyen volt a múlt század második felében a 'kiterjedt család, nemzetség' jelentésű *had*, azt híven leírta a közelmúltban SZ. MORVAI JUDIT »Aszszonyok a nagycsaládban« című munkája (Magyar Könyvtár, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1956), melyben a mátraalji Bodony palóc község családi életét ábrázolja tudományos hűséggel.

A mátraalji Bodonyban a *had*: nagycsalád, azaz legalább három generáció: a nagyszülők, azoknak fiai feleségeikkel és ezeknek gyermekei együtt, de »Nem.

volt ritkaság, hogy négy generáció élt együtt az akkori (múlt század második felebeli) szokásoknak, íratlan törvényeknek megfelelően: a dédapa, ennek fiai feleségeikkel, valamint fiaikkal és hajadon leányaikkal, és ott éltek a dédapa fiainak az unokái is» (i. m. 10. l.)

! Az ilyen had nemcsak egy fedél alatt lakott, hanem gazdasági egységet is alkotott »egy férfi — általában a legidősebb — vezetése alatt, aki nemcsak irányítója volt a család (a bodonyiak nevén: a had) belső életének és gazdálkodásának, de lényegében, jogilag egyedüli tulajdonosa is a gazdaságnak, a család vagyonának» (i. m. 10. l.).

! A bodonyi Szuszék-had-hoz 1873-ban, 74-ben harmincan tartoztak, ez a Szuszék-had még előbb a Jakab-had-ból vá alakozott, azaz a Jakab-családból szakadt ki.

! Mikszáth Kálmán is ír a palóc had-ról, a »Nemzetes uraimék« című regényében. Priboly helységben »A familia összeült, eljöttek a fi- és női ágak, vők, sógorok és mindennemű oldalrokonok Mácsikhoz, úgyhogy be sem fértek a kúriába, a téres pajtában kellett megtartani a konferenciát, mely a még akkor fiatal Mácsiknak egy szívvel-lélekkel plenapotenciát szavazott meg mindenekre nézve, amiket jónak látna cselekedni a Laczkó-had érdekében« (Mikszáth: Összes Művei, 2. kötet. Akadémiai Kiadó 1956, 88. l.) — Ebbe a Laczkó-hadba 82 család tartozott: »A Laczkók sokan vannak. Hányan is vagytok? — Nyolc van k két család. Lajstrom van nálam róluk« (i. m. 97).

Mikszáthnak ez a »Nemzetes uraimék« című regénye voltaképpen egy széthulló palóc had történetének utolsó jelenete.

! A lány, ha férjhez ment, a bodonyiak szemlélete szerint tovább is az apa hadába tartozott. Ezért van az, hogy az asszony tovább is a lánynevét viselte, így is szólították:

»A negyven éven felüli asszonyok nőrokonaikat, falubeli asszonyismerőseiket ma is (1954-ben) leánynevükön emlegették. Néha még anyjukról is beszélnek így: *Édes-anyám, Bera Erzsú olyan szépen dalolt, mint a vízilyány.*« Szó-ról-szóra ezt mondotta Morvai Juditnak az egyik adatközlője: »a lány az apja hadjába tartozik, nem a férjébe« (i. m. 13. l.). — *»En a Farkas Márkus hadjához tartozom«* — mondta a hetvennyolcéves Márkus Panni néni, aki férjének négy gyermeket szült« (Sz. MORVAI JUDIT: i. m. 13—14.).

»Idősebb asszonyok még ma is így használják a nevüket: Fél éve történt, hogy mikor Jakab Katyi néninek az igazolványát alá kellett írni, szépen aláírta a lánynevét, hogy Jakab Katalin. Mondta neki a rendőrnő, hogy maga már férjhezment mama! A többiek nevettek. Az öregasszony csak ennyit mondott: *Mindig meg voltam elégedve a lánykori nevemmel*« (i. m. 14. l. Sajnos, az idézet nem tükrözi a palóc kiejtést).

! »A falu társadalmának nem minden tagja tartozott nagycsaládba (a bodonyiak nyelvén: hadba) — írja tovább Sz. Morvai Judit. — A föld nélküli zselérek utódai, a nincstelenek és az egy-két holdas parasztok, az inkább csak napszámból, summásságból élők, valamint a faluba később beköltözöttek csak az apából és anyából és gyermekekből álló kisebb családokban maradtak. De ha egyháztartásban laktak is öregeikkel, éppen a föld, az állattállomány, a vagyon hiányában nélkülözték azt a gazdasági alapot, melyet a nagycsalád-rendszer fenntartása megkövetelt, és amely annak egész belső berendezését megformálta. Családi életük lazább szerkezetű, szabadabb, egyénibb volt, rokonsági kapcsolataik sem voltak olyan szorosak, szabályozottak,

mint a nagycsaládban élő telkes jobbágyok leszármazottaié. Mint mondják: *ezeknek nem volt hadjuk, csak családjuk*. Éppen ezért az együttélő nemzetségek, hadak a falu társadalmának tekintélyesebb rétegét képezték. Tévednénk — mondja tovább a szerző —, ha azt gondolnánk, hogy ezt a tekintélyt egyedül a szét nem aprózott, egy-kézben tartott vagyon adta. Igen jelentős mértékben alátámasztotta a nemzetség (a had) *hírét, emelte rangját a családtagok száma* is. Az együttélő rokonság lényegében szövetség is volt, és mint ilyen, súlyt, értéket képviselt. Erős közösség volt, melynek tekintélye megadta a beletartozó egyén rangját és helyét a falu társadalmában« (i. m. 15. l. Valamennyi kiemelést én tettem.).

Igen jellemzők a *had* mivoltára az említett tanulmány következő sorai is: »Azzal a legénnyel, aki nagy hadból származott, nem volt tanácsos *összekapaszkodni*, azaz összeverekedni a többi legénnyel. *Nemigen abajgattak ilyen családot, mert ha egyet megabajgattak, hat is jött a helyire*. Ha egy legényt a lányos háztól a többiek elverték, nemcsak cimboráit, de rokonait is segítségül hívta. *Jött a legény ilyenkor a rokonaival*... A had egy tagján esett sérelmet az egész had magáénak érezte, s a megbántott számíthatott rokonai segítségére. Sőt a legközelebbi anyai rokonok is helytálltak olyankor, ha erre külön felkérték őket.»

»Nemcsak az egymás közötti ügyekben, de a törvénnyel és a falu vezetőivel szemben is kiálltak egymásért. Egy legényt kiutasított a pap a templomból, mert mise előtt szivarozni látta. Egyszerre kiáltott oda nagyapja a székéből felállva és nagybátyja a kiskarról: *ne mozdulj, fiam!*«

Ez a jelenet és a hozzá hasonlóak a nemzetségi vérbosszú maradványait mutatják (vö. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szerv. történetéhez, 19).

»A had feje, parancsolója, a ház, a föld, az állatok tulajdonosa« — mint láttuk — »a *gazda* volt. Ő vé volt minden, ura volt háza népének. A gazda tisztségét a család legidősebb tagja viselte: legtöbb esetben a fiaival, unokáival, esetleg dédunokáival együtt élő családfő, ritkábban a férfitestvérek közül a legidősebb. A *tisztség a szeniorátus elve* alapján öröklődött vagyis, az elhalt gazda után a következő legidősebb férfi lett a család feje. Tehát nem minden esetben a gazda fia« (SZ. MORVAI i. m. 17. Az én kiemelésem.).

A palóc származású PINTÉR SÁNDOR viszont 1880-ban a következőket írta. »A palócokról« c. művében (20): »Ha a családfő elaggott, úgy, hogy a gazdaság vezetésére már öregségénél fogva képtelen volt, s gyermekei valának, rendszerint e gyermekek közül — lehetőleg mindig a legértelmesebbet, s így nem egyszer a legfiatalabbat tette, illetve nevezte ki maga helyett gazdának, s így ő is a gazda alárendeltjévé vált, s lett belőle »házőrző«. — Ha azonban a gazdának gyermekei nem voltak, akkor a család legidősebb tagja lett a »gazda«; s ha esetleg a következő legöregebb tag gyöngé elméjűnek tűnt fel, a gazdát közmegegyezésel választották saját kebelükből« (Én emeltem ki).

LÁSZLÓ GYULA bebizonyította, hogy az Árpád nemzetségében is a nagycsalád *íratlan törvényei* uralkodtak, és a trónöröklés az Árpád-korban a nagycsalád *széki szokása* szerint történt: »vagy a legidősebb családtag (szeniorátus), vagy az elsőszülött fiú (primogenitura), vagy pedig a kijelölt utód foglalja

el a trónt» (A honfoglaló magyar nép élete, 197), ahogy az utódlás még a közelmúltban is történt pl. a palóc nagycsaládban.

Sz. MORVAI JUDIT azt írja (i. m. 17), hogy nemcsak az utódlásban döntött a palóc nagycsaládi hagyományos rend, hanem abban is, »hogy ki milyen helyet foglal el a családi körben sokszor élete végéig. Ez a szigorú hagyományos rend megszabtá az egyes családtagok egymáshoz való viszonyát is...«

A családtagok vérségi viszonyát az elnevezések jelölik. Az apát a fiú *apám-uram*-nak hívta, az anyját pedig *anyám asszony*-nak. Így nevezte őket menyük is. Az *unoka* vagy *dédunoka* nagyapját, széapapját, *apó*-nak, nagyanyját, szépanyját *anyó*-nak hívta, így nevezte őket az unoka vagy dédunoka felesége is. Az apa és az anya gyermekeinek feleségét, illetőleg menyét *lyányom*-nak nevezte. A feleség férjének öregebb fitestvérét *nagyobbik uram*-nak mondotta, azok feleségét meg *ágyomasszony*-nak. A többi oldalrokonok fitagjai: *bátyám uram*, azok feleségei: *nenem asszony* voltak (PINTÉR SÁNDOR; i. m. 20). Bizonyosan ismerték itt is a *kisebbik úram* elnevezést is: így szólítja az asszony a férje rokonságában a férjnél fiatalabb férfit pl. Szennában (NYÍRI: Szenna és vidéke, 179), de Bodonyban is így van. Az ipa testvéreit *nagyuram*-nak szólították (Sz. MORVAI: 189).

A *had* fejének és tagjainak hadon belőli rangja, a többihez való viszonya az ülésrendben és az étkezések kezdetén az ételtől való vétel sorrendjében is kifejeződött: »A ház belső fala mellett környös-körül széles lócák futottak. Az asztal a bejárattól mindig és mindenütt a baloldali szögletben volt elhelyezve s az asztalszögben mindig a „gazda” foglalt helyet, mellette jobbról a család öregebb, balról pedig fiatalabb tagjai ülnek étkezéskor; vendégség, lakodalom vagy egyéb ünnepélyességek alkalmával pedig a meghívott vendégek úgy, amint a tekintély hozta magával.« (PINTÉR SÁNDOR: A palócokról, 18.). — HERKELY KÁROLY: »A mezőkövesdi matyó nép élete« c. művében (19) leírja, hogy nagyobb ünnepi étkezésekkor hogyan helyezkedtek el az asztalnál a *had* férfiai (idezi ezt LÁSZLÓ GYULA is: A honfoglaló magyar nép élete, 215.). A mezőkövesdi szobában az asztal az utcai-udvari fal melletti sarokban van. Az asztal udvar felőli oldalánál, közel az udvari-utcai fal által alkotott sarokhoz ül a nagyapa vagy a dédapa. Tőle jobbra, az utcai fal mellett, közel az ablakhoz ül a legidősebb fiú. Mellette az első szolga; a nagyapával szemben lévő oldalán ül az asztalnak a születés szerint második fiú, mellette a harmadik és a negyedik. A *had* fejétől balra ül a legkisebb vagyis a legfiatalabb fiú, e mellett megint születési sorrendben az első, a második és a harmadik »suhanc« (Sajnos, nem mondja meg a szerző, hogy ezek a »suhancok« milyen vérségi viszonyban vannak a család többi tagjával.) — Bodonyban »Elsőnek a gazda mártotta kanálát az ételbe, utána pedig sorban mindenki, rangja szerint. *Ha valaki előbb vett, mint illet, apósom rászólt, hogy ne legyen tálba nyúló!* Csak az első véteknél tartották meg ezt a kötött sorrendet, a második kanálától kezdve már mindenki szabadon szedhette az ételt« (Sz. MORVAI: i. m. 92). -- Viszont »Ha a gazdának nem volt jó étvágya, s hamar abbahagyta az evést, vagy egyébként is gyorsan evett: amint letette a kanálát, a többiek sem ettek tovább« (i. m. 25.).

A *had* gazdasági életében és a munkában is szigorú rend uralkodott. A *had* feje, a *gazda* parancsolt mindenkinek. »Ő adta ki naponta az egyes családtagok munkáját: ki hol legeltessen, szántson, fuvarozzon, vásárba menjen stb. Aki-nek nem jutott munka otthon a gazdaságban, azt elküldte az uradalmi erdőbe

ölfát vágni vagy elszegődttette juhásznak. Nyáron minden családból — még a leggazdagabból is — elküldtek egy-egy fiatalabb férfit az Alföldre aratni, hogy ott a család évi kalácsnakvalóját megkeresse.

A menyecskéknek a gazdasszonyon keresztül parancsolt, hogy hová menjenek aznap kapálni, dolgozni, a gyerekek meg malacot, libát legeltetni.

A közös munka minden hasznát a gazda tette el...» (SZ. MORVAI, i. m. 19—20). A gazda rendszerint nem dolgozott.

A gazda fitestvérei, fiai, unokái és dédunokái életének nagy része az állatok körüli munkában telt el. Az idősebbek végezték Bodonyban a földművelést; a juhász is általában a család idősebb tagja volt. Az árpát kaszával emberek (= férfiak) vágták, az ő dolguk volt a csűrben a cséplés. A sarlóval arató asszonyok után az emberek kötötték a kévét. A legények régebben 16 éves korukig nem dolgoztak, előre-hátra csavarogtak, erdőben kóboroltak, »vadkörtét szedtek, madártojást kerestek, varjút sütöttek«. Mikor a legény elmúlt 16 éves, kora tavasztól késő ősziig ökröket legeltetett. Ha megházasodott a legény, és volt elegendő idősebb férfi a családban, még akkor is legeltetett egy ideig. A gyengébb testalkatú ember még 30 éves korában is pásztorkodott (SZ. MORVAI, i. m. 37—46).

A háztartás önálló irányítója a gazdasszony; többnyire a gazda felesége. Felügyelt az asszonyi munkára. Közvetítette a menyecskék kérését a gazdának. »Tőle függött a ház asszonyainak jobb vagy rosszabb sorsa. Ő osztotta el a kenderet tilolás után, ő a tollat fosztás után, ő jelölte ki az egyes asszonyok ládáinak, ágyainak helyét a kamrában. Ha jószívú és okos volt, elsimította a kisebb veszekedéseket, elhallgattatta az egymás ellen való áskálódást, amire pedig a menyecskék mindig készek voltak» (SZ. MORVAI, i. m. 36—7). — A gazdasszonyé volt a legnehezebb házi munka: a főzés, a kovásztevés, a kenyér kiszakítása, bevetése; a tálalás. A kimosott tiszta ruhákat a gazdasszony terítette ki a karókra, s a megszáradt ruhákat ő dörgölte be (= mángorolta). A tej feldolgozása, az aprójószág körüli munka mind az övé volt. Végezte a kendermunkát is, gondozta az otthon maradt apró gyermekeket. Segítsége a korban utána következő menyecske vagy az otthon maradt öreglány volt.

A menyecskék dolga: a ház körüli munka volt: a főzésben való segítség, dagasztás, téstagyúrás, mosás és a mezei dolog. Bodonyban a legfiatalabb menyecske járt a kútra, ő vitte a korsót a mezőre, ő söprögetett, s ha sötét este ettek, ő tartotta a világító fáklyát. Ő mosta a lábát az öregapónak és anyónak, a gazda testvéreinek és azok feleségeinek is. (SZ. MORVAI, i. m. 31—7; 50—67). A nagylány nem dolgozott, legfeljebb vizet hozott, és télen a fonóházban fonogatott.

»Az asszonynak kötelessége volt félni az urát. Félni kellett az embereket, mert az ember tulajdona az asszonyi állat«, így tartják ezt még ma is a bodonyi öreg emberek. »Mindenben a férfi volt az első. Ő parancsolt, az asszony kötelessége az engedelmeskedés. A férfi vett először a tálból, ő ment elől az utcán, azt tehetette, amit akart, pihenhetett, mulathatott: ura volt önmagának. Viszont a menyecskének mindenki ura, elsősorban a férje.« (SZ. MORVAI, 51). — Igaza van SZ. MORVAI JUDITnak, mikor azt írja, hogy az asszonynak és a férfinak itt jelzett viszonya talán még a középkorinál is régiebb eredetű. — Egészen bizonyosan az; eredetét ott kell keresnünk a patriarchátus, az apajogú család kialakulásának körülményeinél.

3. Ha a had már nagyon nagy volt, vagy a torzsalkodás megkivánta, bekövetkezett — palóc szóval — a válakozás, vagyis a had-ban lévő családok szétválása. »A válakozás-t rendszeren összel tartották meg, amikor már a gabonaféléket betakarították, a kapás ültetvényeket összehordták s a kendert megtölve csomókba kötözték.

A módosabbak előbb annyi lakóházat építettek a hozzájuk szükséges melléképületekkel, ahányan a való testvérek voltak, a szegényebbek pedig, akiknek ez nem állott módjában, lakást béreltek előbb maguknak.

A vagyon-felosztást a család legidősebb tagja, illetve a »gazda« végezte a férfiak együttes jelenlétében. (A nőknek az osztozkodásba nem volt semmi beavatkozási joguk.) — Legelőször a kenyeret szegte el a válakozó testvérek számanak megfelelően három vagy négy felé, azt mondván: »szegjük eo' ja kenyért« vagy »sót kenyeret má' nem eszeönk« (innen ered: »kenyértörésre kerül a do-log« szólásunk; kissé másként CSEFKÓ: Szállóigék, szólásmódok, 104—09; helyesen LÁSZLÓ: i. m. 239), s aztán került a sor az ingó és ingatlan vagyon felosztására. Az elosztott részek mindenikének egyenlő értékűnek kellett lenni... A vagyonnak egyenlő részekre való felosztásában részre nem hajlóságossággal kellett a gazdának eljárnia s erre mintegy rákényszerítették azáltal, hogy az elosztott részekből rendszerint a legfiatalabb választotta ki legelőször a maga részét, azután a korra nézve utána következők s csak ami megmaradt, az jutott az osztást végző legidősebb testvérnek. — Némely helyütt a vagyon-felosztást a férfiak közösen végezték, együttesen állapítván meg, hogy melyik házhoz, melyik dűlő, melyik kaszáló és kenderföld tartozik s ha nem tudtak az elosztásba békésen belenyugodni, a sors döntésére bízták a dolgot, azt mondván »no, most húzzónk nyilat«. Ha semmi más, de ezen mai nap is szélteben használt kifejezés bizonyítja a palóc nép e sajátos osztozkodási módjának régi keletűségét. Ma már a sorshúzásnál természetesen nem nyilatát használnak, hanem lapos pálcikákat és papírszeleteket, amazokra egy-egy számat, a papírszeletekre pedig egy-egy »válakozó« nevét írván. ».

Az élelmiszereknek (mint búza, árpa, krumpli, bab, borsó, sertéshús, zsiradék), a kendernek s minden azon évbeli termésnek elosztásánál azonban nem a válakozó felek számára vannak figyelemmel, s nem azok számához mérten osztják három vagy négy felé, hanem a családtagok mindenike, fiú, leány kap osztalékot ezekből, pláne ha még közre is munkálkodott azok beszerzésében.

Az osztozkodást, ha a testvérek békés megegyezésével, simán folyt le, némely helyütt ma is áldomás követi, melyre... meghívják még a 10.-ik ági rokonságot is, s ez áldomás eltart 2—3 napig olykor. Ez azonban vajmi ritkán esik meg már manapság, mert a válakozó testvérek egyik-másikának elégedetlensége a békés megváltást jobbára meghiúsítja — s az áldomás is elmarad« (ISTVÁNFFY GYULA: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. IX, 364—66).

A válakozáskor különvált családok megint hadakká szaporodnak. Hogy valamikor egy hadhoz tartoztak, azt a különféle hadak azonos családneve mutatja. Bodonyban még emlékeznek pl. arra, hogy a *Kataj-had* egy szétköltözés, *válakozás* alkalmával szakadt ki jó nyolcvan évvel ezelőtt az *Antal-hadból*, ez meg a *Béres-hadból*. Ebből vált ki a (Béres) *Laczkó hada* és a (Béres) *Kisjóska hada* is. »A szétválással már önálló hadnak tekintették a kiszakadtakat. Csak

a legöregebbek mondják még az összes Bérésekre, hogy „*egy-nemzetség* volt az?” (Sz. MORVAI: i. m. 15—16). — *Had* volt tehát az a nagycsalád is, amelyből a többi család kivált és idővel szintén *haddá* terebélyesedett. Ezért van az, hogy öregebb emberek nagyobb terjedelműnek, több ágúnak tartják a *hadat*, a fiatalabbak viszont csak azt a 3—4 generációt számítják a *hadhoz*, akik éppen együtt élnek.

4. Hogy a válakozás alkalmával melyik lakóházat milyen rangú családtag kapta vagy választotta, azt — tudomásom szerint — nem figyelték meg a kutatók. De azt feljegyezték, hogy a válakozások következtében hogyan épült be a telek a *had*-ba tartozó családok lakóházaival és egyéb épületeivel. Ebben a tekintetben különösen FODOR FERENC tett igen értékes megállapításokat Nagyvisnyóról »Egy palócfalu életrajza« c. művében. Ott a többi között a következőket mondja: a nagyvisnyói palóc »helyszűke miatt addig építette eredetileg osztatlan telke mindkét oldalára a család osztódása folytán mindjobban szaporodó házait, míg a telek közepén be nem épített része lassan természetszerűleg azután telekkönyvileg is utcává nem vált« (i. m. 50). — Az eredetileg egy *had* birtokában lévő telek középső szalagjának utcává válását jól mutatja az a nyelvi tény is, hogy »A beépített telek közepét, ami már utcának számít, ma is udvarnak mondja a palóc« (FODOR, i. m. 54). — Hogy azonban az ilyen településformában nem volt utca eredetileg, azt jól mutatja az is, hogy az ilyen udvar-utcák sok helyt még ma is vakon végződnek (i. m. 51). — Az ilyen hadas-településre az is jellemző, hogy nagyon sokszor más telkeken keresztül, tehát ösvényeken lehet a *had*-nak saját telkére jutnia. Nagyvisnyón is patak partján telepedtek a palócok, s több házas teleknek csak a patak felé volt szabad kijárása. BÁTKY ZSIGMOND a következőket írja — a többi között — a hadas településről: »A belsőség egyes darabjain hadak szerint megosztzkodtak s a maga részén minden had tetszése szerint építkezett. Mikor aztán a közösséghez érhetőleg ragaszkodó had megszorodott, az ősi földet tovább-tovább osztották s mind sűrűbben beépítették, mit sem törődve a szomszéd haddal, a közlekedés stb. érdekeivel. Így keletkeztek azok a szerek, szegek, zugok, melyeknek ősi pórtáin néha öt ház is épült egymás mögé, úgyhogy a legbelső gazdájának — mielőtt a hatóság a zugokat megnyitotta — négy udvaron is át kellett vergődnie, hogy a magáéba juthasson... Utca hát valóban nem volt, még csak a nevet sem ismerték...« (A magyarság néprajza I, 131—32; én emeltem ki.).

TÓTH JÁNOS azt írja, hogy a sorozatos településhez hasonló a vasi szer-település, és ez sok esetben még honfoglaláskori állapotot mutat. »Szalafő megmaradt olyannak, amilyen a honfoglalás utáni időkben lehetett. 7 szerből áll, s e szerekben össze-vissza 696 lélek él 168 házban 3 km² területen. (Egy szerre átlagosan 100 lélek és 24 ház esik.)

És milyenek ezek a szerek?

»Több kisebb, egymástól néhány száz, néha ezer méterre fekvő település közigazgatási és gazdasági egységet alkot. Őrségben szernek (Göcsejben szegnek) mondják ezeket a kis falvakat. Ilyen szertelepülés az Őrségben több van, legérdekesebbek Őriszentpéter és Szalafő... A telepítés alkalmával egy család leszármazottai vettek birtokba egy *szert*. Idővel az elszaporodott családtagok szétszabdalták az ősi családi házak körül birtokba vett földet, melyet még ma is nagy részben az ősök leszármazottai művelnek...

E szerves települések csupán a dombos vidékeken alakultak ki. Van olyan is, ahol a falu csak két, vagy három szerből áll. Az ilyen *szereket* a mély völgyben folyó patak választja el egymástól. (TÓTH JÁNOS: Így épít a vasi nép Vasi Szemle, 1938: 64—66). — BÁTKY azt mondja, hogy ez a településforma hozzánk valószínűleg szlovén település útján jutott el, és római mintára keletkezett ez a Dél-Németországban gyakori településforma (Magyarország Néprajza I, 130). — Nem vagyok hivatott BÁTKEY megállapítását kétségbe vonni. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ez a településforma — tegyük fel — idegen eredetű is, abban a vonatkozásban feltétlenül eredeti magyar, hogy ezt egy család lakja és az egy család által lakott házakat a földdel együtt *szer-nek* nevezik. Ennek az érvelésnek a támogatására csak arra hivatkozom, hogy Göcsejben is vannak és voltak egy-egy nagycsalád által lakott házcsoportok, melyeket *szer-nek* neveznek, és ezek jelzőjeként azok a családnevek szerepelnek, melyeknek viselői a *szer-nek* birtokosai. Pl. Kálócfaiván — Zalában — a XIX. század közepén volt még. *Vasok szerre, Marócziak szerre*, ahol ezek a családok laktak; Sárhidán van *Balogszer* Boncföldön *Nemesszer*, *Czigányszer*, *Törökszer*, amely részekben a Balogh, Nemes, Czigány és Török család lakott vagy lakik. Egy-egy tekintélyesebb nagycsalád, nemzetség *szerének*, településének neve sokszor azután annak a falunak is nevévé lett, amelyben laktak. A mileji anyakönyvben szerepel pl. *Simonszer* és *Tubolszer* elpusztult községek nevei, ezek voltaképpen a *Simon* és *Tubol* nemzetségek településeinek a nevei voltak (GÖNCZI: i. m. 59).

Egymás mellett levő telkeken laktak Bodonyban is az egy *had*-ba tartozó családok. »A népes nagycsalád egy-házban, *egy-fedél alatt* lakott. A férfiak, de főleg a *fehércselédek*, gyermekek életének nagyobb része itt, a közös portán folyt le. Egy-egy gazdának három meg négy telke is volt bent a faluban. Így a házat nagy, tágas udvarok vették körül. Nem is volt a falu akkor ilyen szoros, mint most. Az öregek úgy beszélik, hogy az összetartozó hadak, nemzetségek a falu egy-egy részén csoportosultak, s válakozás, szétköltözés esetén is igyekeztek egymáshoz közel, lehetőleg ugyanabban a falurészben maradni. A Fejes-hadak a templom körül, a Jakab-hadak a *Hóstyán*, a Farkas-hadak az *Őszögben*, a Béres-nemzetség a *Főszögben* települtek eredetileg. A Béres hadak a szétválakozás után is egy csoportban maradtak, aminek nyomát a ma is használatos Béres-sor utcarész elnevezés őrzi. A Béres-soron túl úgy hívták, hogy Újváros. Ott már olyan nagycsalád nem volt. Később, az idők folyamán a családok szaporodásával nem maradtak meg ilyen tisztán a nemzetségek települési csoportjai, s majd minden nemzetségből került család a falu minden részébe. Már az e könyvben kibontakozó időszakban is (tehát a múlt század második felében) legfeljebb csak két-három azonos családnevű had lakott egymás szomszédságában» (SZ. MORVAI JUDIT: Asszonyok a nagycsaládban, 84—5).

A bodonyi palóc település tehát szerkezetileg azonos volt a soproni, vasi és zalai településsel. Horpácson (Sopron m.) van *Falu- v. füösüő-szer*; *papszer v. uósüő-szer*. Hodoson (Vas m.) *Füsü szer*, *asu szer* van (MTsz.). Ezekben a *szer*-ekben — fentebb már láttuk — az egy nemzetséghez tartozó kiterjedt családok laktak eredetileg. — A palóc Bodonyban is van *Őszög* (< *Őszög* < *Alsözög*), s az *Őszögben* a Farkas hadak laktak eredetileg; van ugyanott *Főszög* is, itt meg a Béres had lakott. Újra idézem itt a következő megállapítást: »A Béres hadak a szétválakozás (=szétköltözés) után: is egy csoport-

ban maradtak, aminek nyomát a ma is használatos Béres-sor utcarész elnevezés őrzi.» (SZ. MORVAI JUDIT: i. m. 85. Kiemelés tőlem.).

PINTÉR ismer több olyan palóc községet, ahol az egész falu mindössze néhány házból állott, úgy, mint ahogy a mai vogul és az osztják falu is — a magyar *falu* etimológiai megfelelőjével vogulul pl. *paul*, osztjákul pl. *põrjäl* — csak néhány házból áll. Mivel az ilyen, néhány házból álló korai magyar faluban ritkán lakott több 25—40 embernél, és ez éppen a nagycsalád lélekszámával azonos, ebből — helyesen — arra következtet LÁSZLÓ GYULA, hogy az Árpád-korban egy-egy falu voltaképpen egy-egy nagycsaládnak volt a települése (i. m. 227.).

Így lehetett ez az ugor korban is, mert STEINITZ még a mai voguloknál is megfigyelte, hogy »In vielen Dörfern wohnten nur oder fast nur Familien einer einzigen Gens. In grösseren Dörfern gab es meist Familien zweier oder mehrer Gentes« (WOLFGANG STEINITZ: Geschichte des wogulischen Vokalismus, 8.).

Arra azonban nincs bizonyíték sem a magyarban, sem a rokon nyelvekben, hogy a *falu* szó az ősmagyar vagy az ugor korban a vérközösségen alapuló együvé települt társadalmi egységet jelölte (így PAIS: MNy. XXVII, 244; LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete, 227). Az ugor nyelvek tanúsága szerint a *falu* települést jelöl és bizonyára azt is jelölt mindig, magának a nemzetségnek pedig *had* volt a legrégebb neve a finnugor kor óta.

A nemzetségnek, nagycsaládnak települését a *falu* mellett később más szavakkal is jelölték: összetételekben *-szēr*, *-szög*, (innen a »szegről-végről rokonok« szólásmód, vö. PAIS: MNy. XVIII, 48.) *-szállás*, *-háza*, *-földe*, *-ülése* kifejezésekkel, vagy pedig csak egyszerűen a nagycsalád, nemzetség fejének nevével.

A mai palócoknak az a hite, hogy a nemzetség, a *had* a másvilágon is együtt van, igazolja LÁSZLÓ GYULÁnak azt a föltevését, hogy a honfoglaláskori temetők egy-egy nagycsalád, had temetkezési helyei, ahol nem olyan sorrendben temették el a halottakat, ahogy meghaltak, hanem abban a sorrendben, ahogy kinek-kinek az életében meg volt szabva a helye (LÁSZLÓ GYULA: i. m. 125—165). Minden esetben középen volt a leggazdagabb sír; a palócok hite szerint: »Nagyapám, Jakab Ferenc ott várja a családját« — tehát a *had* feje várja a másvilágon a családját, és bizonyára ott is ő irányítja a hadat. Ezért van a honfoglaláskori temetőkben középen a *had* fejének a sírja, tőle balra és jobbra pedig — rangsor szerint — a *had* többi tagja van eltemetve.

Az obi-ugoroknak is külön nemzetségi temetőik vannak. »Minden nemzetségnek vagy az illető faluban élő nemzetségrésznek megvan a maga temetője, s a szabály az, hogy ebbe idegen nemzetségbeli nem temetkezhetik« (CSERNYECOV: 18). Sőt még be sem mehet oda idegen!

»... A halottakat látó, velük beszélni tudó tudóssasszony szerint a hadak még a másvilágon is együtt vannak. Nagyapám, Jakab Ferenc ott várja a családját. — A Szuszék-had ott is együtt van.« (Bodony).

Feljegyezték, hogy közeli nyelvrokonainknak, a kondai osztjákoknak egyik hősénekében az ellenfél olyan erősen sujtott kardja markolatával a hős fejére, hogy az eszméletét vesztette: »... a hős lelke eszméletlensége alatt már útnan volt az ég felé, de mielőtt oda ért volna, elébe jöttek megölt öccsei s visszatérítették a földre« (VNGy, I. CLXXXIII.). Hivatkozik MUNKÁCSI PATKANOVNAK arra a megfigyelésre, hogy ugyancsak a kondai osztjá-

koknál »valaki egy új halottal pénzt küldhet régebben elhalálozott más világon lakó rokonainak, kik álomjelenésekben szokták tudni adni, hogy szükségét szenvednek« (VNGy. I. CXCI.).

Vagyis: az elhalt rokonokkal való kapcsolat az osztyákoknál is megvan, úgy, mint a bodonyi palócok *had*-ainak hitében; a bodonyi palócok *had*-ainak elhalt tagjai a haldoklónak »Integetnek, hívják: gyere, gyere, majd jössz!« (Sz. MORVAI JUDIT: i. m. 16. l.) — Ez egészen ugorkori jelenet, sőt valószínű, hogy még fgr. korbeltől.

Láttuk, hogy az obi-ugoroknak külön nemzetségi temetőik vannak, és a honfoglaló magyarok temetői is nemzetségi temetők voltak. Az obi-ugorok és a magyarok nemzetségeinek, hadainak a túlvilági életre vonatkozó itt említett hite és az obi-ugoroknak a honfoglaló magyarokkal azonos temetkezési módja az ugor együttélés korában már megvolt.

5. A *had* (=nemzetség) fejének a neve a honfoglalás korában és az azt megelőző időben nyilvánvalóan nem *gazda* volt — hiszen ez jövevényszó nyelvünkben —, hanem *ős*, pontosabban szólva a mai *ős* szó hangtörténeti előzménye: *is* (vö. HB. *ifemucut* = isémüküt, értsd ősunket). Ez a szó megvolt már a finnugor korban is, és megfelelői megvannak a permi nyelvek kivételével a többi finnugor nyelvben is 'atya', 'őregapa', 'bátya, nagybátya' 'atyám bátyja' jelentésben (NyH. 7 140). A HB.-beli *miv ifemucut*-ben — mint MÉSZÖLY is megállapította (Ómagyar Szövegek, 157—58) — az 'atya' jelentésű *ős* szóval van dolgunk (rövid volt a magánhangzója eredetileg, vö. NySz., MTsz.). Mivel a finnugor korban anyajogú volt a család, vagyis a leszármazást csakis anyai ágon tartották számon, és az apa ismeretlen volt, mai *ős* < *ős* szavunk finnugor kori előzménye nem lehetett 'apa' vagy 'őregapa' jelentésű. Eredeti jelentésére azonban bizonyítékunk nincs, legfeljebb arra következtethetünk, hogy az anyajogú család fejére vonatkoztathatták az *ős* finnugor kori hangsorát. Erre következtethetünk az *ős* mari (cseremis) nyelvbeli megfelelőjének 'bátya, nagybátya', továbbá a mordvin nyelvbeli megfelelőnek 'atyám bátyja' jelentéséből. Mivel az anyajogú család feje az anya testvérbátyja volt, ezt jelenthette a finnugor kori *ős*.

Lehet azonban az is, hogy *ős* szavunk fgr. kori előzménye a totem-öst jelölte. Erre következtethetünk abból, hogy az obi-ugoroknál minden nemzetség-öst zoomorf formában képzelnek el és annak megfelelő nevet adnak. Pl. a Ljapin folyó mellett lakó voguloknál *sokur-ja* helység *šoynaX* nemzetségének *sorťa* 'csuka öreg' az *öse* (CSERNYECOV: i. m. 12—13).

KERTÉSZ MANÓ sok adattal igazolja, hogy a magyar társadalomban még a XIV. században is voltak a keresztény nevek mellett totemisztikus eredetű személynév (Nyr. 67 : 1—5; MÉSZÖLY: Ómagyar Szövegek, 57—8).

A *had* = 'nagycsalád' feje, tehát az *ős*, korlátlan úr és egykor szakrális hatalma is volt ~~valaki~~ (vö. SZENDREY ÁKOS: A magyar nemzetségi szervezet emlékei. Ethn. XLVII, 277). Ennek csökevényes maradványai megtalálhatók voltak még a közelmúltban is pl. a bodonyi palócoknál (Sz. MORVAI: i. m. 25—26). MUNKÁCSI BERNÁT idézi JOHANN BERNH. MÜLLERTŐL, hogy a nyelvrokonok közül pl. az osztyákoknál is így volt ez még a XVIII. században is. Az osztyákok »nem választanak meghatározott személyeket papokul, hanem minden családapá, vagy a családnak legidősebb tagja, aki magának

bálványoszlopot készített, maga vállalja magára a bálvány tiszteletének gondozását és a szokásos szertartás gyakorlását... (VNGy. II, 1:0366).

Ős szavunk fgr. előzményével nemcsak a *had* fejét jelölték, hanem ezzel a szóval illették a megfelelő történeti időben a fejedelmet is, mivel a fejedelem eredetileg a legtekintélyesebb nagycsalád feje volt.

6. Tudjuk azonban azt is, hogy a manysi (vogul) és a chanti (osztják) fejedelem bálványistenné lesz: »A pelimi isten a pelimi tartomány fejedelmi családjának emlékbálványa« (VNGy. II, 1:08). — »A vogul-osztják hősköltészet eszmevilágának középpontja s legfőbb szerepvivője a Bálványhős, ki a néptudat szerint egykor fejedelem gyanánt élt s uralkodott a tájon, hol hívei szent helyét s ott honoló szellemét vallási szertartásokkal tisztelik, miért is nevezete: *ōter*, a déli vogulban *ōtēr*, az osztjákban *ort*, *urt* = fejedelem, vagy ha női személyiség *nāj*, KV. *nāi* = fejedelemasszony« (VNGy. II, 1:0507), akit félve tisztelnek és magasztalnak.

CSEERNYECOV meg azt írja, hogy az obi-ugoroknál »A nemzetségbeli ősök zoo- vagy anthropomorf, fából, ritkábban fémből készült képmásait vagy a nemzetség telephelyén, vagy különleges kis épületben a nemzetségi áldozóhelyeken őrzik, amelyek gyakran az erdő sűrűjében találhatók... A nemzetség oltalmazója az ős volt, az ő kezében volt az általános jólét kulcsa. Hozzá fordultak a nemzetséget ért különböző szerencsétlenségek idején, tőle kérték a sikert a vadászathoz és a halászathoz. E célból kollektív áldozatbemutatókat rendeztek« (i. m. 14—15; az én kiemelésem).

MUNKÁCSI és CSEERNYECOV itt idézett adatai azt mutatják, hogy az obi ugor nemzetség-ős, finnugor szóval: *had*-ős és a hadak fejedelme istenné magasztosult. Ezért van az, hogy az istenné magasztosult ugor kori *had*-öst meg kiváló fejedelmet is *ős* szavunk ugor kori előzményével jelölték, illetve ennek *-t* és *-n* kicsinyítő képzős alakjával: így keletkezett *is-t-en* szavunk.

Az *isten* szó etimológiáját BUDENZ már rég megfejtette (MUSz.), megfejtését azonban BÁRCZI nem fogadta el (SzófSz), pedig hang-, alak- és jelentéstani szempontból BUDENZ etimológiája ellen kifogás nem emelhető. Elfogadja BUDENZ etimológiáját MÉSZÖLY is, sőt megemlíti újabb bizonyítékokat is *is-t-en* szavunk kicsinyítőképzős szerkezetének igazolására (MÉSZÖLY: Fialim, szeressétek egymást. MNy. XXIX, 218; NNyv. III, 175).

7. MÉSZÖLY GEDEON kimutatta, hogy az eredetileg 'kiterjedt család, nemzetség' jelentésű magyar *had* < *hod* < *hodu* az ugor korban vette fel a 'hadi nép', 'bellum' jelentését, akkor, amikor a manysi (vogul) *kōnt*, *Xānt** is 'hadi nép', 'Kriegsvolk' jelentésű lett; »és amint a magyarban van a *had*-ból származó *hadakozik* ige, úgy van a vogulban a *Xānt*-nak *Xāntl-* és *Xāntlaxt-* igei származéka szintén avval a jelentéssel, hogy 'hadakozik'. Tehát 'hadakozik' jelentésű ige éppen 'nemzetség' jelentésű szóból lett éppen a magyarban, ebből pedig fontos őstörténeti következtetést lehet levonnunk«.

»Nyilvánvaló — folytatja tovább okfejtését MÉSZÖLY —, hogy csakis olyan társadalomban lehet 'nemzetség' jelentésű szóból 'hadakozik' ige, amely társadalomban a hadakozás nemzetségeknek, azaz vérségi közösségeknek

* Nyomdatechnikai ok miatt a *k* hangnak megfelelő réshangot *x* betűvel jelöljük.

vállakozása. A társadalmi és állami fejlődés ilyen fokán a magyarság a lovas nomád állattenyésztés korszakában volt. A magyar *had* ~ vogul *Xānt* és magyar *had-akoz-* ~ vogul *Xānt-l-* is annak a nyelvi bizonyítéka, hogy a magyarságnak harcos lovas nomád szervezettsége még akkor kezdődött, mikor együtt élt a vogulok őseivel, természetesen nem a voguloknak a lótenyésztésre nem alkalmas Urálon túli, mai Ob vidéki hazája körül (MÉSZÖLY: i. m. MNy. XLVI. 325-6).

Hogy a nomád pásztorkodás ~~korában~~, tehát az ugor korban fejlődött ki a 'nemzetség' jelentésű *had* szó hangtani előzményéből a 'hadi nép, Kriegsvolk' jelentés és a *hadakozik* ige, annak az az oka, hogy a nomád pásztor életmóddal együtt jár a harci tevékenység is. »Az állatok — mondja Cs. SEBESTYÉN KÁROLY (A nomádpásztorkodás életformája NNy. X. 58. Idézi MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar Szövegek, 194—5.) — sokféle veszedelemnek vannak kitéve. A szokatlan kemény tél vagy túlságosan száraz nyár tönkretelheti a legelőt, ez éhséget jelent az állatoknak. Ilyen esetben sürgősen el kell vándorolni más, kedvezőbb vidékre. De bizonytalanná teszi az életüket más is. Mivel a nyári legelő... köztulajdon, a használat joga mindég az először odaérkező családé. Ugyanez áll a kútak használatára is. Minden család kénytelen tehát avval számolni, hogy az előre kiszemelt helyet és kútát már másoktól elfoglalva találja. Ezért a férfiak kerülő utakon előre lovagolnak. Mert ha elkéstek, más terület után kell nézni, de ezzel már bizonytalanná vált a helyzetük, mert nem lehet előre tudni, hogy az új és ismeretlen területen mennyi időre való táplálék van, milyen minőségű az, s elegendő víz van-e ott. Ez okból szoktak azok az elkeseredett harcok kitörni az egyes törzsek között, ha a régtől használt legelőt egy másik törzstől találja elfoglalva. Ezek a harcok pedig a létért szólnak. A pásztorok, akik a nyájuk biztonságáról gondoskodnak, s gyakran kénytelenek fegyvert fogni, hol a vadállatok, hol a rablók ellen, de a jobb legelőért is harcolnak, természetesen bizonyos harcias szellemben élnek. S ebből magyarázható az a körülmény is, hogy ezekből a vándorlegeltetést folytató népekből váltak a világ legkitűnőbb hadseregei, a hunok és mongolok legyőzhetetlen katonái.«

Ezek alapján érthető tehát, hogy a nomád állattartó ugorok harcias, állandóan harcban élő néppé lettek, és ennek nyelvi tükröződéseképpen az eredetileg 'nagycsalád, nemzetség' jelentésű *had* az ugor korban 'harcosok összetartozó csoportja' és 'mások ellen viselt háború' értelmét is felvette, mivel a *had* férfitagjai harcoltak, *hadakoztak*. A manyisi (vogul) *Xānt*, *khōnt* s a chanti (osztják) *Xōnt* 'Kriegsvolk' és a magyar *had* 'harcosok összetartozó csoportja', továbbá a manyisi *Xānt-l-* 'Krieg führen' és a magyar *hadakozik* szavunk ennek a nomád pásztorkodásra való áttérésnek az emlékét őrzik.

A manyisi (vogul) és a chanti (osztják) szóvégi *-nt* hangnak éppen úgy *-d* felel meg a magyarban, mint a finn szóközépi *-nt*-nek (vö. msi. *sunt* ~ m. *szád*, msi. *lund* ~ chti. *lont* ~ magy. *lúd* stb.).

A finnben a mi *had* szavunk etimológiai megfelelőjének, a *kunta* szónak ma már csak közösség jelentése van; a manyisi *Xānt*, *khōnt* és a chanti *Xōnt* is elvesztette eredeti 'nagycsalád' jelentését, ott csak az ugor együttélés korában felvett 'Kriegsvolk' jelentése maradt meg e szónak; a magyar *had* viszont egészen a legújabb időkig megőrizte az eredetibb 'nagycsalád' jelentést is, de az ugorkorbéli újabb jelentést is: a 'harcosok összetartozó csoportja'-t, sőt ez utóbbi jelentésben igen sok összetétel is alakult belőle.

Az a nagycsalád, nemzetség, melyet népünk még a közelmúltban is a fgr. korbeltől *had* szóval jelölt, ma már széthullt, ennek következtében kiéveszöben van *had* szavunknak 'nagycsalád, nemzetség' jelentése is; a köz- és irodalmi nyelv ismerői, a városi emberek már nem is ismerik hallomásból sem.

8. BUDENZ szerint is eredetibb jelentése a *had*-nak a 'familie, geschlecht, sippshaft' (MUSz.); utal a *had*-nak 'nemzetség, kiterjedt család' jelentésére SIMONYI is (Nyr. XLIII, 378); PAIS is (MNY. XXVII, 244). MÉSZÖLY — mint fentebb is láttuk — részletesen kifejtette a *had* jelentéstörténetét (MNY. XLVI, 325—330); HAJDU is egyet ért ezekkel a nyelvtudósokkal (A magyarság kialakulásának előzményei, 30). — Viszont ZSIRAI nem a »Rokonsági nevek« között említi *had* szavunkat, hanem a »Vegyes szóanyag« között (Finnugor rokonságunk, 46); hasonlóképpen BÁRCZI is az »egyéb« jelentésű szócsoporthoz utalja a *had*-at (A magyar szókincs eredete: 11), pedig a *had*-nak 'nemzetség' jelentése még ma sem halt ki egészen.

Mivel a *had* (= nemzetség) eleven életének ábrázolása nélkül nem szemléltethettem volna a *had* eredeti jelentését és jelentésfejlődését, és a *had* mivoltának részletes leírása nélkül nem érthető meg a nemzetség településének *falu* és *szér* neve sem, sőt az ősi eredeti jelentése sem, és *isten* szavunk jelentésének és alakjának története is csak a *had* életével kapcsolatban világos, sokat idéztem néprajzíróinknak a *had*-ra vonatkozó leírásaiból. Sajnos, nyelvjárási szövegekből nem idézhettem semmit, mert nyelvjárástanulmányaink írói nem foglalkoztak a családi életnek hiteles nyelvjárási szövegekben való leírásával.

Vajon a készülő magyar nyelvatlazban van-e egy lap a *had* szó 'nemzetség' jelentése elterjedésének területi ábrázolására?

Mert népünk és nyelvünk történetét nézve: megérdemelné.

2. BEHOZTAM A KÖTELET, ELSZAKADT EGY SZÉRE!

1. A magyar *had* szó történetének fejtegetésekor már utaltam arra, hogy az obi-ugor nyelvekben elvesztette a mi *had* szavunknak manysi és chanti megfelelője a 'kiterjedt család, 'nemzetség' jelentést. Most ehhez hozzáfűzöm azt, hogy ez utóbbi nyelvekben *sir* a 'fratria, nemzetség' legelterjedtebb neve. (Vö. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Bp., 1949. 1; WOLFGANG STEINITZ: előadása a MTA-n »A finnugor rokonsági elnevezések rendszere.«).

A manysi és a chanti *sir*-nek megvan a megfelelője a magyarban is: *szér*, de ennek nincsen nyelvünkben 'nemzetség' jelentése. Igaz viszont, hogy felteszik: a magyar *szér* is jelenthetett 'nemzetség'-et egykoron, igaz azonban az is, hogy pl. HAJDU PÉTER igen meggondoltan így nyilatkozik erről a kérdésről: »A nemzetség fogalmát jelölte minden bizonnyal *had* és talán *szer* szavunk finnugorkori őse« (HAJDU PÉTER: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953. Akad. 30).

A magyar *szér* szó azonban sohasem jelentett 'nemzetség'-et, és véleményem szerint *szér* szavunk finnugorkori előzményének sem volt a jelentése 'kiterjedt család, nemzetség'. Ha ez a föltevés helyes — alább majd ezt bizonyítom —, akkor a manysiban meg a chantiban sem eredeti jelentése a magyar *szér* etimológiai megfelelőjének a *sir*-nek a 'nemzetség', hanem viszonylag újabb fejlemény.

Hogy ez csakugyan így van, erre a magyar *szér* szónak és rokon nyelvi megfelelőinek története adja meg a választ.

2. Mindenekelőtt *szēr* szavunk jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonyát kell tisztáznunk, mert ez eddig még nem történt.

Előljárójában PAIS DEZSŐ következő szavait kell idéznünk: »Ha a *szēr* szóra és képzős, ragos tartozékaira vonatkozó magyar nyelvtörténeti anyagot áttekintjük, rendkívül gazdag, szövevényes jelentésbirodalom tárul elénk, s az is felötlik, hogy a beszédfordulatokban való alkalmazás változatosságában nem sok szavunk, illetőleg szócsaládunk vetekedik ezzel. A származási lehetőségeket nyomozva és mérlegelve, úgy látjuk, hogy a 'csopot, csapat', a megfogható, konkrét 'sor' és az átviteles 'rend' a főjelentések, illetőleg azok a jelentéságazatok, amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaiak mind levezethetők« (Melich-Emlék 301: Szerszám). PAIS DEZSŐ másutt még a következőket is írja (MNy. XLIX, 459, lapalji jegyzet): »„Szerszám” című dolgozatom bevezetésében (Melich-Emlék 301) jeleztem, hogy a *szēr*-rel kapcsolatos — részben az egyetemen előadott — vizsgálódásaimat a MNy.-ben teszem közzé. Azóta, 1942. óta ez a közlés nem történt meg, és nagy kérdés, megtörténik-e valaha.« — PAIS DEZSŐnek ez a megjegyzése 1953-ban történt. Ezért úgy gondolom, nem vétek a tudományos élet etikája ellen, ha az alábbiakban előadom *szēr* szavunk történetéről szóló kutatásaim, eredményeit.

PAIS DEZSŐ — mint fentebb láttuk — úgy véli, hogy a *szēr*-nek 'csopot, csapat', 'sor', 'rend' jelentéságazataiból vezethető le ennek minden jelentésváltozata. Más kutatók a *szēr*-nek 'sor, rend' jelentését teszik az első helyre (NyH⁷: 160; GOMBOCZ: ÖM. I, 37; LOSONCZI: NyK. XLIV, 384; PAASONEN: Die finnisch-ugrischen s-laute. Helsinki, 1918, 107; TOIVONEN: Zur Geschichte der fiugr. Sibilanten. MSFOu. LXVII, 381—2, stb.)

A NySz. *szēr* szavunknak 14 jelentésárnyalatát ismeri, a MTSz. pedig 17-et, és mind a két szótár a 'sor, rend, ordo, series' jelentést veszi az elsőnek. — Nem kell tehát csodálkoznunk azon egy cseppet sem, ha e gazdag jelentésárnyalatoknak egymáshoz való viszonyát egyik szótárunk sem állapítja meg helyesen. *Szēr* szavunk története folyamának hű kiábrázolását nagy mértékben megnehezíti az is, hogy — mint PAIS DEZSŐ is megjegyezte — a NySz. *szēr*-cikkében a helytelen jelentésbeli sorrenden kívül idézésbeli pontatlanságok, téves jelentésmegállapítások és az adatok előfordulási helyének hibás jelzései elég nagy mértékben tapasztalhatók. (Melich-Emlék: 301; MNy. XLIX, 459).

Pedig a kérdés megoldásának nyitját — helytelen jelentésmegjelöléssel ugyan — ott rejtegeti a NySz. a *szēr* szóról szóló adatok tengerében. Ha *szēr* szavunknak ezt az eredetibb, problémamegoldó jelentését megtalálták volna a kutatók, szinte önmaguktól rendeződtek volna a nagyszámú adatok jelentésváltozataik keletkezésének sorrendje szerinti rendbe, minden nyelvész-beavatkozás nélkül. Ugyanis *szēr* szavunknak és származékainak adataira is ráillik az, amit LAURI HAKULINEN »A népnyelvi szótár és a modern nyelvkutatás« című tanulmányában mondott (Magyar Népnyelv III, 111) általában a jelentésárnyalatok pontos megállapításának és számbavételének szükségességéről: »A mai nyelv jelenségei teljes terjedelmének pontos és rendszeres leírása... számos esetben önmagától is ugyanezen jelenségek genétikus magyarázatának kulcsává válik: hiszen a mai nyelvjárási szótár szócikke gyakran önmagában is szinte kész etimológiát tartalmaz.« (Én emeltem ki.) Ehhez még csak azt tenném hozzá, LAURI HAKULINEN fentebbi megállapítását *szēr* szavunkra

vonatkoztatva: a mai nyelvjárási adatok és a Nyelvtörténeti Szótár *szér* cikkének adatai együtt nyújtják a *szér* kész etimológiáját.

3. A *szér* eredeti jelentése. PAIS DEZSŐ így vélekedik a magyar *szér* eredeti jelentéséről: »A történeti jelentésállomány előzményéül ez a jelentés következethet ki (az én kiemelésem): 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája', amely eredetiben — mint általában a kezdetleges nyelvállapotok szójelentései — szűk, mégpedig megfogható tárgykörben sajátlagos: anyag és mód szempontjából szorosan körülhatárolt volt, pl. esetleg ez: 'állati inat fonálnak összesodor' (az én kiemelésem; Melich-Emlék 301.).

Nos, meg kell állapítanunk: PAIS DEZSŐ helyesen következtet arra, hogy *szér* szavunknak, »esetleg« az volt egyik eredeti jelentése, hogy: 'állati inat fonálnak összesodor'. Ezzel egyidejűleg kétségkívül volt azonban és még ma is van e szónak nomen jelentése is, és erre bőségesen van bizonyíték magában a NySz.-ban is, sőt a mai nyelvben is. Nevezetesen ezt is jelentette és jelenti még ma is *szér* szavunk: 'sodrott, serített anyag'. Ez a jelentés a nyitja *szér* szavunk minden jelentésárnyalata egymáshoz való viszonyának, származékai, összetételei történetének, valamint '-*szér*' ragunk kialakulásának is.

4. A perdöntő adatot szülővárosomból, Szentesről idézem, és ez így hangzik: »Van kocsikötő kötél, aztán nem jól köt, lőeresztette a vendégódal-kötél a vendégódal, és ezáltal a kocsikötő kötelet a kerékráf eldörzsölte, felit: két szérit eldörgölte a kerékráf« (Az adatközlőm *ē*-zō, nem pedig *i*-zō). Ha a kötélnak két szérit eldörgölte a kerékráf, és ez fele a kötélszérének, akkor a kötélt két fonadékát, kötéilverő nyelven: két zsinórját dörögölte el a kerékráf, mert a kötélszerint négy fonadékú, négy szerű.

Az egyik szentesi paraszt ember ezekkel a szavakkal állított be az egyik szentesi kötéilverőhöz: »Nézzé, bēhosztam (ti. a kötelet), elszakatt *ēty szēre*.« — »A kötélnak szēre van« — mondotta nekem Vajda Sándor, mikor tőle a kötélről tudakozódtam. — Nem kell azonban azt gondolni, hogy csupán Szentesen beszélnek a kötélszéréről. Kordás Pál, volt tanítványom is ismeri Balástyáról, Szeged környékéről a kötélszérét; Nagy Miklós, most IV. éves szegedi bölcsész-hallgató Hajdúdorogról ismeri a jó erős *hat szeres kocsikötő kötelet*: *hat ága van neki*. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy másutt is, többfelé ismerik a kötélszére kifejezést.

De nézzük meg közelebbről is, milyen a kötélszére, hogy készül!

KÁLMÁN BÉLA, megfigyelve a kötéilverés munkáját, ezt írja: »Kiskunhalason és Tiszacsegén végignéztam a kötélgártás műveletét, és azt láttam, hogy ott valóban nincs ütösszerű mozzanat, a fonás is csak bizonyos kötélfajtáknál szerepel, és őtt is csak nagyon alárendelt mértékben. A legfontosabb és leginkább szembeötlő cselekvés a csavarás, tekerés, forgatás« (Én emeltem ki. KÁLMÁN: Kötelet ver. MNy. XLVIII, 150). Ezért KÁLMÁN a kötelet ver kifejezés ver igéjét külön választja a magyar 'schlagen' jelentésű ver igétől, és a szláv nyelvekben előforduló *vert*-tővel azonosítja, melynek jelentése 'forgat, csavar, teker' (MNy. XLVIII, 150—154). — Jó bizonyítékok a kötelet ver kifejezés mivoltának megvilágítására ezek a régi nyelvi adatok is: »A köté-verő köteleket és istrángokat teker« (Com: Vest. 55.

NySz.). — »A kic kötelet t e k e r n e c k ö t e l - j á r t ó c «: qui restes torquent, restiones sunt« (Com. Jan. 105. NySz.).

FRECSKAY »Mesterségek Szótára« is támogatja KÁLMÁN megállapítását, de ő, KÁLMÁNNAL ellentétben a fonást is lényeges mozzanatának tartja a kötélverésnek: »A fonó a derekára köti a kendert, úgy, hogy ennek mindkét vége gyomra táján van vagy ugyan-e helyen az előkötőben (Schürze) tartja. Azon kezd, hogy egy csomó rostot: egy *vonszást* (Zug) kihúzz, az újjakkal *összepsödri*. (zusammendrehen) *szemmé* (Masche), a melynél fogva beakasztja a kerék egy horgába. Erre hátrálva (zurückgehen) lassan távozik a keréktől, miközben a magától ereszkedő szösz mindkét kezével irányozza s a balkezeében levő darab posztóval: a *fonóposztóval*, a fonccsal (Spinnfleck) az épen keletkező fonalat szorítja. Minthogy a fonál hosszánál fogva nem maradna egyenesen kifeszítve, helyel-közzel, 15—20 m. távolságban megtámasztják a *gereblyével*, a *szál-tartóval* (Stützen, Rechen). Ez áll egy vasvégű czövekből, melyen fölül keresztben egy általfa van erősítve, a melyből 8—10 *fog* (Pflock) áll ki: A mint a munkás útjában egy ily gereblyéhez ér, a fonalat két ily fog közé teszi s folytatja a *fonást*. A mint egy fonal meg van fonva, a hajtó a szín végében a falba vert *fogasba* (Kneifhaken) akasztja a fonalat szeménél fogva, míg a fonó a másik véget földbe vert czövekbe: *csíptető* (Kneifer) *hasítékába* csípteti. A vastagabb zsinegeknek, köteleknek szánt fonalakat azonban, melyek minden ága (Litze) sok fonalból lesz, azonnal egymásután való sorban egyetlen egy fonallá egyesítik s ezt a *tekerőre* (Haspel) *gombolyítják*.« (I. m. Kötélgyártó-mesterség 8. l.)

A vizsgálásnak, a kötélverés másik folyamatának is lényege a *sodrás*: »*Visz-száláson* (Abbrühen) azt érti a köteles, hogy több (jobbára sok) fonalat oly módon *sodor* (zusammendrehen) egy üvé egy ággá, hogy az egyes fonal továbbat már ne sodródjék abban az irányban, melyben *fonáskor* *sodródott*, hanem mindnyájan ezzel szemben visszásan...« (I. m. 8. l.).

A zsinórozásnak is *sodrás* a lényege!

»A *zsinórozás* (Schnüren) a vizsgálástól abban különbözik — mondja FRECSKAY —, hogy az egy ághoz tartozó fonalak végei egyesítve az első-kerék egyetlen egy horgán függnék, de a másik végén minden fonál a hátsó-kerék horgain külön-külön van beakasztva. Az összes horgok (az egyes horog is) egy irányban *forognak*, de az egyes rendesen lassabban, mint azok, amelyek az ellenkező végén vannak. Ettől a fonalak eddigi *sodrásukkal* egyezőleg *sodródna* s ez az ismételt *sodrás* az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht, Drodell) ad.« (I. m. 8—9.).

A *szēr* főnév eredeti jelentésének megállapításához igen fontos és hiteles adalék FRECSKAYNAK itt idézett megállapítása. Ennek ugyanis a mi problémánk tekintetében az a lényege, hogy a *zsinórozás*: a kötél egyik á g á n a k készítése; és e munkának az a veleje, hogy az egy ághoz tartozó fonalak egy irányú *sodrás* által alakulnak zsinórrá, ággá, s e fonalak ismételt egy irányú *sodrása* »az á g a k n a k *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht, Drodell) ad«. Vagyis a kötelet alkotó egyik ágának, zsinórnak — FRECSKAY szavával — *ser-e*, azaz *serdítése*, *sodrékja* van. E *ser* = *serdítés*, *sodrék* adatnak az itt leírt munkával kapcsolatban levő hiteles és pontos voltát igazolja ez a MTsz-beli székel-yöldi adat: »Kiment a *sere* (a *sodrott* cérnának v. *fonalnak*, amelyet visszafelé *sodorta* k).«

Tehát a fonalakból sodrott zsinórnak vagy kötél-ágnak is *ser-e* van meg a megsodrott fonálnak is. A fonálnak vagy a zsinórnak (tehát a kötél egyik ágának is) a *ser-e*, sodrékja: a fonalat és zsinórt alkotó szálak egy irányú sodrása által keletkezik. Ha e sodrás irányával ellenkező irányban sodorjuk a megsodrott fonalat vagy zsinórt, akkor megy ki a fonálnak vagy zsinórnak a *ser-e*. Éppen ezért nagy gonddal, vigyázva kell bánni a sodrott fonállal, különben összezekűszálódik, és ilyenkor egyúttal a fonál *ser-e* is kibomlik: »*Szerivel* kell bánni a fonallal, nehogy össze^eduvaggyon« — mondják hát a Székelyföldön (MTsz.); vagyis: a fonál természetete, az anyag és munkája által megkívánt rend szerint kell vele bánni.

Ha most ehhez hozzávesszük azt, hogy Szentesen, Hajdúdorogon és Balástyán — de bizonyára másutt is — a kötél egyik sodrott ágát, kötélverő nyelven német jövevényszóval: zsinórját a kötél egyik *szér*-ének nevezik, azt hiszem, mindenki előtt világos, hogy FRECSKAY zsinórozásának *ser-e* = sodrékja és a szentesi kötél-ág vagy zsinór *szér-e* egy és ugyanaz, de maga a két szó is: a *szér* meg a *ser* is egy eredetű, hangváltozata egymásnak.

A *szér*-nek nemcsak ma van ilyen értelme, kimutatható ez már XVI. századbeli nyelvemlékeinkből is.

Birák XVI, 6: »Monda annak okáért Delila Samsonnac: Mond-meg, kerlec tegedet, ennekem, miben vagyon a' te nagy erőd: es mivel köttethetnél-meg, hogy meg-erőtelenülnél? (7) Felele néki Samson: Ha meg kötendnec engemet *hét szál nyers gús vefszföckel*, mellyec még meg nem szaradtac, tehát erőtlen lefzec, és csac olyan lefzec mint egy a' több emberek között. (8) Vivénec annak-okaért ő néki a' főfő Philistéusoc *hét szál zöld nyers gús vefszföt*, mellyec még meg nem szaradtac vala; és meg-köté ötet azockal.« (Károli: Szent Biblia, Váradon, MDCLXI, 228.) ~ Jord. K. 343 (Birák XVI. r. 6.): »Monda azért Samsonnak dalyda: Keerlek mongyad megh honnan vagon ez the nagy ereffjeeghed, es mywel keellene megh kötözny, hogy el nem zakazthathnaad (7) Monda Samson: *Ha heeth ynaff kötellel* megh kötöztethnem, olyan erőtlen lenneek mynth eegyeb ember (8) El hozaak azerth az vytezek ah köteleth...« ~ Vulg.: »Locuta est ergo Dalila ad Samson: Dic mihi, obsecro, in quo sit tua maxima fortitudo, et quid sit quo ligatus erumpere nequeas? (7) Cui respondit Samson: Si septem nerveis funibus necdum siccis, et adhuc humentibus ligatus fuero, infirmus ero ut ceteri homines. (8) Attuleruntque ad eam satrapae Philisthinorum septem funes, ut dixerat: quibus vinxit eum.« ~ (6) »Deshalb sprach Dalila zu Samson: Sage mir doch, ich bitte, worauf deine grosse Stärke beruht und womit man dich binden müsste, dass du nicht entkommen könntest? (7) Samson antwortete ihr: Wenn ich mit sieben Stricken aus Sehnen, die noch nicht trocken und noch feucht sind, gebunden werde, so werde ich schwach sein, wie andere Menschen. (8) Da brachten die Fürsten der Philister sieben solche Stricke zu ihr, wie er gesagt hatte, und sie band ihn damit.« (Biblia Sacra. Die Heilige Schrift... Mit dem Urtexte der Vulgata. Übersetzt und mit erklärenden Anmerkungen versehen von Augustin Arndt. 5. Auflage, Regensburg, Rom, New York, Cincinnati 1910).

Tehát: ami a Vulgataban »*septem nerveis funibus*« és Arndt német fordításában »*mit sieben Stricken aus Sehnen*«, az Károlinál »*hét szál nyers gús vefszföckel*«, a Jordánszky Kódexben pedig »*heeth ynaff kötellel*«.

Nos, ugyanezt a bibliai részt Fekete Imre »Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról históriá« című énekében így fejezi ki: »*Hétszerő kötéllel Sámson megköté*« (RMKT. II, 342. nem pedig: RMNy. III, 342, mint a NySz. idézi, vö. PAIS megjegyzésével: MNy. XLIX, 549, lapalji jegyzet.).

Tehát a *szér* jelentése a fenti kódexbeli idézetek összevetéséből így adódik: 'hét nyers vesszőből csavart gúzs egy csavart vessző szála' (Károli), illetőleg: 'hét inből csavart kötél egy csavart ina' (Jord. K.), vagy mai szentesi szóval: 'hét valamiféle sodort szerből való kötél egy sodort szere, ága', A »*Hétszerő kötéllel Sámson megköté*« annyit jelent tehát, hogy 'hétágú kötéllel Sámson megköté'.

Teljesen nyilvánvaló ez az előbbi idézetek összevetéséből is, de a fentebbi megállapítás igazolására hivatkozom még egy csattanós példára. Geleji Katona a Válság Titka III. kötetében (1649) a 243—44. lapon a következőket mondja: »Az első **fonatékja** e'nek a három rétű mestersegesen formált erőfőségnek megtsalhatatlan igazfága; ... A' második **fonatékja**-is semmivel nem kisebb igazfága, ... Megáll tehát mozdíthatatlanul a' harmadik **széri**-is az erőfőségnek, ... « — Semmi kétség nem lehet az iránt, hogy Geleji Katona a szó szoros értelmében *három-szeres* bizonyítékról beszél, melynek van *első* fonatékja, második fonatékja és beszél annak *harmadik szeri*-ről, vagyis a *szér* azonos jelentésű itt a *fonatékkal*, a szentesi kötél *széré*-vel, amely a kötélnek egy ága, fonatékja, zsinórja.

Ezek után már könnyű megérteni a NySz. többi fontcs, de félreértett adatát is. A »*Hét szerbe font haj*« nyilvánvalóan 'hét ágba sodorva font haj' (MA: Bibl. I, 233. NySz.). A *két szer kötőfék* (NySz.: »Kéczser kötőféket jót«) bizonyosan azért került 16 dénárba, mert *két szer*-e volt; a *fél szer kötőfék*-et meg azért adták 10 dénárért, mert csak felényi *szére* volt, mind a *két szer kötőfék*-nek, az ennél is »*alább való félszer kötőféket*« 5 dénárért adták (NySz.). A 'sodrott anyag, kender, állati in' *szér* neve a technika fejlődésével a szíjakból font szer-számok egy ágának, fonadékanak jelölésére is átvitetett, így lett a *két szer kengyelszíz cseres bőrből*, valamint a *fél szer cseres bőrből való kengyelszíz* kifejezés (NySz.). — A *hám* is kenderből volt eredetileg (vö.: Fakó szekér, *kenderhám*...), tehát ezt is sodorták. És ha volt *fél szer hám*, már pedig volt (NySz.), akkor kellett lennie *két szer hám*-nak is, még akkor is, ha nincs rá adat a NySz.-ban!

Azt hiszem, ezek után felesleges még több adattal igazolnom azt az immár nyilvánvaló tényt, hogy *szér* szavunknak a régi és a mai magyar nyelvben egyaránt van ilyen jelentése: 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből, serített anyag', 'állati inből serített anyag', 'fonadék, hajfonadék'.

5. Szerszám. — A *szér*-nek eredeti 'sodrott, serített anyag' jelentése adja meg helyes magyarázatát annak is, hogy miért hívják Csik-Tusnádon *hám-szer*-nek a hámszerszámot (MTsz.). Azért, mert az ilyen *hámot* is *szér*-ekből eresztik össze, és ezeket a *szér*-eket — ágakat — kendernek rostjából, szöszéből sodorják. Ezt igazolja a már fentebb idézett *fél szer hám* kifejezés is. 1588-ban Bakics Anna Mátyás diáknak írván, azt kéri, hogy »Kd kötözzé valami darab *szerbe* mind tokjával együtt azt a levelet és nékem Kd küldje meg, mert az nékem szünetlen szükös'; (LevT. II, 54). Kétségtelen, hogy ez a darab *szer*, amiről itt szó van, csakis egy darab zsinór lehet, amit ma madzagnak, zsinórnak hívnak, és amit szintén serítették, sodortak. Tehát a madzagnak, zsi-

nórnak csakugyan *szér* volt a régi neve, de a több *szér*-ből összeeresztett lószerszámnak is, és általában minden szerszámnak, aminek sodrott növényi rost vagy állati ín volt az anyaga. Ennek fő bizonyítéka a *szér-szám* összetétel. Ez ugyanis csakis az eredetibb *szér*-ből alakulhatott.

Már láttuk, hogy a sodrott, serített anyagú lószerszám *szér*-ének számával fejezték ki annak minőségét és értékét. Ezért volt »két szer kötőfék«, »fél szer kötőfék«, »fél szer hám«. A serített, sodrott *szér*-ről, annak számáról ilyen kifejezések keletkezhetek: *(a) fék *széri* (és annak) száma; *(a) *gyeplő szérit* (továbbá annak) számát; *(a) hám *szérinek* (és annak) számá-nak stb. Ezeknek a szerkezeteknek egykori meglétére mutatnak az ilyen mai népnyelvi adatok: »Szerbe-számba szedte: rendbe szedte« — »Nincs szeri-száma: össze-vissza, minden rend nélkül van« — »Sem szere, sem száma: rendetlenül sok« (MTSz.). Ezek a mondatok megint szemléletesen mutatják, hogy hogyan fejlődhetik a *szér* szónak 'ordo' jelentése. Visszatérve mármost az itt idézett példákra, meg kell állapítanunk, hogy a *széri-száma* kifejezés egymáshoz viszonyítva csakis mellérendelő szerkezetű lehet és az összetétel mindkét tagja egy közös birtokos jelzőnek a birtoka. De a *száma* sohasem volt azonos jelentésű a *széri*-vel, mint ahogy a *híre-neve* mellérendelő összetétel két tagja sem volt sohasem azonos jelentésű, bár kétségtelen, hogy a vitézek *híre* névük emlegetése által terjedt el szerte a világban. A *(fék) *széri-száma* mellérendelő kifejezésből úgy lett *szér-szám*, mint ahogy (a vitéz) *híre-neve* kifejezésből *hír-név* lett. *Szér-szám* szavunkat tehát én is mellérendelő eredetűnek tartom, mint FOKOS (vö. Nyr. 67:9—18), de másképp látom ennek jelentéstörténetét, mint ő, ami természetes is, hiszen a *szér-szám* eredetének megfejtésekor csakis a *szér* szó 'serített, sodrott anyagú instrumentum' jelentésből indulhatunk ki, nem pedig a 'sor, rend' jelentésből. Hasonlóképpen: a *szám* jelentése sem vett fel itt holmi 'csoport, közösség' jelentést (vö. FOKOS: Nyr. 67:16—7), hanem 'numerus' jelentésben alkalmaztatott, és ez a jelentése a -szám szónak a *szér-szám* összetétel keletkezésekor tűnt el az összetétel jelentéstartalmából, de a *szér* eredeti jelentése is eltűnt a tudatból ugyanakkor ebben a szóban. PAIS DEZSŐ is azt mondja, hogy »a *szér-szám* el van szigetelve a *szér* és a *szám* elemektől« (Melich Eml. 311); az összetétel keletkezését azonban ő sem a *szér*-nek kimutatható és lószerszámmal kapcsolatban is tapasztalható, eredetibb jelentéséből magyarázza.

A fentebb előadottakból nyilván kitűnik, hogy előbb volt a *fék széri-száma*, *fék-szørszám*, a *hám széri-száma*, *hám-szørszám*, a *ló széri-száma* és *ló-szørszám*, és csak később lett ennek analógiájára olyan *szørszám*, amelynek nem sodrott, serített anyaga volt, tehát jóval újabb az *ács-szørszám*, *ágy-szørszám*, *ágyú-szørszám*, *borbély-szørszám*, *érc-szørszám*, *evező-szørszám*, *fegyver-szørszám*, *fű-szørszám*, *füstölő-szørszám*, *író-szørszám*, *ívó-szørszám*, *kovács-szørszám* stb. (vö. MTSz.).

6. A *szér*int névutó. — Az eddigi fejtegetés már megmutatja, hogy eredetileg olyasminnek bántak a *szér*ével, aminek konkrét *szére* volt, vagyis: sodrott, serített anyaga. A növényi rostokból, állati ínából sodrott, serített anyaggal, tehát a *szér*rel nagyon vigyázva kell bánni, figyelembe véve a sodrás módját, irányát, mert különben: kimegy a sere. »Kiment a sere a sodrott cérnának v. fonálnak, a melyet visszafelé sodortak.« (Székelyföld, MTSz.) — »Szerivel kell bánni a fonállal, nehogy összedu vagyjon« (Székelyföld, MTSz.).

Ez utóbbi mondatban még a konkrét *szēr*-ről, a serített fonálról van szó, de már benne van ez a jelentés is: 'per ordinem'. A Margit Legendának itt következő mondatában viszont a *szérével* 'per ordinem' jelentésű, de a *szérével* után következő »mind egymás után« az előbbi magyarázza, és még visszamutat a *szérével*-nek arra az eredeti jelentésére, amely az előbbi székelyföldi mondatban még a sodrott fonálra vonatkozott: »zereuel mynd egymas v tan mynden gondolatyt megmonda« (MargL. 118. NySz.). — Íme a *szēr* 'ordo' jelentése kialakulásának is egyik lehetősége, csirája. — Tehát: *széré*-vel kell bánni a fonállal, *szérével*, mind egymás után mondá meg gondolatit Szent. Margit, és *szérével* gondolnak meg valamit: »Chiak igen keuesen vannak, kyk ezeket az nyalyakat, meg gondolnak zereuel (Holl: Préd. 28b. NySz.), — azután meg: *szére szerént*: »Mynd ezenkeppen zere zerent meggondolwán, vala myt az eedes isten zyló zyz maria tót« (ÉrdyK. 47. NySz.).

A 'serített fonál' jelentésű *szēr*, továbbá a 'per ordinem' jelentésű *szérével* és *szére szerént* szavak itt idézett mondatai nyilván mutatják a *szérent* kialakulásának módját is. A kódexek korabeli *szére szerént* kifejezés még érzékelteti, hogy a *szérent* névutó eredetileg nem névutó volt, hanem *-n + -t* határozóragos névszó (az *-ént > -int* határozórag eredetére vö. MÉSZÖLY Nyelvtörténeti fejtegetések 16.). A helyhatározó *-n*-hez hozzá szokott tapadni néha a helyhatározó *-t* is, pl. van *fönn* és *fönt*, *benn* és *bent* (MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 153). Lehet, hogy a *szérent* szó *-nt* határozóragja előtt *-é* személyrag van, hiszen van és volt *széren* határozóragos alak is. ÉrdyK. 410: »El kyldzeenek zeren zertte mynd orzagonkeed varosonkeed, hogy meg keresneek« (NySz.). — Helt: Bibl. IV, 57: »Szerénszerte futošnac« (NySz.).

A *szére szerént* alapján joggal feltehetjük, hogy nemcsak azt mondták: *Szérivel* kell bánni a fonállal, nehogy összeduvaggyon«, hanem azt is: *A fonál *szérent* kell bánni a fonállal; *az *szérent* (pl. egyik fék szeréhez hasonlóan) legyen a másik fék *szére* is; *(a) *hám szerént* = 'a hám serítése módján, rendjén'; *(a) *kötél szerént* = 'a kötélnél sodrott ága módján' stb. Ilyen előzményre mutatnak a következő régi nyelvi adatok is: LevT. II, 165: »Azok is kimentek, de nem az szerint, az mint parancsolják nekik«; Zvon: Post. I, 49; »Ezen szerint«; »Ez szerint cselekszik« (uo. II, 12); Pázm: LuthV. 49; »A szerint vagon dolgok az újítóknak...« (NySz.) Lehetett a *szérent*-nek emellett helyviszonyjelölő szerepe is, de az eleinte csakis a sodrott, anyag, fonál, zsinór serére, sodrékjára vonatkozott, és eredetileg nem vonatkoztatták a *szérent*-et pl. falura, utcára, világra vagy földre, Én tehát nem látom a *szérent* névutó kialakulását olyan leegyszerűsítve, ahogy KLEMM mondja, hogy ti. a *szérent > szérint* névutó eredetileg helyhatározásra szolgált (KLEMM: MTörtMondattan 238). A *szérent*, *szére szerént* jóval régiebb, mint az *utca szerént*, *falú szerént*, *város szerént*, *világ szerént*, *föld szerént* kifejezés, és meg vagyok róla győződve, hogy sokkal előbb volt *fonál szerént, *fék szerént, **kötél szére szerént* kifejezés, mint pl. *utca szerént*, *falú szerént*, hiszen jól tudjuk, hogy a magyar településeknek nem is volt eredetileg utcájuk, és eredetibb *fokon* nem az utcának, falúnak volt *szére*, hanem egy-egy családnak. De majd erről később szólok bővebben. Hogy mennyire jogos a *szérint < szerént* névutó kialakulása kezdetének ilyen szerkezetekre gondolni: *(a) *hám szerént*, *(a) *fék szerént*, *(a) *kötél szerént* ~ *(a) *kötél szére szerént*, azt jól érzékelteti még ez a régi nyelvi példa is: »Izek, inok, csontok kötéstül szerenként helyekből ki-mozdulnak«

(Paskó: ESir. A 3. NySz.). A *szērēnként* határozóragos névszó itt ugyanis még mutatja a *szēr* eredeti jelentését, mert az *íz* *ék*, *in* *ok* meg a csontok mozdulnak ki helyekből *szērēnként* vagyis egyes áganként; bizonyára előtte lebeggett itt az írónak az olyan *szēr*, amilyenről a JordK. is beszél (343): »Ha *heeth ynaff kötellel* megh kötőztethnem, olyan erőtelen lenneek mynth eegyeb ember.« — Ugyanezt ugyanis, — emlékezünk rá — Fekete Imre így fejezi ki: »*Hétszerő kötéllel* Sámson megköté.«

A *szērént* > *szērīnt* névutó történetének magyarázatában sem szabad tehát a *szēr*-nek 'ordo, series' jelentéséből kiindulnunk, hanem csakis annak eredeti 'sodrott növényi rost v. állati in, serített fonál, zsinór, kötél egy ága' jelentéséből. Tehát az *utca szērént*, *város szērént*, *mező szerént*, továbbá: *rënd szērént*, *rész szērént*, *szám szērént*, *szokás szērént*, *történet szērént*, stb. már analógiás alakulások a feltehető *fonál szērént, *hám szērént, *kötél szērént, **a kötél szēre szērént* stb. mintájára.

Mielőtt a *szērént* > *szērīnt* névutó kialakult volna, azt a viszonyt, amit ezzel a *szērént*-tel kifejeztek, annak előtte *-ént*, *-int* ragos határozóval mondtak, ahogy maga a *szēr-ént* > *szēr-int* névutó is alakult. Ma azt mondjuk: *szív szērīnt*, a »*Salve mundi salutare*«-ban ez még így van (HORVÁTH CYRILL: KMagy Vers. 167.): *zyweent*, olv.: *szívént*:

IDwozlegy tyztolendo vram Iefus
myndonmya zeretendo .

Tekeencz engom zent zomodwel:
zywenth walo zerelmedwel.

Ma azt mondjuk: *vér szērīnt*, ez a BécsiK-ben még: *vérént*. BécsiK. 3. Rut II, 1:

»Vala kedeg Elimeleh ferfionac *vérent*-való rokona hatalmas ember és nag kazdagjagbeli Booz neuq« = *Erat autem viro Elimelech consanguineus, homo potens, et magnarum opum, nomine Booz.* — A *vérīnt* kifejezést Arany János is használja a régi nyelv módjára pl. a Toldi Szerelme V. éneke 38. verszakában:

Hogy lakomán kelyhet szűz ajka nem érint —

»Hogy volna fiam bár, vagy rokonom *vérīnt*:

Hüvelyébe addig vissza se száll kardom:

Valamíg a rablót egyig ki nem irtom!«

7. A *-szērű képző* kialakulása. — Már volt szó arról a *hét szerő kötél*-ről, mellyel Dalila Sámson megköté: »*Hétszerő kötéllel* Sámson megköté« (RMKT. II, 342: Fekete Imrének »Az erős és istenfelő vitéz Sámsonról história« c. verses biblia históriájában). — Láttuk, hogy ugyanezt a mozzanatot Károli úgy fordította, hogy: »hét fázal zöld nyers gús veszűzöt« vivének Dalilának a filiszteusok, »melyek még meg nem száradtak vala, és megköté ötet azokkal.« A Jordánszky Kódex »*heeth ynaff kötél*«-ről beszél, a Vulgata »*septem nervicibus funibus*«, német fordítása pedig: »*mit sieben Stricken aus Sehnen*« kifejezést használ. — Nincs tehát az íránt semmi kétség sem, hogy Fekete Imrének hét szerő kötél-e annyit tesz, mint hét ágú kötél, melynek egy ága: egy *szēr*, ez a *szēr* pedig sodrás, serítés által keletkezett, melyben sodrék van, serdítés van, ser van, azaz: *szēr* van. Tehát az itt lévő »*szerő*« még nem képző, hanem: a 'kenderből sodrott kötél-zsinór' jelentésű *szēr* főnévnek *-ő ~-ű* képzős

melléknévi származéka, vagyis a »hét szerő kötéllel« olyan szerkezetű kifejezés, amilyen a ma is ismert hét ágú korbács.

Számon tartja a NySz. ezt a becses adatot is: »Vékony szerű gyeplőket hoznak« (Bartha: Krón 79.). A szerű még itt sem képző, hanem képzett szó, mert jelentése kb. ez: 'vékony anyagu'. — Mivel volt fél szer kötőfék meg fél szer hám, joggal tehetjük fel, hogy mondtak ilyent is: *fél szerű kötőfék, *fél szerű hám. Ezeknek egykori meglétét bizonyítja a következő, már átviteles jelentésű kifejezés »fél szerű és kőz rendű embernek« (Geleji Katona: Vált. Titka I, 131). — A vékony szerű gyeplő — féle kifejezések hatására keletkeztek az efféle kifejezések: vékony szerű ajándék. »Kérem Nagyságodat, hogy ez papi rusbeli vékony szerű aiandekot vegye io nével« (Zoly: Elm. 10 NySz.). — Az ebben a »papi rusbeli vékony szerű ajándékot« kifejezésben előforduló szerű még szintén nem képző, kétségtelen bizonyítéka ennek az, hogy »papi rusbeli« a jelzője a »vékony szerű ajándék«-nak, vagyis: a szerű jelentése itt 'anyagu'. Aki ezt a mondatot leírta, az nagyon jól tudta, hogy a szer 'sodrott szösz, fonál, zsinór; állati in', és bizonyosan ismerte a vékony szerű gyeplőt is: meg a hat szerű, hét szerő kötelet is; és ezek mintájára teremtette meg a papi rusbeli vékony szerű ajándék kifejezést.

Mikor aztán már a szer-ő, szer-ű nem a sodrott szer-re vonatkozott, és a szerő, szerű jelzője nem a szer számát mutatta (a hét szerő kötél-ben még a szer számát jelölte a hét számjelző, föltehetőleg ilyen volt eredetileg az egy-szerű < egy szerű is), vagy a szerő, szerű jelzője már nem a szer minőségére utalt, tehát pl. nem arra, hogy vékony-e, vastag-e (a vékony szerű gyeplő-ben a vékony még a szer anyagi minőségére mutatott, közel állt még ehhez a papi rusbeli vékony szerű ajándékot kifejezés), hanem jelentésében az egész jelzős kifejezés messze távolodott az eredeti mintaképtől, és csak alak szerkezetében maradt hű mása az eredetinek, akkor a szerő, szerű főnévből (szer-ből) képzett: nomen possessorisból -szerő, -szerű képző lett. A -szerű képző történetének ezt a fokát mutatják pl. a meseszerű, törvényszerű kifejezések (vö. NyII. 103).

Fekete Imre protestáns énekszerző a XVI. században, 1546-ban még nem képzőként, hanem képzett szóként az alapszó eredeti jelentése szerint használta a szerő-t a hét szerő kötél-kifejezésben. — Az ÓMS. kódexébe bizonyára szintén 1300 körül jegyeztetett be néhány magyar glossza, közöttük a 222a lap alján ehhez a latin mondathoz: *O quam arta est uia reprobis undique*, a következő magyar nyelvű magyarázat van írva: *scukfcerech*,¹ mai magyar nyelven: szűk-szerű. A -szerű-nek ez a legrégebbi alakja jelentésében talán már a képző funkcióját mutatja, alakjában viszont a szer-hez függesztett nomen possessoris képző legrégebbi alakját őrzi, melyben benne van az egykori tövéghangzó és - képző, írva -ech.

Ebben az esetben tehát jelentéstörténeti és általában szótörténeti szempontból a XVI. századbeli adat nyújtja a biztos alapot, hangtani és alaktani tekintetben pedig, különösen az -ő, -ű nomen possessoris képző történeti előzményét illetőleg a XIII—XIV. század határáról való glossza a helyes útjelző.

8. A szer eredeti jelentésének megállapítása lehetővé tette számunkra, hogy bepillantunk szerszám szavunk keletkezésének folyamatába, hogy nyomon kövessük a szerint névutó kialakulását és végére járjunk -szerű képzőnk törté-

netének. Három, egymástól merőben különböző funkciójú nyelvi elem történetére sikerült fényt vetnünk: egy alakulási módja miatt meglehetősen nehezen érthető összetett szóéra (*szérszám*), egy névutóéra (*szérint*) és egy képzővélt nyelvi elemére (*-szűrű*). — Most azt vizsgáljuk meg, hogyan alakult ki -szér-ragunk.

Valószínű, hogy a *-szér* rag kialakulását elősegítette a *szér* főnévnek jelzői alkalmazása, de mégsem egészen úgy, ahogy BALÁZS véli. (MNY. XLIX, 459), mégpedig azért nem, mert a *-szér* rag eredetének magyarázatában a *szér* főnévnek nem 'ordo, series' vagy 'plica' jelentéséből kell kiindulnunk, hanem a 'növényi szálakból vagy állati inakból sodrott anyag' jelentéséből. Ezért eredetileg ilyen jelzős kifejezések voltak: (két szer fék) (két szer kötőfék) két szer kengyel-szűj, fél szer kötőfék, fél szer hám (NySz.). — Ezek mintájára lett a két szer kentes (SchlSzf.), két szer palást (Murm.), két szer dolmány, fél szer dolmány (NySz.) kifejezés. Ez utóbbiakban a *két szer, fél szer* inkább összetett szó, olyan, mint a *félszer* 'féleresz' (*két szer tető* azonban sohasem volt véleményem szerint).

Emellett azonban a *-szér* rag kialakulásában feltétlenül közrejátszottak az ilyen nyelvi kifejezések is: RMNY. II, 65: »Athlacz zoknyát, kynek az allya ket zerrel wont arannyal hant.« Itt a wont arany 'aurum textile'-t jelent, és értelmezője a *két szerrel* kifejezésnek. Hasonlóképpen a következő mondatban is sodrott fekete bársony a *szér*: »Egy kamoka zoknyat, fekete bársonnal hant ket zerrel (uo. NySz.). Már átvitt értelmű *-vel* ragos határozó a *szer* a következő mondatokban: Szék: Zsolt. 82: »Fizesd meg *hetszerrel* az mi szomszédinknac az ű kebelőkbe az ű szidalmassagokat.« — Bíró: Préd. 118: »*Kétszerrel* kettőztessétek meg a büntetést.« — (JordK 427: Máté XXIII, 15: »Yay tynektek yrafwdok es ffarijeofok, kepwtalok, ky kőrwł kerenghytek az tenghert es a feldet, hogy zerezyetek egy hytethlenth, es mykron a'' meg leend, teegyetek hwtet *kethzerrel* nagyobbban karhozathnak helyeere, mynt ty magatok« MünchK. 56: »Yay tunectec irafstudoc és¹ leualtac kep mutaloc kic megkērlitēc tēngert, és a' žarr azt hog tēhēj fētec ēg vŷ hūtquēt, > és mikor leend valamel, tēžitec *otē keččer* inkab pokolnac fiaia hog nē tū vattoc.«

A XVI. századbeli JordK. fenti szövegében a *kethzerrel* szerkezetű kifejezés történeti szempontból eredetibb, mint a XV. századi Müncheneri Kódexbeli *keččer*, mint ahogy az ugyanebben a bibliai részben előforduló JordK-beli *mykron* eredetibb a Müncheneri Kódex megfelelő *mikor-on* ragnélküli kötőszavánál. Így hát egészen nyilvánvaló, hogy *kétszerrel* > *kétszer* fejlődés történt, vagyis a *-vel* ragos határozó végéről a *-vel* eltűnt. — LevT. I, 61: »thudom/ hog k. csak eg kis leweleczkeye kenyergeresse nagyobbbat *ezerzerrel* nyom, az én könyörgesemmel«. — A NySz. adatai jól érzékeltetik a régi nyelvi *kétszerrel*, *hetszerrel*, *ezerszerrel* gyakoriságát, melyből *kétszer*, *hetszer*, *ezerszer* fejlődött.

Van nyelvünkben *egyszerre*, *kétszerre*, *hetszerre* is (NySz.). Ezek analógiás alakulások. Már láttuk, hogy ma is van, régen is volt az *utcáknak szere* 'oldala, sora' és a városnak meg a falunak *szerre*, azaz utcája. Eredetileg tehát *faluzerte* (EhrK. 97), *varos zerte* (VirgK. 56), *Uczak zerte* (Sylv: UT. I, 9), *velag zerte*; per mundum (DebrK. 4), Jara az *egyház zerte* (DomK. 74), vagyis olyan *birtokos jelzős szerkezet volt a kiindulópont, amelynek utótagjában a szer főnév*

¹ Nyomdatechnikai okokból mai betűkkel jelölve az és és az r.

loc. -t raggal és -e birtokos személyraggal van ellátva, és ez a személyragos és határozóragos szerte a falú, város, utcák, világ, egyház birtokos jelzőre utalt. Ezeknek analógiájára keletkezett az egyszerte, kétszerte, hétszerte, százszorta, stb.

Altalában határozóragos szér főnévből rövidült a -szér határozórag. GOMBÓCZ a -szért, -szérén-ből való fejlődést említi, a -szérben > = szér, -szérrel > -szér ragalakulást nem (Syntaxis. Bp., 1949, 134.).

Mielőtt nyelvünkben a -szér rag kialakult volna, ennek funkcióját az -ül, -él határozórag viselte. HB. charmul = 'háromszor'; a nyelvészeti irodalom számoltartja, hogy Dunántúl ma is használják ezeket: többül 'többször' sokul 'sokszor', hányul 'hányszor', ötül-hatul 'ötször-hatszor' (MNY. IV, 108), KLEMM is hivatkozik ezekre (MTörtMondattan 206—7). Mivel azonban ezekről LEHR ALBERT előfordulási helyeikre való hivatkozás nélkül beszél, és újabban — tudomásom szerint — ez adatok hiteles voltát senki sem erősítette meg, fenntartással közlöm őket. LEHR ALBERT ugyanis más alkalommal is idéz magaalkotta kifejezéseket népnyelvi adatokul (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar Szövegek 230—31). SIMONYI azonban hiteles adatokat idéz magashangú szavak -él határozóragos alakjainak sokszorozó jelentésére: eggyél 'semel' (JókK. 20, 41), tebbél ~ többül ~ többől 'többször' (Magyar Határozók I, 336—7). — Van olyan Jókai-Kódexbeli mondatunk, melyben együtt van meg a régi -él rag meg a főnévből lett újabb -szér rag. JókK. 41: »Es paranczola frater leonak hogy tewbzer ne menne hozzaya egy naponn hanem csak egyel« (= hanem csak egyszér).

9. A szerszám összetett szó, a szér névutó, a szérű képző meg a szér rag: mind közvetlenül függ össze a szér eredeti 'növényi rostból, v. állati inból sodrott anyag', 'sodrék, fonál, zsinór sere, kötél sodrott ága' jelentésével. Meg kell még vizsgálnunk szér szavunk néhány igen fontos jelentésváltozatát, melyek közül egyik-másik rávilágít majd arra is, hogyan jelenthet a mi szér szavunknak obi-ugor etimológiai megfelelője: a sír 'fratria'-t, 'nemzetiség'-et.

Először azt nézzük meg, hogyan keletkezett a szér-nek '(fölső v. alsó) része a falunak', 'utcabeli házsor', 'utca' és 'piac' jelentése.

Sümeg vidékén ha valaki át akar menni az utca túlsó oldalára, azt mondja: »Átmegyök a túsó szérre.« Pápa vidékén »Bal szeren, jobb szeren (van ennek v. amannak a háza).« — Csik-Madarason jegyezték fel A túlsó szér; az inneccsó -szér kifejezést (valamennyi adat a MTsz.-ból).

Csik-Madarason a Tankók szére: utcanév (MTsz.), mégpedig bizonyosan azért mert ott laknak a Tankó nemzetségbe tartozó családok. A had mivoltának fejtegetésekor megemlíttem, hogy a göcseji Kálócfalván volt még a XIX. században is Vasok szérő, Marócziai szérő, ahol ezek a családok laktak. Megállapítottam, hogy egy-egy tekintélyesebb nagycsalád, nemzetség szér-ének, településének neve sokszor annak a falunak is nevévé lett, melyben laktak. Így lettek a Simon és Tubol nemzetségek településeinek nevei: Simonszer és Tubolszer egyszersmind községnevekké is; e községek azonban elpusztultak. Volt már szó arról is, hogy Vas megyében, az Órségben az egy család leszármazottai által lakott, dombtetőkön fekvő, összetartozó házcsoportokat szér-eknek hívják; azt is tudjuk, hogy a nagycsaládok, nemzetségek rendszerint a falú valamely részén terebélyesednek, ezért keletkezhetett a szér szónak '(fölső v. alsó) része a falunak' jelentése is (MTsz.).

Kétségtelen tehát, hogy a szér 'a nemzetség, a kiterjedt nagycsalád települése'-t is jelenti.

A szérés település viszont azonos a hadas településsel; a palóc hadas településről pedig tudjuk, hogy az a megnövekedett és szétvált nagycsalád településformája, és idővel az ilyen település utcává formálódott (l. e kötet 111—113. lapját).

Ha tehát azt nézzük, hogy a szér-nek a településre vonatkozó jelentésváltozatai közül melyik volt az eredetibb: '(a) felső v. alsó) része a falunak'-e, az 'utcabeli házsor'-e vagy az 'utca' vagy pedig 'a rokon családok, a kiterjedt nagycsalád települése', azt kell mondanunk, hogy e négy jelentésváltozat közül a legutóbbi az eredetibb, a többi az utolsóból eredt. — Az ilyen szeres település ugyanis igen régi, régibb az utcánál: »A nyugat-európai településformák megítélésében jelentős, mondhatnánk döntő szerepe van az utaknak, utcáknak. Ezeknek formáját, irányát pedig a beltelkek, udvarok szabják meg, melyek minden esetben fel vannak kerítve. A kerítés teszi tehát az utcát utcává, anélkül az elhatároló válaszfal nélkül bizonytalan az udvar nagysága és az utca szélessége.« Már maga az a tény is, hogy sem az utcára, sem az udvarra nincs ősi magyar szavunk, azt a gondolatot kelti bennünk, hogy ezek a magyar faluban nem ősi elemek s kellett egy olyan korszaknak lenni, amikor udvarok és utcák nem voltak, vagyis csak házak s köztük út gyanánt szolgáló térségekből állott a falu. Ilyen falvak még a közelmúltban, emberemlékezetre is voltak, a régi belsőség-térképek az alföldi faluk, parasztvárosok nagyrészt ilyennek tüntetik fel. Itt tehát előbb épültek a házak, s csak utólag, az újabb korban alakult ki az utca a telkek felkerítésével. Ezért nincs a magyar falu utcáinak olyan kor- és típusmeghatározó értéke, mint a nyugat-európai falvaknak és egyrészt ezért nem lehet a magyar települési formákat nyugat-európai formákból levezetni, vagy azokkal azonosítani« (GYÖRFFY ISTVÁN: Magyar falu, magyar ház, 113. Az én kiemelésem).

Ez a megállapítása GYÖRFFY-nek kétségtelenül mutatja, hogy a szér-nek településsel kapcsolatos jelentésváltozatai közül 'a kiterjedt nagycsalád települése' az eredetibb. Mikor azután felkerítették a telkeket, a kiterjedt nagycsalád akkor is egymás mellett levő telkeken lakott, de most már utcában. Atvitetett tehát a szér szó az ily módon kialakult 'utcabeli házsor' megjelölésére is, majd az 'utca' jelentés kifejezésére is használták.

A szér-nek 'utcabeli házsor' jelentéstartalma módot adott arra, hogy kialakuljanak az efféle kifejezések: Búza-szer: 'búza-sor, búza piac (az a sor, ahol a búzát árulják)'; piac-szer: 'piac sor'; Ó-szer: 'zsibvásár (az a sor, ahol ócska holmikat árulnak)' MTsz.

A piac-szer, a búza-szer meg az ó-szer 'zsibvásár' érteti meg velünk a szér-szó kifejezés keletkezési körülményeit. — A szér-szó a piac-szerén, az ó-szerén keletkezett, ahol adnak-vesznek, dicsérik az eladandó holmit, ezért van a szér-szó-nak 'verba magnifica' jelentése. 1560-ból való a következő levélrészlet. LevT. I, 361: »Keoneorgeok azért mint kegielmes wramnak, hogy ne legien nehez, hogy igassagomban mentem magamat, mert higie kegielmed, hogy az egy igazsag keweul, engem nem talal keg:-ed, es nem zoktam, sem tanultam az n a g y z e r z o o t t , s e m a d u l a c i o t t .« — GKat. Titk., Előb. 6: »A színes keresztyének gyakorta alittatnak az ő nagy szer-szavakhoz és markok-pókésé-

hez képest a Christusnak lelki szérűjén szemén-szedett tiszta búzáknak» (NySz.) — Ezért hívják Miskolc vidékén a faluszáját *szerszarvas*-nak, és ezért *szerszavaskodik* Erdélyben az, aki 'csak szóval végez, szájaskodik, szájhősködik' (MTsz.).

Miután kiderült a *szér* 'kiterjedt, nagycsalád települése', 'utcabeli házsor' és 'piac' jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonya, és bebizonyosodott, hogy közülük a 'kiterjedt nagycsalád települése' volt 'a legeredetibb, arra a kérdésre kell feletetet adnunk, hogyan keletkezett a szér-nek ez a 'kiterjedt nagycsalád települése' jelentéstartalma.

Megint vissza kell térnünk a *szér* eredeti jelentéséhez.

Megfigyelhettük, hogy 'a sodrott állati in' vagy 'a növényi rostokból sodrott, serített fonál, zsinór', tehát a *szér* rendszerint több más, hasonló módon készített szér-rel van meghatározott kapcsolatban, rendben. — Volt hét szerő kötél, két szer kötőfék, fél szer kötőfék, Hajdúdorogon ismernek hat szeres kocsikötő kötelet. Ezek tehát egymással is *szérben*, kapcsolatban, fonadékban vannak; láttuk, hogy Geleji Katonánál a *szér*-nek szinonim szava a *fonaték*. Idéztük már e tanulmány elején a »Hét szerbe font haj« (MA: Bibl. I, 233. NySz.) kifejezést. — A *szér*-nek ebből a sajátosságából keletkezett a szónak 'közösség' értelme: »Ma ugyan jó marhát ütnek szerbe. Hozzá állasz-e a szerhez? (Székelyföld, Kriza. MTsz.). — Ez a mondat: Hozzá állasz-e a szerhez? — annyit jelent: 'hozzá állasz-e a társasághoz?' — Ugyancsak székelyföldi adat a következő is: »Szerbe ütnek marhát: társaságban, vagyis úgy, hogy többen összeállva megveszik a marhát s aztán mindenikük egyenlő v. a hozzáadott összegnek megfelelő részt káp belőle« (MTsz.).

Nos, a *nagycsalád*, a *had* is *szerben* él, szoros kötelékben. A *had*-nak, *nemzetiségnek* ez a szoros kapcsolata természetesen a közös származáson alapszik; külső formája: az együttélés; *egy földél alatt lakás*, vagy ha nagy a *had*, a *nemzetiség*, egymás szomszédságában, szomszédos telkeken laknak, egy *szérben*. Ezért hívták a nemzetiségek, nagycsaládok települését a család nevével és a *szér* szóval Dunántúl nyugati részén pl. így: *Takó-szér*, *Tuboly-szér*, *Szabó-szér*, *Kóczos-szér*, és ezért van utcanévül Csík-Madarason *Tankók-szére* (MTsz.).

10. A magyar nyelv az eredetileg 'sodrott állati in' vagy 'növényi rostokból sodrott, serített fonál, zsinór' jelentésű *szér* szóval a *had*, *nemzetiség*, *település* és *ét* jelölte meg. Az *obi-ugor nyelvek* viszont a magyar *szér* etimológiai megfelelőjével: a *sir*-rel magát a *nagycsaládot* nevezték, hiszen a *fratria*, *nemzetiség* tagjai egymással éppen olyan szoros kapcsolatban vannak, mint ahogy a fonadék egyik *szére* is *szérben van*, a többi *szerral*, a fonadék többi ágával.

11. *Sor* szavunkat össze szokták vetni a zürjén *sort*- 'falzen', *votják* *šur*: *göri-šur* 'furche', *šurāš* 'weg'; osztják *šur* 'strich', *šurā* 'furchen, striche ziehen': vogul *šurti* 'furchen' stb. szavakkal, de ezeknek a magyar *sor*-ral való etimológiai kapcsolatát PAASONEN kérdésesnek tartja (S-laute, 110), és megjegyzi, hogy a vogul és osztják szavak valószínűleg zürjénből való kölcsönzések, erre mutat ugyanis a vogul és osztják adatok székezdő *š*-hangja. BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) ezt az etimológiát bizonytalannak ítéli.

PAIS DEZSŐ úgy véli (vö. SzófSz.), hogy a magyar *sor* a *szér* alakváltozata. Ez a vélemény jelentéstani szempontból azért valószínű, mert a *szér*-nek és a

sor-nak vannak azonos jelentései is. Jelent a *szér* is meg a *sor* is 'series'-t. Székelyföldön azt mondják: »Azután jött a *szér* másokra« (MTsz.), másutt: »Azután került a *sor* másokra«. A nemzetségnek, a *had*-nak utcabeli házsorát Bodonyban *sor-nak* nevezik, pl. *Béres-sor* utcarész név, ahol a Béres hadak vannak; az ilyen, egy nemzetség által lakott utcarészt vagy településrészt *Dunántúl* nyugati részén *szér-nek* nevezik, pl. *Balogsszér*, *Nemesszér*, *Czigányszér*, *Törökszér*, ahol a Balog, Nemes, Czigány, Török-család lakott vagy lakik (GÖNCZI: i. m. 59); Csik-Madarason volt *Tankók-szére*, ahol a Tankó-család lakott (MTsz.). — »Menyen oda, úrfi, a szekér elé az ökröt vezetni, hisz úgyis mindenre *szer* maga« (Szabolcs m.), a Csallóközben: »Akármiféle dolog legyen, *sor* ő mindenhez« (MTsz.), tehát itt meg 'ügyes' a jelentése a *szer-nek* is, a *sor-nak* is.

Hangtörténeti szempontból odaillenek a *szér ~ ser ~ sor* hangrendi változatai a MÉSZÖLY GEDEON megállapítása szerint ugor alapnyelvi nyelvjárási változatokból eredő *mell ~ mál*, *fej ~ fok* és *fi ~ faj* mellé (vö. MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar Szövegek, 19; 200—203).

12. A *szer* eredeti jelentésének fejtegetésekor rámutattam arra, hogy a *szér-nek* hangváltozata a *ser*. FRECSKAY leírja, hogy zsinórozáskor »... a fonalak eddigi sodrásukkal egyezőleg sodródnak s ez az ismételt sodrás az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht. Drodél) ad« (i. m. 9.). Idéztem ezzel kapcsolatban ezt a székelyföldi adatot: »Kiment a *sere* (a sodrott cernának v. fonalnak, a melyet visszafelé sodortak).« — MTsz. *Sere* annak a fonálnak van, amelyet sodornak; a *szér* is így keletkezik. Nyilvánvaló tehát, hogy a két szó is egy eredetű.

MÉSZÖLY GEDEON »A cserény szó eredete« című tanulmányában bebizonyította, hogy ennek a *ser* szónak igei jelentésének is kellett lennie (Népünk és Nyelvünk II, 168—9), mégpedig 'forog', illetőleg 'forgat', és ez az alapszava a *sér-dít*, *sör-dít*, 'pördít', *fordít*, *sér-ég* 'pörög', *forog*, *sér-get*, *sir-get*, *sör-get*, *sir-get*: 'pörget', *forgat* igéknek. Megtudjuk e tanulmányból azt is, hogy volt e *ser* nomen-verbumnak *ser* és *sir* változata is, és ez utóbbiból lett a *sir-ing* »*Sir-ing* a víz«: 'forog, örvénylik'; *sir-inget*: 'forgat'; *sér-ít*, *ser-ít*, *sér-itt*, *sir-ít*, *sir-itt*, *sir-itt*: 'sodor, pödör', *sér-ül*, *sir-ül*: 'fordul, sodródik, tekerődik', és a *sér* ige cs- kezdetű változatának származéka a 'cséreny, jelentése 'vesszőfonadék' (i. m. 157—75).

A nomen-verbum *ser* a finnugor eredetű *szó* ige s kezdetű változatának -r képzős származéka (MÉSZÖLY: i. m. 175). Ebből az következik, hogy a 'növényi szálakból vagy állati inakból sodrott anyag' jelentésű *szér* meg a *szó* ige s kezdetű előzményének az -r képzős származéka. MÉSZÖLY megállapítása az is, hogy a *szó* finnugor-kori előzménye eredetileg *forgó mozgás végzését*, majd a *fonás cselekvését* jelentette (i. m. 169.). A *szó* finnugor és ugor kori előzményének ezt a 'forgó mozgást végez, sodor' jelentését igazolja a belőle származó *szér-nek* ez a magyar nyelvi jelentése is: 'növényi szálakból vagy állati inából sodrott, serdített anyag', továbbá a MÉSZÖLY által is idézett *ser-e* = 'sodrása', melyet FRECSKAY is ismer a kötélverők nyelvéből: »Az ismételt sodrás az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* ad.« — Nyilvánvaló ebből, hogy mivel a zsinórozásnak a *ser-e* = sodrása és a szentesi *szér* = 'sodrás által készített kötél ág' egy és ugyanaz: a műveletről, a sodrásról, a serdítésről nevezték el magát a sodrott, serített anyagot is, így keletkezett

a *fonál szőre*, a *kötél szőre*, általában minden növényi szálakból vagy állati inból sodrott anyagnak *szőr* elnevezése.

Azt a munkát, amelynek *szőr* lett az eredménye, évezredek óta folytatták a magyar és a finnugor elődök. Ezért van az, hogy a *szőr* szó jelentésváltozatainak, összetételeinek, származékainak se szeri, se száma, és névutó is, képző is, de még rag is keletkezett belőle.

13. A 'sodrott, serített anyag' jelentésű *szőr*-nek mai finnugor nyelvekbeli megfelelői közül egyiknek sem ismerjük 'sodrott, serített anyag' vagy az ennek megfelelő igei jelentését. De ez nem jelenti azt, hogy valóban nincs is e magyar szó rokon nyelvi megfelelőinek ilyen jelentése, hiszen eddig a *szőr* ilyen jelentéséről sem volt tudomás!

Az a véleményem, hogy a manysi (*vogul*) 'rengeteg' jelentésű *ser*, mely a *ser űnt* 'sötét vadon' elötagjaként is ismerős (vö. SZILASI: *Vogul szójegyzék*), egyik rokon nyelvbéli lappangó mása a *mi szőr szavunknak*. Ennek a manysi szónak (*ser*) ugyanaz a jelentése, ami a magyar *sűrű* igenévé. Ez utóbbiról viszont kétségtelenül bebizonyította MÉSZÖLY, (Népünk és Nyelvünk II, 173), hogy az a *sűr*, *sir* 'forog, tekereg' igeneve, tehát etimológiailag a magyar *szőr* szó igei jelentésű *sűr*, *sir* hangváltozatának igeneve, és a *sűrű* is jelent erdőt, mint a manysi *ser* 'rengeteg'-et.

* * *

Nem foglalkoztam *szőr* szavunk történetének fejtegetése során több igen fontos származékkal, így pl. a *szőrész* szó történetével sem. Nyilvánvaló, hogy a *szőrész* eredeti jelentése sem lehet más, mint 'összesodor', 'összefon'. Ezt bizonyítja a *szőr*-nek egy másik származéka is: *szérkész-ik* 'jungor', továbbá a *szérkeszt* 'jungo, socio, conjungo, copulo'. — Mivel az itt nem említett származékok jelentéstörténete könnyen megállapítható, ezeknek összeállítását mellőzhetőnek gondolom.

Íme, a serítés, sodrás és fonás több ezer éves műveletének gazdag fogalom-, viszony- és ezeknek megfelelő szó- és viszony-jel-teremtő hatása meg működése *szőr* szavunk családjá történetének tükrében: bizonyosságot téve a magyar nép alkotó erejéről, nyelvünk gazdagságáról, szépségeiről és fejlett voltáról.

Szeged, 1956. október hó 11.

NYÍRI ANTAL

A BECÉZŐ NEVEK MEGKÜLÖNBÖZTETŐ SZEREPÉRŐL

1. Mit értünk becézéssel? Erre a kérdésre VARGA KATALIN a *bécéz* ige eredete alapján adja meg a feleletet. Idézi HORGERT, aki szerint a *bécéz* ige a 'borjú' jelentésű *béce* főnév származéka, s »becézni *vkít*... tulajdonképpen azt jelenti, hogy úgy bánni vele, ahogyan a tehén bánik a borjával, vagyis 'nyalniai-falni'. Ebből fejlődött ki aztán utóbb az általánosabb 'kényeztetni' jelentés« (MSzT. 26). Ehhez a magyarázathoz VARGA hozzáfűzi: »A becező bánás vagyis cselekvés persze igen-igen sokféle lehet, pl. csók, ölelés, cirógatás, a kényeztetésnek százféle fajtája, s e cselekvések sorába tartozik egyebek között a becező *megnevezés* is« (Becező keresztnéveink 3).

BENKŐ LORÁND szerint »Becézésnek mondjuk a nyelvészetben azt a jelenséget, amikor a keresztnéveket nem eredeti, mondhatnám hivatalos alakjukban használjuk, hanem kedveskedő, becező szándékkal különböző alakításokat végzünk rajtuk: *Jankó, Jóska, Kató, Erzsi*, stb.« (Nyr. LXXIV, 335).

2. A becező névalak alapfunkciója kétségtelenül a kedveskedés, ezenkívül azonban más szerepe is lehet (vö. PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 454). Becező neveinket a magyar névadás történetének egyik igen mozgalmas szakaszában, a XIV. században vizsgálva, érdekes jelenségekre lettem figyelmes. Már KUBINYI FERENC megemlíti »Nomenclator hungarorum antiquorum. A régi magyarok személynevei« című úttörő dolgozatában, hogy egyes kicsinyítő képzővel ellátott (KUBINYINÁL: »ragokkal megtoldott«) személynevek »mintegy az ifjabbnak, a fiúnak fogalmát« fejezik ki. KUBINYI megállapításához hozzátehetjük, hogy ilyen — tehát elsősorban nem kedveskedő — funkciója nemcsak a képzéssel, hanem a rövidüléssel (vö. MELICH: MNyTK. 15. sz. 11) alakult becézőknek is lehet.

XIV. századbéli okleveleinkben gyakran előfordul, hogy az apa vagy az anya neve, illetve két testvér közül az idősebbé alapalakban¹ szerepel, a fiú vagy a leány, illetve a fiatalabb testvér pedig ennek az alapnévnek valamelyik becező változatát viseli. Erről tanúskodnak az alábbi adatok:²

a) Apa — fiú: 1340: »*Alk filius Aladary*« (GYÁRFÁS, A jász-kunok története III, 480) | 1343: »*Bogov* filij prenotati *Bogomery*« (H. VII, 394) | 1394: *Dethk*,

¹ Alapalaknak, alapnévnek nevezzük valamely becező névvel kapcsolatban a csonkítatlan és semmiféle becézési eszközzel nem változtatott névalakot. Az alapnév az oklevelekben többnyire természetesen latinos formában olvasható.

² A szokásostól eltérő forrásjelzések: A. = Anjoukori Okmánytár. | B. = Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonczy Bánffy-család történetéhez. | Cs. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. | H. = Hazai Okmánytár. | HO. = Hazai Oklevéltár. | K. = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. | MS. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. | P. = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. | S. = Sopron vármegye története. Oklevéltár. | Sz. = Székely Oklevéltár (Szabó Károly.) | T. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. | Z. = A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. | ZO. = Zala vármegye története. Oklevéltár. | Zs. = Zsigmondkori Oklevéltár.

Detre fia (Zs. I, 404) | 1357: »Selke et Domoch filij Dominici« (Z. III, 84) | *Donch Dominicus* fia, többször, különböző személyek: 1306 stb., zólyomi comes (H. I, 101; A. III, 31 stb.; MS. III, 240 stb.); 1343 stb., de Laad (A. IV, 350 stb.); 1354 stb., de Leztemer (A. VI, 211 stb.) | 1343: »Donkus filium Dominici« (MS. III, 503, 519) | 1334: *Phyle, Philippus* fia (MNY. I, 275) | 1353: »magistri Philpe Ladislaus et Stephanus filii condam magistri Philpus de Kourough« (A. VI, 108); 1358: »Phylpe filio Phylpus« (A. VII, 31), ugyanő másik 1358: »Philpe filius Philipi« (A. VII, 341) | 1309: »Gyurk filius Georgij« (A. I, 188, 378) | 1319: »Jakou filio Jacobi« (A. I, 535); 1329: »viri nobiles et honesti Jakou magnus et Chyko frater eius filii videlicet Jacobi de Hudus« (Cs. I, 61) | 1338: »Lach filium Ladislai« (A. III, 464) | 1321: »Nicolao et Lachk filijs Ladizlai« (A. I, 637); 1328: »Lachk filio Ladislai« (A. II, 344); 1339: »Laack et Emerici filiorum... Ladislai« (Sz. I, 49) | 1302: »Leukes filius Laurentii dicti Chete« (MNY. I, 183); 1324 és 1347 között többször: *L[il]eukus, Laurencius* fia, de Si[y]t(h)ke(y) (H. II, 35 stb.; ZO. I, 180 stb.; Turul XX, 132); 1348 stb.: *Leu[w]kus, Laurencius dictus Thot* fia (Cs. I, 100 stb.; A. V, 340 stb.); 1358: »Leukus filius Laurentii«, de Chafurd (A. VII, 433) | 1395: »Mychk filio Nicolai« (S. I, 521) | 1318: »Mike filius Nicolai«, de Keych (S. I, 81); 1329: »Myke... filio Nicolai« (A. II, 394); 1338, 1340, 1352, 1357: *Myke, Nicolaus* fia, de Mi[y]le(y) (ZO. I, 338, 375, 525, 582); 1353: »Myke filius Nicolai« (B. I, 196); 1366: »Myke filius Nicolai«, de Wagh (S. I, 367); 1380: »Myke filium Nicolai de Totheur« (T. I, 193) | 1314 és 1350 között: *Myko, Mykou[w], Micov*, de Barc(z)a, *Nicolaus niger* fia (A. I, 345, 583, III, 184, 318, V, 349; H. V, 97, VII, 372; Z. I, 409 stb.); 1358: »Mykow filius Nikul«¹ (S. I, 308) | 1334/1372: »Mixa filio Nicolai« (Z. III, 479) | *Pet(h)eu[w], petew, Peteo*, — *Petrus* fia, igen sokszor, 20 különböző személy (A. II, 187 stb.; H. I, 170 stb.; MS. II, 522 stb.; OklSz. 770; T. I, 63; Turul XIX, 166; Z. I, 305 stb.; ZO. II, 130) | 1313, 1329, 1330: *Tonc, Thonk, Thonc*, — *Thomas* fia, de Sirima (A. I, 326, 406, 511), ugyanő 1344 és 1349 között: *T(h)onk, Thomas* fia, de Rya, Ryua, Ryva (A. IV, 408 stb.; H. VII, 407) | 1323: »Thýwach filius quondam Theodorý« (H. IV, 133; vö. MNY. X, 427).

b) Anya — leány: 1341: *Els, Elisabet* lánya (MNY. XI, 330) | 1348: *I[J]lonth* (valószínűleg hiba *Ilonch* helyett), *Ilana* lánya (Z. II, 311; vö. BERRÁR: MNYTK. 80. sz. 55).

c) Fiútestvérek: 1350/1355: »... Abraham Abych... filijs Thome« (A. V, 361), ugyanők 1358: »... Abych et Abram filijs Thome« (Cs. I, 117) | 1335/1342: »Mykou et Nicolao dictis Helmus« (OklSz. 659; vö. A. IV, 254) | 1300: »Miske et Nicolao filýs Mike« (MNY. X, 277) | 1313/134*: »Mor et Mauricio filijs Michaelis« (MNY. X, 277) | 1310: »pous fratris pauli« (A. I, 214).

d) Leánytestvérek: 1370: »Elyzabeth ac Elseke filie predicti Ewgen« (MNY. XI, 330) | 1374/1378: »Katyeh et Katherinam filias Johannis« (MNY. XI, 368) | 1393: »Nobiles puellas Katherina, Dorothea et Kathos vocatas, filias Johannis« (MNY. XI, 368; vö. Zs. I, 324).

A c) és d) pontban felsorolt nevekkal kapcsolatban nem mindig lehet eldönteni, hogy valóban az idősebb testvér viseli-e az alapnevet s az ifjabb a becéző formát; ugyanis ennek fordítottja is lehetséges, vö. e dolgozat 4. pontjával.

¹ *Nikul* a *Nicolaus* német változata, de magyar személy is viselhette ezt a nevet, vö. 1371: »Nykul teutonicus et alter Nykul ungarus nobiles de Nogmarton« (S. I, 392).

A felsorolt esetekben a fiú, leány, illetve a fiatalabb testvér elnevezésének indító oka egyrészt a becézési szándék, másrészt azonban a két személy megkülönböztetésére irányuló törekvés.¹ Ilyenkor a becező névalak már önálló személynév, viselőjének gyakran az egyetlen neve, hiszen mellette az apa (anya), a lakóhely, a genus megnevezése sokszor nem más, mint — szintén a megkülönböztetést szolgáló — oklevelezési fogás, bár a XIV. században már a második névelem megjelenését is tükrözheti (vö. BENKŐ, 'A régi magyar személynévadás 8). Az önálló névként szereplő becező alakról a kedveskedő hangulat egyre inkább lekophat, egyes becező nevek alapnevüktől elkülönülnek (vö. BERRÁR: i. h. 33 és 54), s szinte az alapnevekkel egyenlő értékben, indifferens megnevezésül használatosak. (vö. PAPP LÁSZLÓ: i. h.)

3. Ha az apa, illetve az idősebb testvér neve már eleve becező alakú, akkor megtörténhet, hogy a fiút, illetve a fiatalabb testvért megkülönböztetés végett az alapnévnek egy másik becező származékával nevezik el. Ez a név az apa, illetve az idősebb testvér nevének továbbképzésével is létrejöhét, s így ez a névadási eljárás kiváló indítéka lehetett az ún. összetett becező képzők kialakulásának.

Példák a megkülönböztető becező elnevezéseknek erre a típusára:

a) Apa — fiú: 1318/1325: »Blasius, Paulus, Bartholomeus *Benke*, et Petrus filij *Bench*« (A. I, 485) | 1300: »*Miske* et Nicolao filijs *Mike*« (MNY. X, 277), itt hármas megkülönböztetéssel állunk szemben, l. még a 2. c) pontban is | 1302/1382: »*pouka* filij *pousa*« (A. I, 23) | 1307: »*pous* filio *pousa* de ... kald« (A. I, 138); 1323/1324: »*Pous* Andreas Thomas filij *Pousa* cives de civitate Pestiensis« (K. I, 52).

b) (Leány)testvérek: 1343: *Katouch* (*Kathok*) és *Kathow* (*Katho*), testvérek (SztárOkl. I, 169, 171; vö. Nyr. XLV, 359 és BERRÁR: i. h. 33).

Az eddig elmondottakhoz hozzáfűzhetjük, hogy hasonló jelenségek a mai személynévadásban is tapasztalhatók. LŐRINCZE LAJOS is megemlíti, hogy az azonos nevű apa és fiú megkülönböztetésének az az általános formája, hogy a fiú a keresztnév becező változatát viseli, tehát pl. Balog Lajos fiát Balog *Lajoska*-nak hívják. Ezzel kapcsolatban LŐRINCZE azt a megfigyelését is közli, hogy »a bukovinai székelyeknél igen kevés az olyan név, amelyet nem becézett formában használnak ...; az öregeket is *Anti*, *Gyurka*, *Jancsi*, *Jóska*, *Marci*, *Miska* stb. néven emlegetik és szólítják. Ezeknek a névformáknak azonban ... nincs becező funkciójuk. *Ántal*, *György*, *Miháj* a közhasználatban ritka kivétel.« Ha az apa ilyen kedveskedő hangulatát vesztett becenevet visel, azonos nevű fia a becező névnek továbbképzett formáját kapja: *Antika*, *Gyurkacska*, *Jancsika*, *Joskacska*, *Marcika*, *Miskacska* stb. (Szempontok és adatok személynéveink újabbskori történetéhez 23).

4. Ha az apa (anya) neve becező alakú, fia (lánya) nemcsak az alapnévnek egy másik becező származékát, hanem magát az alapnevet is viselheti. A megkülönböztetésnek ez a formája a XIV. században jóval általánosabb az előbb említetténnél. Ennek mintájára az is lehetséges, hogy ha az idősebb testvér becező néven fordul elő, a fiatalabb az alapnevet kapja. Mivel erre a jelenségre

¹ Vö. WERTNER MÓR: Nyr. XLV, 146: a becező nevek közül »csak azok tudtak megélni, melyeket az idő folyamán egyes azonosnevű személyeknek megkülönböztetésére használtak«.

a 2. pontban már utaltunk, most csak az apa — fiú és az anya — leány viszonylatra hozunk fel példákat:

a) Apa — fiú: 1337: »*Blasius filius Bala*« (H. II, 69) | 1302: »*Benedicto et Stephanano comitibus filiis Bene*« (A. I, 20; S. I, 62—3; vö: még H. V, 91); 1336: »*Benedictus filius Bene de Sancto Georgio de iuxta fluvio Paaka*« (ZO. I, 318); 1338: »*Benedictus filius Bene*« (A. III, 444) | 1326: »*Benedicto filio Benke*« (MS. III, 81) | 1397: »*Benedictum filium Benkus*« (Z. XII, 55) | 1351: »*Dominicus, Do[a]nch fia*« (A. V, 439—52) | 1400: »*Demetrium filium Deme*« (Z. V, 179) | 1339: »*Endere* (így!) *filium Endes*« (Z. I, 552) | 1326: »*Georgio filio Gurk*« (MS. III, 81); 1348: »*Georgius filius Gurgk*« (ZO. I, 477); 1389: »*Georgius filius Gurk*« (Zs. I, 107) | 1332: »*Georgii filii Geurke*« (A. II, 592); 1355: »*Georgio filio Gjurke*« (H. IV, 184) | 1363: »*Gregorium filium Gerges*« (T. I, 127) | 1301: »*Ivan filius Iwanka*« (H. III, 49) | 1333: »*Jacobus, Yak fia*« (Z. I, 417); 1339: »*Jacobus filius... Jak*« (S. I, 143) | 1371: »*Johanne filio Janka*« (Z. III, 440); 1392: »*Johannes filius Janka*« (HO. 322) | 1326: »*Mihály, Mych fia*« (Kállay Okl. I, 71) | 1389: »*Miklós, Mychk fia*« (Zs. I, 124) | »*Nicolaus, — Mike, Myke fia*, 1320 és 1395 között sokszor, 10 különböző személy (A. I, 555 stb.; H. I, 200 stb.; MS. II, 772; S. I, 329 stb.; T. I, 145; ZO. II, 154; Zs. I, 420) | 1318: »*Nicolaus filius Mykech*«, de noua uilla (H. III, 65); 1390/1399, 1392/1399: »*Nicolaus, Mykech fia*, de Monostor (Zs. I, 187, 292) | 1314: »*Nicolaj filij Mykou*« (MS. II, 693); 1318: »*Nicolaus filius Myko*«, iurator novi Montis Pestiensis (MS. II, 753); 1329: »*Nicolaus filius Mykou*« (H. III, 102); 1342: »*Nicolaus filius Mykou de Cysy*« (A. IV, 230); 1358: »*Nicolaus filius Myko de Bucri*« (A. VII, 25); 1394: »*Miklós, Myko fia*, Kohan-i (Zs. I, 368) | 1349: »*Michael et Petrus filii... Petheu*« (ZO. I, 487) | 1311: »*Mark, Petro et Paulo, filijs Petyrke*« (MS. II, 561) | 1341: »*Petrus filium Petrych*« (Z. I, 610) | 1341: »*Pauli filii Po(u)k*« (A. IV, 99) | 1332, 1363, 1365: »*Paulus, Pouka fia*, különböző személyek (A. II, 52; Z. III, 217; B. I, 254) | 1330: »*paulus filius Pows*« (Z. I, 358) | 1376: »*Pauli filii Po(u)sa*« (ZO. II, 135, 136) | 1302/1347: »*Sampsonis filij Saam*« (MNY. X, 327) | 1397: »*Thomas aut Petrus filii Tanko*« (S. I, 526).

b) Anya — leány: 1392: »*Anna, Any's lánya*« (Zs. I, 277) | 1358: »*Kathalena, Katha lánya*« (A. VII, 528—9) | 1346: »*Katharina, Kathus lánya*« (A. IV, 556).

A fenti adatokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk: nem szabad kizárólag úgy értelmezni őket, hogy bennük magának a családnak megkülönböztető szándékú névadása tükröződik. Lehetséges, hogy a családban az apa is meg a fiú is becéző nevet kapott, s a megkülönböztetés az oklevélírótól ered. Ilyesféle jelenségre mutat rá GALAMBOS LÁSZLÓ »A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban« című értekezésében (MNYTK. 64. sz. 47): »Ha egy jegyzőkönyvben hasonló nevű emberek szerepelnek, akkor megkülönböztetés végett egyik latinosan, a másik pedig becéző formában van írva.«

5. Néha az apa—fiú, anya—lánya vagy testvér viszonyánál távolibb rokonsági kapcsolat esetén is megkülönböztetés végett alkalmazzák a becéző nevet. A legérdekesebb ilyen esetet WERTNER említi meg (Nyr. XLIV, 346). Az itt szereplő férfiszemélyek rokonsági viszonyát legjobban a következő idézet világítja meg: 1308: »magister petrus et farkasius filij Andree de Ogya vncum *fukone* et *Andich* filijs eiusdem petri« (A. I, 150). »Olgyai« Petrus egyik fia tehát *Andics*: olvasatú nevet kapott (a század folyamán többször előfordul *Andich*, *Andych* írott alakban), ez nagyapja nevének becéző változata. 1309-ben azonban *Andreas*, 1354-ben pedig *Andush* néven szerepel (l. még MIKESY: Nyr. LXXVII, 131). 1309-ben testvére *Farkasius* néven jön elő, másutt azonban *Fakó*, *Fokó*,

Fukó olvasatú alakokban, 1331-ben és 1336-ban pedig így: »*Farkasius dictus Fokou*« (A. II, 546) és »*Fokonem, seu Farkasium*« (MS. III, 277). Ezek alapján WERTNER megállapítja, hogy a *Fukó*, *Fokó*, *Fakó* a *Farkas* becéző alakja, amelyet Olgyai Péter idősebb fia nagybátyjától való megkülönböztetése végett viselt. A *Farkas* becéző alakjának mondja ezt a nevet az EtSz. is, továbbá HORGER (MNY. XXV, 373; NÉNY. I, 108). A *Farkas* ~ *Forkos* névből való származtatásának szépséghibája azonban az első szótagban többször jelentkező *u*, s egyéb nehézségei is vannak ennek a magyarázatnak, l. erre vonatkozóan RÁCZ-ENDRE: MNY. XLII, 53 és CSEFKÓ: MNY. XLIV, 26. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a *fukó* ~ *fokó* ~ *fakó* szó a régi nyelvben a *farkas*-sal rokon jelentésben szerepelt.

A nagyapa nevének becéző változatát más esetben is alkalmazták az unokára: 1338: »*Johanne et Nicolao filys Laurency, Item Lewkus filio ipsjus Nicolai*« (Z. I, 542). — Megtörténhet ennek fordítottja is: a nagyapa visel becéző nevet, s az unoka az alapnevet kapja: 1398: *Mykou* fia Péter fia *Miklós* (Zs. I, 600) | 1387: Terenne-i *Petew* fia Miklós fia Péter (Zs. I, 31); 1387: Kyralfiakarchai *Pethew* fia Oszvald fia Péter, e *Pethew* unokaöccse is Péter (Zs. I, 32—3). — Az 1333-ban, 1336-ban és 1337-ben jelentkező *Denk* magister (A. III, 43, 278, 398) nagybátyja a *Demetrius* nevet viseli (A. III, 42, 277). — Egy 1309-i oklevél *Dama* fiának rokonaiként említi *Damianus* fiait és *Damsa*-t (ZO. I, 130).

6. Ha eddig azt hangsúlyoztuk is, hogy azoknak a becéző névalakoknak, melyek alapnevükkel vagy egy másik becéző változatukkal a jelzett korrelációkban állnak, megkülönböztető szerepük van, mindamellett a kedveskedő funkciót ezektől a becéző névalakoktól sem akarjuk teljesen elvitatni. Nem ritka jelenség az oklevelezésben, hogy ugyanaz a személy egy oklevélben belül vagy különböző (esetleg átir) oklevelekben becéző és nem becéző néven is feltűnik (vö. KARÁCSONYI: MNY. I, 182; UÓ: MNY. I, 274, vö. PAIS: MNY. XXI, 112; PAIS: MNY. XII, 368; WERTNER: NYR. XLIV, 352; BERRÁR: i. h. 34 és 55, vö. RÁCZ: MNY. LII, 50; stb. L. még e dolgozat 7. pontjához fűzött jegyzetet.). Az ilyenféle névváltozatok keletkezésének egyik oka az lehet, hogy az oklevélíró (átíró) érzi: a becéző névalak nem »hivatalos« hangulatú, s ezért az eredetileg becéző nevet alapalakjában tünteti fel. Egy és ugyanazon személy például egy vidéken készült adásvételi szerződésben *Leukus* néven, egy »királyi, hivatalos komolyságú és pontosságú« oklevélben viszont *Laurentius* néven jön elő (KARÁCSONYI: MNY. I, 183).

Nos, a megkülönböztetés végett felvett becéző nevet is alapalakjára »komolyíthatja« az oklevélíró, esetleg az oklevél átírója, bizonyítva ezzel, hogy néha még az ilyen becéző alakulatokon is érezni lehetett a kedveskedő, nem »hivatalos« jelleget.

Így *Thomas* fia, aki a *Tonc*, *Tonk*, *Thonc* becéző névalakot viseli (l. a 2. a) pontot), 1314-ben így van említve: »*Boko, Elya et Thoma filiis Comitis Thome*« (A. I, 353), 1314/1343-ban pedig így: »*Bako, Eliam et Thomam, filios Comitis Thome*« (i. h. 352), tehát az oklevélíró (átíró) a *Thomas* alapnév deklinált alakjával nevezi meg. (A *Tonk* stb. becéző forma függő esetben is változatlan marad, pl. 1329: »*Elie et Tonk magistris filiis Thome*« (A. II, 406).) — Hasonló esetet láttunk az *Andreas* — *Andich* stb. névpárral kapcsolatban is.

Másutt a megkülönböztetés végett felvett becéző nevet a »hivatalos« alapnév után, második helyen tünteti fel az oklevélíró. Ilyenkor a becéző név »*alio nomine*« kifejezéssel vagy — mint a ragadványnév — »*dictus*«-szal van hozzá-

kapcsolva az alapnévhez. *Mike* comes fia 1347/1394-ben többször is *Mysich*, *Misich* néven van említve (ZO. I, 477—55; tehát az apa és fia a *Miklós* névnek különböző becéző változatát viseli), egy helyütt azonban így nevezi meg az oklevélíró: »*Nicolaum* alio nomine *Mysich* nominatum« (uo. 449). — »*Dictus*«-szal kapcsolt megkülönböztető becenevek: 1318: »*Stephanus* filius *Stephani* dictus *Chepe*« (A. I, 451; a *Csepe* és a *Stephanus* összefüggését l. EtSz. I, 942); 1324: »*Petrus* filius *Petri* dictus *Pethyz*« (S. I, 98). Becéző neve később az alapnévhez közvetlenül kapcsolódott, s szinte vezetéknévvé vált: 1335: »*Petro Petych* antedicto... memorandum *Petrum Petych*... per predictum *Petych Petrum*« (uo. 133). Ez a jelenség egyébként azért is nevezetes, mert a becéző nevek családnévvé válásának egyik eddig figyelemre nem méltatott útjára-módjára mutat rá.

7. Mint említettük, a megkülönböztetés céljából felvett becéző alakok az alapnévtől, sőt egymástól is elkülönülhettek, önállósulhattak (vö. BERRÁR: i. h.). Az önállósulás azonban nyilvánvalóan nem lehetett olyan fokú, hogy az alapnévvel való összefüggés tudata teljesen elhomályosult volna, hiszen a megkülönböztető alapnév — becéző név, becéző név — becéző név, becéző név — alapnév korrelációk éppen arra mutatnak rá, hogy e névpárok tagjainak összetartozását az illető kor nyelvtudata számontartotta. Még világosabb az összetartozás érzése akkor, ha ugyanannak a személynek a neve egyszer alapalakban, másszor becéző formában fordul elő, illetve, ha a becéző név az alapnévhez »*alio nomine*« kifejezéssel vagy »*dictus*«-szal van kapcsolva.¹

Ha megfigyeljük, hogy egy adott korszakban milyen becéző nevek állnak megkülönböztető korrelációban alapnevükkel vagy egymással, ebből következtethetünk arra, hogy ebben a korszakban a becézésnek miféle módjai voltak divatban.

A becézésnek egyik ősi módjáról, a rövidülésről (pl. *Péter*: > *Pét*) az a szakirodalom véleménye, hogy ez az Árpád-kor végére szinte teljesen kiment a divatból (vö. BENKŐ, A régi magyar személynévadás 13; Nyr. LXXIV, 22; igaz, másutt ő is óvatosabban fogalmaz: Msn. XVII, 71). A XIV. század névanyagában azonban viszonylag sok — kb. 33 — rövidült becéző nevet találtam. E nevek lehetnének hagyományozottak is, tehát az előző korszakban kialakult, de már megkövült névalakok. Figyelembe kell azonban venni, hogy a dolgozatban felsorolt megkülönböztető névpárok között ilyeneket is találunk: *Jakab* — *Jak* (*Yak*), *László* ~ *Lácló* (vö. HORGER: MNY. XXXVI, 183) — *Lach*, *Mihály* — *Myh*, *Móric* — *Mor*, *Sámson* — *Saam* (egytagú zárt rövidülések, vö. BENKŐ: MNY. XLVI, 230); *Benedek* — *Bene*, *Demeter* — *Deme*, *Katalin* — *Katha* (kéttagú nyílt rövidülések, vö. BENKŐ: i. h.). Ha ezekhez hozzászámítjuk az ún. »tetten ért« becézéseknek *Lukács* — *Luk*-féle eseteit, megállapíthatjuk, hogy a rövidítés mint becéző eljárás a XIV. században, vagy — az idézett oklevelek keltezését tekintve — legalábbis a század első felében még erősen tartja magát.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a -*d*, mint becéző képző a XIV. században még eleven-e, akkor más ismert tényeken kívül a névkorrelációkban való

¹ Ilyen esetek természetesen nemcsak a megkülönböztetés végett felvett becenevekkel kapcsolatban fordulhatnak elő, hanem más — nem megkülönböztetés céljából viselt — becéző alakokkal kapcsolatban is, pl. 1312: *Lukas* (A. I, 256), ugyanabban az oklevélben ugyanő: *Luk* (uo. 257) | 1314, 1315: *Ladizlaus*, *Nicolaus* niger fia (A. I, 345; H. VII, 372), ugyanő 1320: *Lach* (A. I, 583), sőt 1321: *Lachk* is (H. V, 97) | 1353: »*Pauli dicti Powch*« (A. VI, 99) stb. A most felsorolt és az ezekhez hasonló jelenségeket a becézés »tetten ért« eseteinek nevezhetnénk.

szereplésének teljes hiánya is arról tanúskodik, hogy a képzőnek becéző funkciója a személynevekben ekkorra már elhomályosult. A század névanyagában található mintegy húsz -d képzős személynév tehát szinte egytől-egyig hagyományozott, megkövült névalak.

8. Végezetül megemlíteném, hogy a személyek megkülönböztetésének az oklevelezésben más, a becézéshez hasonló eszköze is lehet: az oklevélíró a két családi kapcsolatban álló személy közül az egyiket latin, a másikat magyar alapnévalakkal nevezi meg. Például:

a) Apa — fiú: 1335: »*Phylpus iunior* [ti. szerepel itt egy másik *Phylpus* is] filius *Philippi*« (A. III, 146) | 1395/1396: *Péter, Petres* fia (Zs. I, 460); 1389: »*Petrus filius Pettrus*« (Zs. I, 115; a második név magyar voltát bizonyítja, hogy nincs deklinálva).

b) Testvérek: 1334: »cum terra olim *Petri* et *Pettres* filiorum Berek« (A. III, 85) | 1275/1359: »*Jacobum* et *Jakabus* (!), filios Tars« (P. II, 449).

Mindamellett a *Phylpus*, *Petres*, *Pettrus*, *Pettres*, *Jakabus* alakulatok nemcsak egyszerűen magyarosított névalakok, hanem becéző képzővel ellátott nevek is lehetnek, illetve a latinból átvett -us (> -os) ~ -üs (> -ös) ~ -ës végződésüket a nyelvérzék becéző képzőnek is felfoghatta (vö. MELICH: MNyTK. 15. sz. 27), s akkor az idézett névpárok a megkülönböztető becézés megfelelő típusába sorolhatók.

RÁCZ ENDRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két szokásmondás és magyarázata.

A két szokásmondást Mezőtelkiben és környékén hallottam (Bihar megye, Sebes-Körös völgye).

1.

Mezőtelkiben ma is elterjedt a halászat primitív módja, a kézzel való halászat. A kövek és a part mentén vízbelőgó fagyókerek alá bújt halat egy kis gyakorlattal igen könnyű kézzel is kifogni.

A partról a vízbe belenyúló fagyókérzetet, amelyről a sebes víz elmosta a földet, e vidéken *csutkó*-nak nevezik. A csutkó szó előfordul más vidéken is nyelvünkben, azonban nem egészen ebben a jelentésben. (I. Etymológiai Szótár, csutak címszó alatt.)

A halat úgy fogják meg kézzel a legkönnyebben, ha egy ilyen csutkó alá behajtják, beszorítják. Általában ketten-hárman szoktak elindulni így halászni, *csutkózni*. Ugyanis a *csutkó alá szorult* hal, ha több kéz kutatja, nem tud menekülni.

A kézzel való halászat, *csutkózás* — hangsúlyozom — ezen a vidéken igen elterjedt, nemcsak a cigányok, a szegényparasztok űzik, de még egy-egy módosabb gazda is megkísérli, ebédszünetben, pihenő közben, ha valamelyik Körösmenti földjén dolgozik.

Érthető tehát, hogy elterjedt a csutkózással kapcsolatos szemléletre épülő szokásmondás: no, ezis *csutkó alá szorult*. E mondást arra az emberre alkalmazzák, aki olyan helyzetbe kerül, hogy abból semilyen módon nem talál kiutat, egyszerűen megszorul. Pl. Egyik falubeli nagygazda egy pörös szőlejét törvény előtt elvesztette. Midőn a per lefolyását az alperes a faluban fűnek-fának elmesélte, elbeszélését mindig ezzel a felkiáltással fűszerezte: *Nocsak, csutkó alá szorult az öreg Kerezs!* Így akarta ti. jellemezni, hogy ellenfelének kifogytak az érvei, nem tudta megvédeni a maga igazát s csak ötlött-hatolt a bíróság előtt. Egyszerűen igen meg volt szorulva.

2.

Elterjedt a halászatnak *maszlaggal* való módja is. A maszlag bódító, bolondító szer, halfogásra valószínűleg igen régóta felhasználják. A NySz. is említi: *hal-maszlag- baccae piscatoriae*.

A hal, ha *beveszi a maszlagot* (ez egyébként közismert szokásmondás, nem szorul bővebb magyarázatra) elkábul, sőt megbolondul tőle.

Erre nézve van egy adatunk: »*meg-szédül, mint maszlagtól a hal*« (Adámi, Bar. 20.) — NySz.

Az ilyen maszlagtól megszedült, megbolondult hal különösen viselkedik: a víz felszínén egyenes irányban sebesen úszik, egész testével aritmikusan rángatózik, csapkod, szinte vibrál a vízen. Ahogy a mezőtelkiek mondják: *fut*. Ilyenkor se lát, se hall, kézzel meg lehet fogni, hálóval kimeríteni, csak egy kis ügyesség kell hozzá.

Ehhez a szemlélethez kapcsolódik a következő szokásmondás: *fut, mint a maszlagos hal*. Arra az emberre mondják, aki ész nélkül, se látva, se hallva szalad, mintha meg volna kergülve. Pl. Szalad az utcán egy gyerek s elbámészkodva nekirohan egy az utcán álldogáló, beszélgető csoportnak. Akit legjobban meglők, bosszúsan kiált rá: *a fene a csajbókossát, csak fut, mint a maszlagos hal!*

Csajbókos a neve általában a kelektóya, ész nélkül cselekvő embernek. (L. EtSz. *csajba* címszó alatt.)

3.

A Sebes-Körös lejtős, köves, sekély, de sebesfolyású helyeit e vidéken *sugat*nak nevezik. Ezt a szót, e jelentéssel nem találtam szótárainkban feljegyezve. *Sugó, sugó, suga* alakban jegyezte fel a NySz. Az ugyanitt lejegyzett *sugat* szónak nem ez a jelentése, hanem sugallat.

A folyó sebesfolyású helyeit *sugatos hely*-nek, vagy még inkább egyszerűen *sugatos*-nak nevezik.

(Mészöly Gedeon szemináriumából.)

DIÓSZEGI ANDRÁS

Adalék a szeréz jelentéstörténetéhez

»Nyilvánvaló, hogy a *szērēz* eredeti jelentése sem lehet más, mint 'összesodor', 'összefon'« — olvassuk e kötetnek *had* és *szēr* szavunkról szóló tanulmányában (Lásd e kötet 132. lapján.). Én csupán egy jelentésváltozattal, a *texo* jelentésű *szērēzzel* szeretnék pár sorban foglalkozni.

A *texo* ige jelentése Walde Lateinisches Etimologisches Wörterbuch — jában »weben, flechten« gelegentlich »bauen«. Calepinus így fordítja: *Zōuōm*. Pápai Páriz Ferenc 1767-ből való Dictionariumában első jelentésként szintén ezt találjuk: »Szövők. Item. Rendjelek, Őszve-foglalom.« A kifejezések között azonban előfordul ilyen is: *texere epistolas*: levelet írni, *texere opus* = könyvet írni.

Feltűnő, hogy a Bécsi Kódex írója a hasonló fordulatot *liber textitur* »k ö n y v szerzettetik«-nek fordítja. Így szól a mondat pontosan: »Mert auag vezi és immár Abakuknac k o n u o a l o t d o l o g v t a n z e r z è t t è t i c a u a g h a n c v e z i m o n n a l p p h e t a i r i a m e l l è k è t i o u e n d o k n e c è j m é r . (A u t e n i m r e c i p i t e t i a m p o s t f a c t a m r e m l i b e r A b a c u k t e x i t u r , a u t n o n r e c i p i t e t q u a s i p r o p h e t a s c r i b i t , q u a e v e n t u r a c o g n o s c i t) . B é c s i K . 2 6 7 . U g y a n c s a k a B é c s i K ó d e x b e n o l v a s h a t j u k : » E s u g A n a g o g i a z e r è t e . v i l a g n a c v e g è z è t e r o l z e r z è t t è t i c : é . p p h e c i a j c e n t e c n e c v i g a z t a l a t t a r a « . (D e c o n s u m m a t i o n e i t a q u e m u n d i s e c u n d u m . A n a g o g e n i n c o n s o l a t i o n e m s a n c t o r u m p r o p h e t i a t e x i t u r .) B é c s i K . 2 5 9 .

Az eredeti értelemben 'sző, fon' jelentésű *texo* ige átvitt értelemben illet is jelentett, hogy beszédet szerez, proféciát szerez, könyvet szerez. Meg kell jegyezni, hogy a Nyelvtörténeti Szótár *szerez* szócikkében nem található *texo* jelentésváltozat.

A *sző* igének ilyenféle átvitt értelmű használata a régi nyelvben gyakori, a Nyelvtörténeti Szótárból idézem a következőket: »Az eretnekek ebei, kik az ó testamentumot mészárollyák és ilyen okokkal való beszédet szóni szoktanak«. (Illy: Préd. I. 238b). »Mellyekben Julius császár historiái voltak szötetve« (Szal: Krón. 34.) »Akar — mint szőjjed fonnyad sillogismusaoda t.« (Pós: G. Bet. 81.) »Báthori István uram pedig fonogató szóval megköszöné választását az gyűlésnek. (Erd. Tört. T. I. 109.).

MÉSZÖLY GEDEON mondja »A kidei Hintó-mező nevének és a hinár szónak eredete« című cikkében a következőket: »Ha egy szó több különböző fogalomnak közös neve, akkor annak a szónak alapjelentése legtöbbször a jelentette különböző fogalmak közös jegyének nyelvi kifejezése«. NNy. I. 8. szám. Ha tehát a 'sző' és 'szerez' egyaránt előfordul *texo* jelentésben, akkor a magyar *szerez* származhatott egy 'fonadék' vagy 'megsodort anyag' jelentésű *szēr* szóból.

TARTALOM

Mutatvány Mészöly Gedeon Odisszea-fordításából	3
Mészöly Gedeon: Az Odisszea magyarra fordításának módszere ..	7
Koltay-Kastner Jenő: Cagliostro	51
Nacsády József: Adalékok a Mikszáth-novellák forrásaihoz	57
Halász Előd: Germán eredetű magyar személynevek a könyvnyom- tatás koráig	65
Nyíri Antal: A had és a szer	(103)
Rácz Endre: A becéző nevek megkülönböztető szerepéről	133
Kisebb közlemények. Diószegi András: Két szokásmon- dás és magyarázata. — Mészáros Júlia: Adalék a szöröz jelentés- történetéhez	143

